

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΡΠΕΡΙΔΗΣ

**Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ LEO LÖWENTHAL ΣΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΥΤΑΡΧΙΣΜΟ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

**Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ LEO LÖWENTHAL ΣΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΥΤΑΡΧΙΣΜΟ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΡΠΕΡΙΔΗΣ

**Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ LEO LÖWENTHAL ΣΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΥΤΑΡΧΙΣΜΟ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Ράντης Κωνσταντίνος**, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπων)
2. **Δρόσος Διονύσης**, Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (μέλος)
3. **Μαγγίνη Γκόλφω**, Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)

Ἡ ἔγκρισις τῆς παρούσης μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

Στους γονείς μου,
που είναι πάντοτε
«εκεί».

Πρόλογος

Η εκπόνηση της παρούσης εργασίας αποτελεί την προσωπική μου παραγωγή, ο πυρήνας της οποίας συναποτελείται και από ένα αμάλγαμα χαρακτηριστικών προερχόμενων έξω από εμένα τον ίδιο. Θα ήθελα αρχικά να ευχαριστήσω τους γονείς μου, Ελένη και Χρήστο, που αποτελούν τα πραγματικά και συμβολικά θεμέλια της δουλειάς μου. Την αδερφή μου, Σεμίνα, για κάθε στιγμή που μου συμπαραστάθηκε και συνεχίζει να το κάνει. Ένα μεγάλο ευχαριστώ, επίσης, στην πολύ καλή μου φίλη Νίνα, η οποία πάντοτε αγχώνεται πιο πολύ από εμένα για την απόδοσή μου. Επιπλέον, στους φίλους μου Σωτήρη, Μάριο, Γεωργία, Όλια και Κώστα, για τις ώρες ουσιαστικής φιλίας που μου χάρισαν. Στους συνεργάτες και φίλους μου Αλέξανδρο Σχισμένο και Γιώργο Σκολαρίκη, οι φιλοσοφικές συζητήσεις με τους οποίους αποτέλεσαν εξαιρετική βοήθεια για την ανάπτυξη και της δικής μου σκέψης. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου την κα. Γκόλφω Μαγγίνη, οι καίριες συμβουλές της οποίας οδήγησαν τη σκέψη μου σε σύγχρονα και ενδιαφέροντα φιλοσοφικά μονοπάτια. Τον κ. Διονύση Δρόσο, ο οποίος κυριολεκτικά με «πήρε απ' το χέρι» και μου έδειξε τι σημαίνει έρευνα και συγγραφή ακαδημαϊκής εργασίας. Τέλος, τον επιβλέποντα καθηγητή και φίλο μου, κ. Κωνσταντίνο Ράντη, η βοήθεια του οποίου σε ακαδημαϊκό, ερευνητικό, συγγραφικό, βιβλιογραφικό, ψυχολογικό και προσωπικό επίπεδο υπήρξε ανεκτίμητη. Πέραν των προσωπικών αναφορών θα ήθελα να ευχαριστήσω το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τη γραμματεία για την άψογη συνεργασία μας και όλους τους υπόλοιπους καθηγητές με τους οποίους ποιοτικά αλληλεπιδρώ όλα αυτά τα χρόνια. Είμαι, τέλος, πανευτυχής που υπήρξα ένα από τα δύο άτομα, που η γνωριμία και οι συζητήσεις μεταξύ των οποίων κατά τη διάρκεια εκείνου του χειμερινού εξαμήνου του 2016 κατέληξαν στις Αναγνώσεις Φιλοσοφίας* την προσπάθεια του Αλέξανδρου Σχισμένου και εμού να μεταφέρουμε τη φιλοσοφία από το πανεπιστήμιο στην πόλη. Οι ατελείωτες ώρες συζήτησης στο πλαίσιο των Αναγνώσεων αποτέλεσαν ενίσχυση της φιλοσοφικής και όχι μόνο σκέψης όλων όσων κατάφεραν να τις εκτιμήσουν ως κάτι τέτοιο.*

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	9
Κεφάλαιο 1 ^ο : Εισαγωγή στον Leo Löwenthal	12
1.1 Το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών και η Zeitschrift für Sozialforschung	13
1.2 Μία γενική θεώρηση του έργου του Löwenthal	21
1.3 Οι Μελέτες για την Προκατάληψη	23
Κεφάλαιο 2 ^ο : Η τεχνική του αγκιτάτορα ως «αντίστροφη ψυχανάλυση»	29
2.1 Η κοινωνική δυσφορία	31
2.2 Η κατασκευή του εχθρού	49
Κεφάλαιο 3 ^ο : Η δημαγωγία ως συγκαλυμμένος αντισημιτισμός	62
3.1 Ο αντισημιτισμός του αγκιτάτορα	62
3.2 Ο αντισημιτισμός του κοινού	75
Κεφάλαιο 4 ^ο : Ο αγκιτάτορας και οι οπαδοί του	80
4.1 Το πορτραίτο του αγκιτάτορα	80
4.2 Το πορτραίτο του οπαδού	86
4.3 Η προετοιμασία των οπαδών	98
Συμπεράσματα	111
Βιβλιογραφία	115
Περίληψη	118
Summary	119

Εισαγωγή

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία στοχεύει στην ανάδειξη της ψυχαναλυτικής κριτικής που ασκεί ο Leo Löwenthal στον συγκαλυμμένο αυταρχισμό των δημαγωγών της δεκαετίας του '40 στην Αμερική. Η εργασία που ο ίδιος διεξήγαγε, με τη βοήθεια του Norbert Guterman, με τίτλο *Ψευτοπροφήτες. Μελέτες για τον Αυταρχισμό*, αποτέλεσε μέρος της κατά πολύ μεγαλύτερης εργασίας του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών της Σχολής της Φραγκφούρτης *Μελέτες για την Προκατάληψη (Studies in Prejudice) (Studien über Vorurteile)*.¹ Η κριτική του Löwenthal λαμβάνει ξεκάθαρη ψυχαναλυτική χροιά, συγκεκριμένα φροϋδική, ένα στοιχείο που του παρέχει τα εργαλεία για την σε βάθος ανάλυσή του της αυταρχικής δημαγωγίας.

Προκειμένου να αναδειχθεί η κριτική του Löwenthal, ελλείπει πλούσιας δευτερευούσης βιβλιογραφίας για τον συγκεκριμένο στοχαστή της Σχολής της Φραγκφούρτης, είναι αναγκαία η εισαγωγή στη θητεία και τη θέση που ο ίδιος κατείχε στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών στην ιστορική του πορεία. Στο πρώτο κεφάλαιο, αναδεικνύονται οι υποχρεώσεις του Löwenthal όσον αφορά στο Ινστιτούτο. Ποιες λειτουργικές θέσεις χρειάστηκε να αναλάβει για την εύρυθμη λειτουργία του Ινστιτούτου καθώς και κατά πόσον αυτές υπήρξαν καίριας σημασίας για τη μετέπειτα πορεία της σκέψης του. Δηλαδή, οι θέσεις που ανέλαβε και οι κρίσιμες αποφάσεις στις οποίες συμμετείχε, σχετίζονται με την ανάπτυξη των θεωριών και των ιδεών όπως αυτές αποτυπώθηκαν στις εργασίες του; Επηρέασαν τη σκέψη του; Αν η απάντηση είναι καταφατική, με ποιον τρόπο ακριβώς; Αυτά τα ερωτήματα αποτελούν σημαντική εισαγωγή στο έργο του Löwenthal. Το πρώτο κεφάλαιο θα ολοκληρωθεί με τη λεπτομερή αναφορά στις *Μελέτες*, μέρος των οποίων υπήρξε και η έρευνα του Löwenthal *Ψευτοπροφήτες*. Θα ερευνηθεί κατά πόσον οι έρευνες αυτές είχαν κάποια κοινή αφετηρία ή παρόμοια θεωρητική βάση.

Το δεύτερο κεφάλαιο μελετά λεπτομερώς την ιδέα του Löwenthal ότι η δημαγωγία του ακριβέστερα αποτελεί «αντίστροφη ψυχάνάλυση». Τι σημαίνει ένας τέτοιου είδους όρος και πώς μπορεί να πραγματοποιηθεί στην πράξη; Η έρευνα των μοτίβων που

¹ Στο εξής θα αναφέρονται ως *Μελέτες*.

χρησιμοποιεί ο αγκιτάτορας θα αναδείξει τον τρόπο της χειραγώγησης. Αυτή καθίσταται λειτουργική βασιζόμενη σε κάποιους αμυντικούς μηχανισμούς των οπαδών του, όπως αυτοί αναδεικνύονται και αναλύονται από τη φροϋδική ψυχανάλυση. Η έρευνα των αμυντικών μηχανισμών στοχεύει στη σκιαγράφηση του ψυχισμού του σύγχρονου ανθρώπου, ο οποίος μπορεί να μετατραπεί σε αντικείμενο διαχείρισης. Ποια είναι τα στερεότυπα στα οποία βασίζει ο αγκιτάτορας τους λόγους του, και με ποιον τρόπο αυτά επηρεάζουν τον ψυχισμό των ανθρώπων σε τόσο μεγάλο βαθμό; Αυτό το κεφάλαιο επιχειρεί να περισυλλέξει τα κλειδιά που παρέχει η έρευνα του Löwenthal ως προς την ανάδυση του «αυταρχικού τύπου» ανθρώπου, όπως αυτός διερευνήθηκε σε όλο το εύρος των *Μελετών*.

Το τρίτο κεφάλαιο επιχειρεί να αναδείξει τον κρυφό αντισημιτισμό του αγκιτάτορα αλλά και του κοινού του. Τα στερεότυπα, στα οποία βασίζεται ο αγκιτάτορας έχουν ισχυρή αντισημιτική βάση. Πώς, όμως, ο Εβραίος μετατρέπεται από τον αγκιτάτορα σε απόλυτο εχθρό; Βασιζόμενος ο αγκιτάτορας στους μηχανισμούς άμυνας του κοινού, χωρίς ο ίδιος να τους γνωρίζει κλινικά όπως ένας ψυχαναλυτής, τους διεγείρει λεκτικά μέσω της δημαγωγίας. Μπορεί ωστόσο να θεωρηθεί πως μονάχα στον αγκιτάτορα υπάρχουν διαμορφωμένα αντισημιτικά στερεότυπα, τα οποία εμφανίζονται στους λόγους του; Σε αυτό το σημείο της εργασίας, γίνεται χρήση μίας άλλης μελέτης του Löwenthal, προγενέστερης των *Μελετών*, για να αναδειχθούν και τα αντισημιτικά στερεότυπα του κοινού του αγκιτάτορα. Ποια είναι αυτά τα στερεότυπα, και κατά πόσον μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για την υποδοχή της δημαγωγίας από τον αγκιτάτορα, ερευνώνται μέσα από τις ίδιες τις αναφορές των ανθρώπων στις συνεντεύξεις που διεξήγαγε ο Löwenthal.

Το τέταρτο κεφάλαιο παρακολουθεί μέσα από τα ίδια τα λεγόμενα του αγκιτάτορα την κατασκευή του αγκιτάτορα αλλά και του οπαδού του. Ο αγκιτάτορας προσπαθεί να κατασκευάσει το κοινό του, στις συνειδήσεις των ατόμων που το αποτελούν, καθώς και τον ίδιο ως τον ηγέτη τους. Πώς μπορεί να το επιτύχει αυτό; Η επιρροή του στον ψυχισμό των ακροατών είναι ριζική και ασυνείδητη, και τα ψυχαναλυτικά κλειδιά που χρησιμοποιεί ο Löwenthal μπορούν να αναδείξουν τις τεχνικές, τις οποίες χρησιμοποιεί ο αγκιτάτορας για τον σκοπό αυτό. Το κυριότερο που χρειάζεται να αναλυθεί είναι η ίδια η φύση της σχέσης, την οποία προσπαθεί να διαμορφώσει ο αγκιτάτορας ανάμεσα στον ίδιο και στο κοινό του. Αυτή η σχέση θα αναδειχθεί μέσα από ψυχαναλυτικούς όρους σε αυτό το κεφάλαιο. Αυτό ολοκληρώνεται με την

ανάλυση που πραγματοποίησε ο Löwenthal σε ένα προγενέστερο κείμενό του, στο οποίο μπορούν να αναδυθούν τα στοιχεία της καπιταλιστικής κοινωνίας που διαμορφώνουν τους ανθρώπους, τα εν δυνάμει στοιχεία που μπορούν να τους μετατρέψουν σε οπαδό ενός αγκιτάτορα. Η ανάλυση αυτή θα δείξει κατά πόσον μπορεί να ισχύσει μία τέτοιου είδους ιδέα όχι μόνο σε αυταρχικά καθεστώτα, αλλά και στη σύγχρονη κοινωνία της εκβιομηχάνισης. Αυτή η ιδέα συνδέεται, όπως θα φανεί, σε πολλά σημεία της με τις κοινωνικές διαγνώσεις που πραγματοποίησαν οι συνεργάτες του Löwenthal στο έργο τους *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*.

Παρά την έλλειψη μιας εμπειρικής κοινωνικής έρευνας για τις αντιδράσεις του κοινού στη δημαγωγία του αγκιτάτορα, η οποία θα την τεκμηρίωνε και εμπειρικά όπως το υπογραμμίζει ήδη από τον πρόλογο της εργασίας του ο Löwenthal, η μελέτη του *Ψευτοπροφήτες* είναι πρωτοποριακή, καθώς ανοίγει το πεδίο της ανάλυσης λόγου στο πολιτικό επίπεδο. Η σημασία της έρευνας αυτής εξακολουθεί να είναι επίκαιρη, όπως θα αναδειχθεί στον επίλογο της παρούσης εργασίας, όπου θα επιχειρηθεί η συσχέτισή της με τη σύγχρονη έρευνα.

Κεφάλαιο 1^ο

«Αν σήμερα ο λόγος μπορεί να απευθυνθεί σε κάποιον, αυτός δεν είναι ούτε οι λεγόμενες μάζες ούτε το μεμονωμένο άτομο, που είναι ανίσχυρο, αλλά μάλλον ένας φανταστικός μάρτυρας, για τον οποίο αφήνουμε πίσω μας το μήνυμα, για να μη βουλιάξει και αυτό εντελώς μαζί μας.»²

Εισαγωγή στον Leo Löwenthal

Η συμμετοχή του Löwenthal στον κύκλο στοχαστών της Κριτικής Θεωρίας³ επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την σκέψη του,⁴ κάτι που γίνεται εμφανές στα έργα του. Αυτή η επιρροή μπορεί να φανεί μέσα από τον τρόπο σύνδεσης του Löwenthal με τους υπόλοιπους συναδέλφους του στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών. Αυτός αφορά αφενός ένα περισσότερο πρακτικό τρόπο, που γίνεται εμφανής στις κοινές εργασίες τους, αλλά και στις λειτουργικές θέσεις που ανέλαβε ο ίδιος στο πλαίσιο του Ινστιτούτου. Αφετέρου αφορά έναν καθαρά θεωρητικό τρόπο σύνδεσης, στον οποίο φανερώνονται οι ιδέες που καθοδηγούσαν τις σκέψεις των στοχαστών της Σχολής της Φραγκφούρτης [στο εξής ΣτΦ] και που μπορούν να βρεθούν μόνο μέσα από την λεπτομερή παράλληλη ανάγνωση και ανάλυση έργων των μελών της. Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναδειχθούν αυτοί οι τρόποι σύνδεσης του Löwenthal με τους υπόλοιπους συναδέλφους του στο Ινστιτούτο, πρώτα μέσα από τη διερεύνηση της φυσικής του παρουσίας σε αυτό, της γενικής συνεισφοράς του σ' αυτό, αλλά και της ειδικής συμβολής του στο εκάστοτε κοινό έργο του Ινστιτούτου. Στη συνέχεια, η

² Μαξ Χορκχάιμερ/Τεοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, ελλ. μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996, σ. 407.

³ «Δεν περιμέναμε τέτοια φήμη» είναι ο τίτλος μίας συνέντευξης του Löwenthal στον Matthias Greffrath και συμπεριλαμβάνεται στο Leo Löwenthal, *Critical Theory and Frankfurt Theorists Lectures-Correspondence-Conversations*, New Brunswick/Oxford: Transaction Publishers 1989 σ. 238-255. Επίσης, ο ίδιος ο όρος «Κριτική Θεωρία» δεν χρησιμοποιείτο ούτε από τα ίδια τα μέλη μέχρι πριν από τη δεκαετία του 1930, (Πρβλ. ό.π. σ. 112).

⁴ Leo Löwenthal, «I never wanted to play along: Interview with Helmut Dubiel» στο Martin Jay (επιμ.), *An Unmastered Past the Autobiographical Reflections of Leo Löwenthal*, Berkeley: University of California Press 1987, σ. 59 κ.ε.

ανάλυση θα προχωρήσει στο θεωρητικό επίπεδο της ανταλλαγής ιδεών μεταξύ του Löwenthal και των δύο κύριων εκπροσώπων της Κριτικής Θεωρίας, του Max Horkheimer και Theodor Adorno, μέσω μίας συγκριτικής μελέτης του Magnum Opus της ΣτΦ, της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, με ορισμένα βασικά κείμενα του Löwenthal όπως το «Κονιορτοποίηση του ανθρώπου», ή την πολιτισμική κριτική που ασκεί αυτός στα έργα του *Λογοτεχνία και μαζική κουλτούρα (Literature and Mass Culture)* ή *Λογοτεχνία, μαζική κουλτούρα και κοινωνία (Literature Popular Culture and Society)*. Η πρόθεσή μου δεν είναι να παρουσιάσω μία ακόμη ιστορία του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών ή να παραθέσω τα βιογραφικά στοιχεία του στοχαστή, τέτοιου είδους εργασίες υπάρχουν ήδη,⁵ αλλά αντιθέτως να φωτίσω, ει δυνατόν, μόνον εκείνες τις πτυχές του έργου του, στις οποίες φανερώνεται η συμμετοχή του Löwenthal στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, για να κατορθώσει ο αναγνώστης να κατανοήσει σε βάθος το έργο του.

1.1 : Το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών και η Zeitschrift für Sozialforschung

Ο Löwenthal είχε την τύχη το 1926⁶ να είναι από τους πρώτους οι οποίοι εκλήθησαν από τους Horkheimer και Pollock να συμμετάσχουν στον κύκλο στοχαστών που αργότερα –χωρίς να τεθεί αυτό από τους ίδιους ως αυτοσκοπός–⁷ θα ονομαζόταν η Σχολή της Φραγκφούρτης. Η στενή σύνδεση του στοχαστή με αυτόν τον κύκλο διήρκησε σχεδόν 25 χρόνια από το 1926 μέχρι το 1949.⁸ Αυτή αρχίζει από την πρώτη επαφή στη Φραγκφούρτη, συνεχίζεται στα χρόνια της εξορίας των μελών της Σχολής λόγω του ναζισμού στην Αμερική, αλλά συμπεριλαμβάνει και κάποια χρόνια που ο Löwenthal έζησε χωριστά από τα υπόλοιπα μέλη στην άλλη άκρη του Ατλαντικού. Ωστόσο, η σχέση του με τα υπόλοιπα μέλη δεν διεκόπη εντελώς ποτέ, διότι πέραν της συνεργασίας στο πλαίσιο του Ινστιτούτου οι περισσότεροι ήταν φίλοι του είτε από τα

⁵ Πρβλ. Martin Jay, *Διαλεκτική Φαντασία. Μια Ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης & του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*, ελλ. μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2009. Επίσης, Stuart Jeffries, *Grand Hotel Abyss The Lives of the Frankfurt School*, London/New York: Verso 2016.

⁶ Jay, *Διαλεκτική Φαντασία*, σ. 110.

⁷ Löwenthal, «Sociology of Literature in Retrospect» στο *Critical Theory and Frankfurt Theorists*, σ. 112.

⁸ Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 58.

φοιτητικά χρόνια είτε από άλλες περιστάσεις.⁹ Έτσι, ως προς τη σύνδεση του Löwenthal με το Ινστιτούτο, ως φυσική και οργανωτική παρουσία, θα μπορούσε να διακρίνει κανείς μεταξύ της περιόδου πριν την εξορία και της περιόδου της εξορίας, ή με άλλα λόγια την περίοδο της ανάδυσης του όρου Κριτική Θεωρία που σχετίζεται με την έκδοση της Επιθεώρησης Κοινωνικής Έρευνας (*Zeitschrift für Sozialforschung*) [στο εξής: ZfS] καθώς και των πρώτων χρόνων λειτουργίας του Ινστιτούτου στην Αμερική.

Ο Löwenthal, όπως έχει αναφερθεί, έγινε μέλος του αρχικού κύκλου της ΣτΦ το 1926. Εκείνη την περίοδο δεν γίνεται λόγος ούτε για Σχολή της Φραγκφούρτης ούτε για Κριτική Θεωρία. Για την ώρα, τα πρώτα μέλη, δηλαδή ο Horkheimer, ο φίλος του Pollock και ο Löwenthal, ανήκαν σε μία ομάδα υπό τον Carl Grünberg, την πρόιμη μορφή του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών, το οποίο εξαρχής κατείχε μεν την ίδια ονομασία, αλλά ο χαρακτήρας του ήταν πολύ διαφορετικός.¹⁰ Σε αυτήν, λοιπόν, την περίοδο, το έργο αλλά και η συμβολή του Löwenthal δεν χρήζουν κάποιας ιδιαίτερης αναφοράς, όπως επίσης και των άλλων μελών, για παράδειγμα του Horkheimer.¹¹ Εκείνη την περίοδο ο Löwenthal δεν μπορούσε να αφιερωθεί αποκλειστικά στο Ινστιτούτο,¹² μιας και εργαζόταν ως δάσκαλος σε σχολείο.¹³ Παρ' όλ' αυτά, ο Löwenthal ασχολείτο από τότε με την Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας, για την οποία έγινε αργότερα ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της στο πλαίσιο της Κριτικής θεωρίας.¹⁴ Όμως αυτό έγινε εμφανές μόλις το 1932, όταν έκανε την πρώτη του δημοσίευση στο πρώτο τεύχος της ZfS.

Πάντοτε σε συνάρτηση με τον Horkheimer και τον αρχικό κύκλο του Ινστιτούτου, ο Löwenthal συνέβαλλε θετικά στη διαδικασία ανάληψης της θέσης του Διευθυντή από τον πρώτο. Προκειμένου, όμως, να γίνει αυτό ήταν απαραίτητο ο υποψήφιος να

⁹ Όπως για παράδειγμα με τους Adorno, Horkheimer, Kracauer με τους οποίους ήταν φίλος ήδη από τα παιδικά χρόνια στο σχολείο, ή τον Franz Neumann και άλλους, με τους οποίους γνωρίστηκαν στη διάρκεια των φοιτητικών χρόνων. Πρβλ. Rolf Wiggershaus, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, Cambridge Massachusetts: MIT Press 1995, σ. 64-65.

¹⁰ Για τη λεπτομερή ιστορία του Ινστιτούτου έως και την ανάληψη της θέσης του Διευθυντή από τον Horkheimer, πρβλ. Jay, *Διαλεκτική Φαντασία*, σ. 3-25.

¹¹ Αξιοσημείωτη είναι, ίσως, η εργασία του για τον Karl Mannheim: «Ein neuer Ideologiebegriff?», που δημοσιεύτηκε στο Αρχείο Grünberg, το οποίο αποτέλεσε και ένα είδος θεωρητικού οχήματος του τότε Ινστιτούτου. Κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1910 και τελευταία το 1930. Πρβλ. Max Horkheimer, *Ein neuer Ideologiebegriff?*, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, 15. Jahrgang, Leipzig 1930.

¹² Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 52.

¹³ Jay, *Διαλεκτική Φαντασία*, σ. 21.

¹⁴ Ο.π.

κατέχει τουλάχιστον θέση μόνιμου καθηγητή (regular professorship)¹⁵ (ή όπως παρατίθεται σε μία υποσημείωση του Jay η εξήγηση της γερμανικής πανεπιστημιακής ιεράρχησης από τον Felix Weil: Ausserordentlicher Professor)¹⁶ μία διαδικασία καθόλου απλή.¹⁷ Για να αποκτήσει αυτή τη θέση ο Horkheimer χρειαζόταν περισσότερες δημοσιεύσεις από όσες είχε πραγματοποιήσει μέχρι τότε. Γι' αυτόν τον λόγο ο ίδιος έγραψε το έργο του *Οι απαρχές της αστικής Φιλοσοφίας της Ιστορίας* (*Die Anfänge der bürgerlichen Geschichtsphilosophie*). Σε σχέση με αυτό, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Löwenthal, ο Horkheimer του είχε ζητήσει να βοηθήσει, και η συμβολή του υπήρξε αξιοσημείωτη.¹⁸ Η περίοδος αυτή ολοκληρώνεται με την ανάληψη του νέου αξιώματος από τον Horkheimer, με την οποία σηματοδοτούνται αλλαγές σε πολλά επίπεδα τόσο εντός του Ινστιτούτου όσο και στον τρόπο έκφρασης των ιδεών των μελών του Ινστιτούτου μέσω της έκδοσης της ZfS. Αυτή η περίοδος κλείνει με την αναγκαστική μετεγκατάσταση του Ινστιτούτου στις Η.Π.Α.

Το σημαντικότερο βήμα για την ανάδυση της Κριτικής Θεωρίας ίσως να ήταν η δημιουργία της ZfS. Όχι διότι βρέθηκε απλώς ένα όχημα, το οποίο έφερε μέσα του τις απόψεις και τις ιδέες του καθενός μέλους, ούτε επειδή αντικατέστησε απλώς το αρχείο Grünberg και επέφερε υπό μία έννοια αλλαγές στις προς θεωρητική ανάλυση θεματικές. Αλλά πολύ περισσότερο από αυτά τα επιφανειακά χαρακτηριστικά, διότι η ZfS ενσάρκωνε τον ίδιο τον συνομιλητικό χαρακτήρα της Κριτικής Θεωρίας.¹⁹ Αυτή η τάση για «συνομιλία» μεταξύ των επιστημών, αυτή η συλλογική πραγμάτευση του εκάστοτε ζητήματος από σκοπιές οι οποίες φαινομενικά δεν συνδέονται μεταξύ τους, όπως η οικονομία, η κοινωνική κριτική, η τέχνη, η γνωσιοθεωρία, η ψυχολογία, υπήρξε η βασική «γραμμή» της ZfS, σκέψη η οποία διαπερνούσε όλο το πρόγραμμα της Κριτικής Θεωρίας. Οι ρίζες του προτάγματος της Κριτικής Θεωρίας που αποκρυσταλλώνονται στη δομή και τον χαρακτήρα της ZfS, βρίσκονται στον Hegel, για τον οποίο δεν υπάρχει κάτι στατικό που μπορεί κανείς να πραγματευθεί από μία και μόνο σκοπιά και να θεωρήσει πως έτσι θα κατακτήσει την αλήθεια· αντιθέτως, τα πάντα βρίσκονται σε μία διαδικασία, και μονάχα η πολύπλευρη ανάλυσή τους μπορεί να έχει την αξίωση μίας πραγμάτευσης που βρίσκεται εγγύτερα στην αλήθεια. Η

¹⁵ Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 53.

¹⁶ Jay, *Διαλεκτική Φαντασία*, σ. 7.

¹⁷ Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 53.

¹⁸ Ο.π.

¹⁹ Georg-Sönke Schneider, *Keine Kritische Theorie ohne Leo Löwenthal. Die Zeitschrift für Sozialforschung (1932-1941/42)*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2014, σ. 8.

ολότητα υποκειμένου και αντικειμένου συνεπάγεται την προσπάθεια να γνωσθεί το όλον ως διαδικασία, ως κάτι μη στατικό, ως ποικιλία πτυχών ή στιγμών, οι οποίες συναποτελούν την πραγματικότητα.²⁰ Βέβαια, οι βάσεις που έθεσε ο Hegel δεν λαμβάνονται αυτούσιες από τη ΣτΦ, αλλά φιλτράρονται διαμέσου των ιστορικών συγκυριών, προκειμένου να αποτελέσουν βοήθεια, στον οποιονδήποτε βαθμό, στη διάγνωση του «σήμερα». Αυτή είναι άλλη μία ιδέα της Κριτικής Θεωρίας, η οποία διέπει το έργο των στοχαστών της. Είναι απαραίτητο, λοιπόν, να συγκρατήσει κανείς πως όταν κοιτάζει τους τίτλους των έργων όπως *Αρνητική διαλεκτική* ή *Διαλεκτική του διαφωτισμού*, ευθύς αμέσως συνδιαλέγεται με τον Hegel²¹ κυρίως σε επίπεδο μεθόδου: το όλον το οποίο έχει πάνγει να θεωρείται απόλυτο. Άρα έχουμε να κάνουμε με μία διαλεκτική, η οποία σταμάτησε να είναι θεωρησιακή και έγινε αρνητική· επομένως, η αλήθεια αποτελεί διαδικασία και ποτέ δεν μπορεί κανείς να σταματήσει στην μία ή την άλλη επιστήμη προκειμένου μονάχα μέσω αυτής, να την αναζητήσει. Αυτό δεν φαίνεται μονάχα από τους τίτλους αλλά και από τη δομή της ZfS, η οποία αντανakλά τη βασικότερη πρόταση ενός εκ των σημαντικότερων κειμένων του Horkheimer, το *Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία* που αποτελεί κάτι σαν συνοπτικό πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας: «Η φιλοσοφία, που νομίζει ότι μπορεί να βρει την ησυχία στον εαυτό της ή σ' οποιαδήποτε αλήθεια, δεν έχει επομένως καμία σχέση με την Κριτική Θεωρία.»²² Σύμφωνα μ' αυτήν την πρόταση, θα μπορούσε να συμπληρώσει κανείς, πως οποιοδήποτε κείμενο που δεν αποτελεί ένα οργανικό μέρος του όλου, μιας ολικής διαδικασίας που πραγματεύεται κάθε ζήτημα ως πολυσχιδή ολότητα, δεν έχει καμία σχέση με την ZfS.

Η Κριτική Θεωρία, λοιπόν, αποτελούσε μία οπτική και όχι ένα σύστημα,²³ κάτι το οποίο προσπάθησε να αναδείξει και η ZfS. Βεβαίως και το κάθε κείμενο φέρει τον προσωπικό χαρακτήρα του εκάστοτε στοχαστή, όμως, με τα λόγια του ίδιου του Löwenthal, δεν αποτελούσε έναν τόπο στον οποίο ο καθένας «μόνος από το γραφείο του έκανε τα δικά του». Αντιθέτως, αποτελούσε μία συλλογική προσπάθεια η οποία

²⁰ Πρβλ. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γένεση της Κοινωνικής Θεωρίας*, ελλ. μτφρ. Γ. Λυκαρδόπουλος, Αθήνα: Ύψιλον 1999, σ. 10-11.

²¹ Όπως άλλωστε αναφέρει και ο ίδιος ο Löwenthal: «Δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από την αντιθετική τριαδικότητα του Hegel. [...] Είμαστε [ως υποκείμενα] οι συνεργάτες για την αρνητική φάση της διαλεκτικής διαδικασίας». Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 62 (Η υποκειμενικότητα ως διεκτικότητα και άρα διαμεσολάβηση στο δρόμο προς τη σύνθεση.) [Στο εξής, τα χωρία του ίδιου του Löwenthal μεταφράζονται από τον Ιωάννη Περπερίδη.]

²² Μαξ Χορκχάμερ, «Υστερόγραφο», στο Μαξ Χορκχάμερ, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, ελλ. μτφρ. Α. Οικονόμου, Αθήνα: Ύψιλον 1984, σ. 70.

²³ Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 60.

παρά τις «εντάσεις, τις διαφορετικές γνώμες και τις προσωπικές διαφορές [...] περιείχε κοινά στοιχεία.»²⁴ Δεν υπάρχει, ίσως, πιο κατάλληλος από τον Löwenthal, τον αρχισυντάκτη της ZfS, για να μιλήσει σχετικά με αυτήν τη συλλογική προσπάθεια. Πέραν των κειμένων, που ο ίδιος δημοσίευσε στα τεύχη της ZfS,²⁵ ο Löwenthal ήταν υπεύθυνος για την επιμέλεια των τόμων και, κυρίως, για τον τομέα που περιελάμβανε τις αξιολογήσεις βιβλίων.²⁶ Επιπλέον, ήταν αυτός ο οποίος οργάνωνε και συντόνιζε τα κείμενα διαφορετικών επιστημών –φιλοσοφίας, κοινωνιολογίας, ψυχολογία ή οικονομίας–,²⁷ τα οποία χρειαζόταν να αποτελούν έναν αστερισμό στην πραγμάτευση των εκάστοτε ζητημάτων. Πέραν της οργάνωσης περιεχομένου και των review, ο Löwenthal ασχολείτο με όλες τις εξωτερικές επαφές, όπως τους εκδοτικούς οίκους και το τυπογραφείο.²⁸ Παράλληλα χρειαζόταν να κρατά επαφή με όλους τους συνεργάτες του εκάστοτε τεύχους.²⁹ Είναι σημαντικό να τονισθεί πως αυτό το τμήμα με τις βιβλιοκρισίες, το οποίο είχε αναλάβει εξ' ολοκλήρου ο Löwenthal, υπήρχε στην ZfS, προκειμένου να παρέχει οικονομική βοήθεια σε άλλους διανοούμενους μετανάστες.³⁰

Το πρώτο τεύχος της ZfS εκδόθηκε στη Λειψία, ενώ όλα τα υπόλοιπα κατά τη διάρκεια της εξορίας των μελών της ΣτΦ στο Παρίσι και τη Νέα Υόρκη. Η «ZfS ήταν», όπως λέει ο Löwenthal, «ένα corpus εργασίας μεταναστών, συλληφθέν με λύπη και γεμάτο ελπίδα».³¹ Όμως, η ενασχόληση του Löwenthal με όλα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως ως προς την ZfS δεν αποτελούσαν τη μοναδική συμβολή του στο Ινστιτούτο. Ο Löwenthal συμμετείχε, επίσης, σε κρίσιμες συζητήσεις και αποφάσεις για το μέλλον του Ινστιτούτου, όπως εκείνη τον Σεπτέμβριο του 1930 σχετικά με τη δημιουργία παραρτήματος στη Γενεύη,

²⁴ Schneider, *Keine Kritische Theorie ohne Leo Löwenthal*, σ. 16.

²⁵ «Zur gesellschaftliche Lage der Literatur», ZfS, τχ. 1, 1932· «Conrad Ferdinand Meyers heroische Geschichtsauffassung» και «Zugtier und Sklaverei», ZfS, τχ. 2, 1933· «Das Individuum in der individualistischen Gesellschaft. Bemerkungen über Ibsen», ZfS, τχ. 5, 1936· «Knut Hamsun. Zur Vorgeschichte der autoritären Ideologie», ZfS, τχ. 6, 1937.

²⁶ Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 58-59. Αν αναλογιστεί κανείς ότι, για παράδειγμα, στο δεύτερο τεύχος (1933) οι κριτικές βιβλίων ανέρχονται στις 296, καταλαβαίνει κανείς τον φόρτο εργασίας, όχι μόνο ως προς την ενσωμάτωσή τους στο τεύχος, αλλά και ως προς την ανάγνωση και διόρθωση των κειμένων, αλλά και το συντονισμό των συγγραφέων. Οι κριτικές βιβλίων προέρχονται από διάφορους τομείς της γνώσης, όπως φιλοσοφία, ψυχολογία, κοινωνιολογία, ιστορία, πολιτική κοινωνιολογία κ.α.

²⁷ Schneider, *Keine Kritische Theorie ohne Leo Löwenthal*, ό.π., σ. 235.

²⁸ Πρβλ. Ό.π.

²⁹ Πρβλ. Ό.π.

³⁰ Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 58, 67.

³¹ Ό.π., σ. 74. Επίσης, Schneider, *Keine Kritische Theorie ohne Leo Löwenthal*, σ. 236.

προκειμένου να υπάρχει δυνατότητα διαφυγής των μελών του Ινστιτούτου, όταν θα έρχονταν στην εξουσία οι ναζί, κάτι το οποίο είχαν προβλέψει.

Ένα επιπλέον ζήτημα, για το οποίο θεωρήθηκε υπεύθυνος ο Löwenthal και μέσω του οποίου χαρακτηρίστηκε ολόκληρη η πρώτη γενιά της ΣτΦ, ήταν η πρόταση αποδοχής του Erich Fromm στον αρχικό κύκλο του Ινστιτούτου.³² Αυτό συνέβη στις αρχές της δεκαετίας του '30, ενώ οι Löwenthal και Fromm ήταν φίλοι ήδη από το 1918,³³ και αποτέλεσε σημαντική συμβολή στο πλαίσιο της ΣτΦ, αν αναλογιστεί κανείς ότι στην Κριτική Θεωρία ετέθη ως προγραμματικός στόχος, να συνενωθεί η θεωρία του Freud και η θεωρία του Marx. Πληροφορίες για τη σχέση του Fromm με τα μέλη της ΣτΦ, τις εντάσεις, τις ομοιότητες και τις διαφορές που υπήρχαν μεταξύ τους και κατέληξαν σε ρήξη μεταξύ τους και την αποχώρηση του Fromm από τη Σχολή μπορούν να βρεθούν σε άλλες εργασίες.³⁴ Όμως εδώ θα διερευνηθεί η σχέση του Fromm με τον Löwenthal, με τον άνθρωπο που τον έφερε στο Ινστιτούτο, και το τι αντικατοπτρίζει αυτή για τη σχέση του Löwenthal με την ψυχανάλυση. Στη συζήτησή του με τον Helmut Dubiel, ο Löwenthal αναφέρεται στην ψυχανάλυση συνδέοντάς την με τον ιουδαϊσμό του, τονίζοντας πως αυτό, όχι μόνο σχετιζόταν με το γεγονός ότι γύρω στα 1924-1925 ψυχαναλύθηκε από την Frieda Reichmann, γυναίκα του Fromm, αλλά ότι στη στενή σύνδεση μεταξύ ιουδαϊσμού και ψυχανάλυσης έβλεπε με παρόμοιο τρόπο την κατοπινή προσπάθεια, που επιχειρήθηκε στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας να συνενωθεί ο μαρξισμός με την ψυχανάλυση.³⁵ Στην ίδια συζήτηση, αναφέρει επίσης ότι αν ήταν περισσότερο επιμελής κατά τα φοιτητικά του χρόνια, ίσως είχε γίνει ψυχαναλυτής.³⁶ Ο βασικότερος λόγος, για τον οποίο κινήθηκε προς την ψυχανάλυση ο Löwenthal, ήταν η προσπάθεια διαμεσολάβησης της βάσης και του εποικοδομήματος της μαρξικής θεωρίας. Αυτό ήταν και το βασικότερο στοιχείο, στο οποίο συνέκλιναν οι θεωρήσεις του Fromm και της ΣτΦ κατά την περίοδο αυτή, όπως φάνηκε και από τις πρώτες εργασίες του Fromm στην ZfS.

Το τελευταίο αλλά όχι ασήμαντο, που χρειάζεται να αναφερθεί ως προς τη σύνδεση του Löwenthal με το Ινστιτούτο εν γένει, είναι οι μελέτες στις οποίες συμμετείχε με δικά του κείμενα. Μέσα από την αναφορά σε αυτές τις εργασίες, σκιαγραφείται το

³² Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 51.

³³ Jay, *Διαλεκτική Φαντασία*, σ. 27.

³⁴ *Ο.π.*, σ. 86-112. Επίσης, πρβλ. Έριχ Φρομ, *Η Κρίση της Ψυχανάλυσης Δοκίμια για τον Φρόυντ, τον Μαρξ και την Κοινωνική Ψυχολογία*, ελλ. μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτος, Αθήνα: Μπουκουμάνη 1975.

³⁵ Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 26.

³⁶ *Ο.π.*, σ. 43.

γενικότερο ζήτημα της μετανάστευσης και της εν συνεχεία παραμονής του στην Αμερική, μιας και από ένα σημείο κι έπειτα συζητούσε με τα άλλα μέλη (κυρίως τους Horkheimer και Adorno) για τις εργασίες, τον τρόπο και τις μεθόδους που χρειάζεται να ακολουθηθούν, στοιχείο που φανερώνει, πως και κατά την παραμονή του στην Αμερική, ουδέποτε μειώθηκε το ενδιαφέρον του για συνεργασία με τους φίλους και συνεργάτες του.

Ο Löwenthal ασχολείτο με την Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας ήδη από τα πρώτα χρόνια, πριν ακόμα δημιουργηθεί και καθιερωθεί το Ινστιτούτο υπό τη διεύθυνση του Horkheimer. Τα κείμενα που παρήγαγε δημοσιεύτηκαν στη ZfS και πλέον αποτελούν, κατά κύριο λόγο, τους τόμους *Λογοτεχνία και Μαζική Κουλτούρα* (*Literature and Mass Culture*) και *Λογοτεχνία και η Εικόνα του Ανθρώπου* (*Literature and the Image of Man*) αλλά και κείμενα πέραν της ZfS, που συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο *Λογοτεχνία, μαζική Κουλτούρα και Κοινωνία* (*Literature, popular culture and society*). Σαφώς, σε αυτούς τους τόμους οι οποίοι αποτελούν μετέπειτα προσπάθεια συλλογής των κειμένων του Löwenthal εμπεριέχονται και κατοπινά κείμενά του όπως η εργασία του για τον Knut Hamsun, η οποία συγκαταλέγεται στα κείμενα Κοινωνιολογίας της Λογοτεχνίας, ωστόσο δημοσιεύτηκε στην ZfS αργότερα, το 1937.

Εκτός από τα κείμενα περί Κοινωνιολογίας της Λογοτεχνίας, ο Löwenthal έλαβε μέρος σε τρεις μελέτες του Ινστιτούτου, που σηματοδοτούν και τις διαφορετικές φάσεις του: αρχικά στις μελέτες για την *Αυθεντία και την Οικογένεια*, ύστερα στη *Μελέτη για τον αντισημιτισμό στους αμερικανούς εργάτες* και, τέλος, στη *Μελέτη για την αυταρχική προσωπικότητα*. Η πρώτη απ' αυτές, που αποτελεί το πρωταρχικό σημαντικό έργο της ΣτΦ, αφότου ανέλαβε ο Horkheimer τη θέση διευθυντή του Ινστιτούτου, δημοσιεύτηκε το 1936 και η τελική της μορφή περιείχε τρία κείμενα: ένα του Horkheimer, ένα του Fromm και ένα του Marcuse. Ονομάστηκε *Μελέτες για την Αυθεντία και την Οικογένεια* (*Studien Über Autorität und Familie*).³⁷ Αυτή η μελέτη ήταν η πρώτη προσπάθεια συγκερασμού θεωρητικής και πρακτικής εργασίας του Ινστιτούτου και σχεδόν όλα τα μέλη του τότε κύκλου της ΣτΦ ασχολήθηκαν με αυτήν με διάφορους τρόπους. Πέραν της επιμέλειας σε ένα κομμάτι της εργασίας,³⁸ ο

³⁷ Πρβλ. Max Horkheimer/Erich Fromm/Herbert Marcuse, *Αυθεντία και Οικογένεια*, ελλ. μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996.

³⁸ Jay, *Διαλεκτική Φαντασία*, σ. 127.

Löwenthal συμμετείχε και στο θεωρητικό μέρος της εργασίας με ένα κείμενο, που τελικά δεν δημοσιεύτηκε στον τόμο αλλά δημιουργήθηκε μέσα στο πλαίσιο συζήτησης αυτού, με τίτλο *Αυθεντία στην αστική κοινωνία. Ένα πρόταγμα (Autorität in der bürgerlichen Gesellschaft. Ein Entwurf)*, (*Toward a Psychology of Authoritarianism*).³⁹

Ο Löwenthal ήταν από τα μέλη –όπως και ο Marcuse– που παρέμειναν στην Αμερική⁴⁰ μετά το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και δεν επέστρεψαν στη Γερμανία, όπως ο Horkheimer και ο Adorno. Ο Löwenthal εδραιώθηκε στην Αμερική, αρχικά, εργαζόμενος ως επικοινωνιολόγος στην αμερικανική κυβέρνηση, πληροφορίες που υπάρχουν και στη συζήτησή του με τον Dubiel.⁴¹ Η εργασία του σ' αυτήν τη θέση δεν εμπόδισε την περαιτέρω συνεργασία του με το Ινστιτούτο, ούτε και η απόστασή του από τη Γερμανία κατάφερε να την εμποδίσει. Αυτό φαίνεται εμπράκτως, καθώς κατά τη δεκαετία του '40 πραγματοποιήθηκαν οι δύο μεγαλύτερες σε έκταση μελέτες του Ινστιτούτου, στις οποίες συνέβαλε και ως επιμελητής πολλών τμημάτων αλλά και ως στοχαστής (για το θεωρητικό τους σκέλος) και ως ερευνητής (για το πρακτικό τους σκέλος). Αυτές ήταν η *Μελέτη για τον αντισημιτισμό στους αμερικανούς εργάτες* (1944-1945) και οι *Μελέτες για την Προκατάληψη* (1950). Η πρώτη έρευνα αποτέλεσε ένα ογκώδες πόνημα, το οποίο δεν δημοσιεύτηκε ποτέ μιας και κατά την ολοκλήρωσή του είχαν συγκεντρωθεί περίπου 1300 σελίδες αναλύσεων,⁴² κάτι το οποίο κατέστησε την οποιαδήποτε επικείμενη δημοσίευσή του δυσχερή. Μετέπειτα προσπάθειες επιμελείας της, κατά το 1953, δεν κατέληξαν σε δημοσίευση, καθώς υπήρξε δυσπιστία από τη μεριά των μελών του Ινστιτούτου ως προς το κατά πόσον, δέκα χρόνια αργότερα, τα στοιχεία και τα συμπεράσματα της μελέτης θα φαίνονταν χρήσιμα ώστε να δημοσιευτούν.⁴³ Μεμονωμένα, δημοσιεύθηκαν αργότερα κάποια μέρη της γιγαντιαίας αυτής εργασίας, όπως θα δούμε παρακάτω. Από την άλλη, οι *Μελέτες* αποτέλεσαν την κατεξοχήν προσπάθεια διεπιστημονικής έρευνας, στην οποία η κοινωνιολογική έρευνα είχε τον πρωταρχικό ρόλο ως μέσο ανάλυσης. Οι *Μελέτες* αποτέλεσαν τον λόγο και τον τρόπο μέσω του

³⁹ Πρβλ. Leo Löwenthal, *Autorität in der bürgerlichen Gesellschaft. Ein Entwurf* στο Leo Löwenthal, Schriften, Helmut Dubiel (επιμ), τομ. 3, Frankfurt am Main: Suhrkamp, σ. 240-333.

⁴⁰ Καθώς επίσης αυτοί οι δύο αποτελούν και τα μόνα μέλη τα οποία κατάφεραν να γίνουν και τυπικά καθηγητές στην αμερικανική ακαδημία Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 139.

⁴¹ *Ο.π.*, σ. 81-110.

⁴² *Ο.π.*, σ. 225.

⁴³ *Ο.π.*

οποίου τα μέλη της ΣτΦ απέκτησαν πρακτική ερευνητική και μεθοδολογική εμπειρία.⁴⁴

Μετά την δεκαετία του '40 δεν υπήρξε κάποια συστηματική εργασία όλων μαζί των μελών του Ινστιτούτου. Πέραν από τις προσωπικές παραδόσεις, ή εργασίες του καθενός ξεχωριστά, λίγα εκπονήθηκαν από κοινού μεταξύ των μελών. Υπάρχουν, βέβαια, επανεκδόσεις, όπως αυτή της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* (1969) και άλλες, αλλά όχι κάποιο μεγαλειώδες πόνημα όλων των μελών όπως κατά τις προηγούμενες δύο δεκαετίες. Η επικοινωνία, ωστόσο, μέσω γραμμάτων, των μελών του Ινστιτούτου μεταξύ τους συνεχίστηκε. Ο Löwenthal συνέχισε τις παραδόσεις του στο πανεπιστήμιο Berkeley της Καλιφόρνια από το 1960 και έπειτα· αργότερα, κατά τις δεκαετίες του '70 και '80 έδωσε πολλές συνεντεύξεις και ομιλίες σχετικά με τη ΣτΦ ή για μεμονωμένα μέλη όπως τον Adorno. Στην Αμερική, έζησε το φοιτητικό κίνημα και συνδέθηκε με πολλούς φοιτητικούς οργανισμούς ως διευθυντής του τμήματος Κοινωνιολογίας. Επιπλέον, έλαβε μέρος στο κίνημα ελευθερίας του λόγου και σε συζητήσεις για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που κατέληξαν στην έκδοση ενός βιβλίου με τις προοπτικές της.⁴⁵

1.2: Μία γενική θεώρηση του έργου του Löwenthal

Σε αυτό το σημείο, καθίσταται σημαντική μία γενική εποπτεία των έργων του Löwenthal σε συνάρτηση με τα έργα και τις θεωρήσεις των συνεργατών του. Από αυτήν τη συνάφεια θα αναδειχθεί η ζωντανή παρουσία του στοχαστή τόσο στο Ινστιτούτο όσο και στην Κριτική Θεωρία εν γένει.

Τα κείμενα του Löwenthal στην ZfS, όπως αναφέρθηκαν παραπάνω (πρβλ. υποσημείωση 25), αποτέλεσαν την προσπάθειά του να σκιαγραφήσει μία υλιστική κατανόηση της τέχνης κατά τον 20^ο αιώνα. Αυτή η προσπάθεια ακολουθεί το πνεύμα των Horkheimer και Marcuse σχετικά με την ιδέα της κοινωνικών διαδικασιών. Ο Löwenthal φαίνεται να μεταφέρει στη λογοτεχνική ανάλυση αντιλήψεις που παρουσιάζονται στον Horkheimer, κυρίως στα έργα του *Υλισμός και Μεταφυσική*

⁴⁴ Jay, *Διαλεκτική Φαντασία*, σ. 224

⁴⁵ Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 150-153

(*Materialismus und Metaphysik*),⁴⁶ *Υλισμός και Ηθική* (*Materialismus und Moral*), *Για το Πρόβλημα της Αλήθειας* (*Zum Problem der Wahrheit*) και *Φιλοσοφία και κριτική Θεωρία* (*Philosophische und kritische Theorie*).⁴⁷ Το κείμενο του Löwenthal, *Zugtier und Sklaverei*, επίσης δημοσιευμένο στην ZfS (1933), ακολουθώντας τις σκέψεις των Horkheimer, Adorno, Benjamin, Marcuse, Fromm και Pollock, αναφέρεται στη χρησιμότητα και αναγκαιότητα των Βοηθητικών Επιστημών (*Hilfswissenschaften*) κατά την ανάλυση της ανάπτυξης κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων, όπως η τεχνολογία. Τα μετέπειτα κείμενά του για την Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας, κυρίως το *Για την κοινωνική κατάσταση της Λογοτεχνίας* (*Zur gesellschaftliche Lage der Literatur*), αλλά και οι μελέτες για την πρόσληψη λογοτεχνικών έργων –μία εργασία του για τις δημοφιλείς βιογραφίες κατά τον μεσοπόλεμο, αλλά και η *Πρόσληψη του Dostoyevsky στην προπολεμική Γερμανία* (*Die Auffassung Dostojewskis im Vorkriegsdeutschland*)–, γράφονται στο ίδιο πνεύμα με τα κείμενα των Adorno, Marcuse και Horkheimer: *Zur gesellschaftliche Lage der Musik*, *Über den affirmativen Charakter der Kultur* και *Art and Mass Culture* αντίστοιχα. Οι απόψεις του Löwenthal για την ψυχανάλυση, όπως εμφανίζονται στα έργα του για την Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας, αναπτύσσονται βάσει των επιρροών από τα κείμενα των Fromm και Horkheimer: *Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie* και *Geschichte und Psychologie*⁴⁸ (ο τρόπος με τον οποίο αυτά τα στοιχεία –η ψυχανάλυση και η Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας– ενώνονται στη σκέψη του, θα φανεί στο επόμενο κεφάλαιο). Το κείμενό του: *Autorität in der bürgerlichen Gesellschaft. Ein Entwurf* (Towards a psychology of Authoritarianism) αποτελεί ένα θεωρητικό υπόβαθρο για τις *Μελέτες για την Αυθεντία και Οικογένεια*, το οποίο δεν συμπεριλήφθηκε στον τόμο που εκδόθηκε το 1936 για λόγους φιλοσοφικής, ιστορικής και κοινωνικοψυχολογικής διαφορετικότητας.⁴⁹ Το κείμενο του *Individuum und Terror* (Atomization of man) γράφτηκε το 1945 με αφορμή τις πρώτες μαρτυρίες των διασωθέντων από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Η εργασία του Löwenthal σε συνεργασία με τον N. Gutermann *Ψευτοπροφήτες* (*Falsche Propheten*) (*False Prophets*), αποτελεί τη συμβολή του στην εμπειρική έρευνα του Ινστιτούτου για την Προκατάληψη. Τέλος, ο πέμπτος τόμος των απάντων του

⁴⁶ Πρβλ. Μαξ Χορκχάιμ, *Υλισμός και Μεταφυσική*, ελλ. μτφρ. Α. Παυλίδου, Αθήνα: Γρηγόρη 1978.

⁴⁷ Τα δύο κείμενα του Horkheimer δημοσιεύτηκαν και περιλαμβάνονται στο δεύτερο τεύχος της ZfS (1933).

⁴⁸ Schneider, *Keine Kritische Theorie ohne Leo Löwenthal*, σ. 37-39.

⁴⁹ Helmut Dubiel, «Editorische Nachbemerkung», στο Löwenthal, *Falsche Propheten*, σ. 335-336.

Löwenthal, *Philosophische Frühschriften*, περιλαμβάνει νεανικά κείμενα του Löwenthal από την εποχή ως την είσοδό του στον κύκλο της ΣτΦ (κατά την δεκαετία του '30). Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ο στοχαστής συμμετείχε σε διάφορους εβραϊκούς κύκλους⁵⁰ και η θρησκευτική επιρροή είναι εμφανής ήδη από τους τίτλους των κειμένων της περιόδου: «Παράδειγμα και προβληματική της "θρησκευτικής κοινωνιολογίας"», «Το δαμονικό», «Προσχέδιο αρνητικής φιλοσοφίας της θρησκείας» κ.α.

1.3: Οι Μελέτες για την Προκατάληψη

Εφόσον η μελέτη του Löwenthal, που αποτελεί το κυρίως αντικείμενο της παρούσης εργασίας, καταλαμβάνει το πέμπτο μέρος της εμπειρικής μελέτης του Ινστιτούτου, των *Μελετών για την Προκατάληψη*, τότε πριν από την ανάλυση αυτού του μέρους, χρειάζεται να παρατεθούν μερικές πληροφορίες για την εργασία ως όλον, τις βάσεις, τους σκοπούς και τα συμπεράσματά της. Η ιστορία των *Μελετών*, η χρηματοδότησή της από την American Jewish Committee, οι χρονολογίες καθώς και πληροφορίες σχετικά με τον όγκο της εργασίας, τις ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν, μπορούν να βρεθούν στο αντίστοιχο κεφάλαιο του Jay.⁵¹ Στο συγκεκριμένο σημείο, εκείνο που χρειάζεται να αναφερθεί είναι η δυναμική της εργασίας, στην οποία συμμετείχε και ο Löwenthal.

«Σκοπός μας δεν είναι, απλώς, να περιγράψουμε την προκατάληψη, αλλά να την εξηγήσουμε προκειμένου να βοηθήσουμε στην εξάλειψή της».⁵² Αυτή είναι η ουσία, της τεραστίων διαστάσεων εργασίας, όπως την υπογραμμίζει ο Horkheimer στον πρόλογο του πρώτου μέρους της *-Η Αυταρχική Προσωπικότητα-*, το οποίο είχε αναλάβει ο Adorno μαζί με τους E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson και R. N. Sanford. Για τους συγγραφείς του προλόγου, η προκατάληψη είναι μία αρρώστια της εποχής. Είναι εκείνο το χαρακτηριστικό των ανθρώπων, που σε μεγάλο βαθμό, άφησε

⁵⁰ Το 1921 υπήρξε μέλος του «κύκλου του Rabbi Nobel» στο Jüdisches Lehrhaus μαζί με άλλους όπως ο Franz Rosenzweig ή ο Erich Fromm. Εργάστηκε ως μέλος ενός οργανισμού για κοινωνικά ζητήματα των Εβραίων (Jewish social welfare agency) και υπήρξε και συνεργάτης σε εβραϊκές εφημερίδες. Löwenthal, «I never wanted to play along», σ. 20-25

⁵¹ Jay, *Διαλεκτική Φαντασία*, ό.π., σ. 221-235

⁵² Adorno et al., *The Authoritarian personality*, New York: Harper & Brothers 1950, σ. vii.

ελεύθερο το πεδίο ώστε να αναπτυχθεί το μίσος, σε μία περίοδο όχι πολύ μακρινή από τον Διαφωτισμό, ο οποίος θεωρήθηκε ως η κορυφή του Δυτικού Πολιτισμού. Για την προκατάληψη «ο καθένας έχει τη δική του θεωρία, αλλά κανείς μian απάντηση»⁵³ γίνεται ήδη εξ αρχής κατανοητή η γραμμή πάνω στην οποία κινείται η μελέτη: η σε βάθος κατανόηση της προκατάληψης, προκειμένου να μπορέσει να δοθεί μια απάντηση. Η αναζήτηση της έννοιας, το πρωταρχικότερο πρόταγμα της Σχολής της Φραγκφούρτης, λαμβάνει σάρκα και οστά σε μία εμπειρική εργασία, που αποτέλεσε βασικό έργο αναφοράς στα επόμενα χρόνια και δέχθηκε πολλές κριτικές.

Το πρώτο τμήμα αυτής της εργασίας ήταν η *Αυταρχική Προσωπικότητα*. Η βασική προσπάθεια αυτής της μελέτης ήταν να αναδείξει τα στοιχεία του ανθρώπου-προσωπικότητας που τον καθιστούν προκατειλημμένο, όχι τόσο στο συνειδητό επίπεδο, στο οποίο ο καθένας μπορεί να αναλύσει ο ίδιος τι σκέφτεται ως προς έξω-ομάδες και τα αίτια της κάθε άποψής του· αλλά, αντιθέτως, για βαθιά ριζωμένα στον άνθρωπο χαρακτηριστικά που τον καθιστούν φορέα προκαταλήψεων, καθώς και τους τρόπους που αυτά έχουν ριζώσει εκεί. Η αυταρχική προσωπικότητα είναι ένας «νέος ανθρωπολογικός τύπος»⁵⁴ της μοντέρνας εποχής. Η ίδια η έννοια του «ανθρωπολογικού τύπου» καθιστά την ανάλυση εξαιρετικά σημαντική, διότι προκειμένου να υπάρξει ένας τέτοιου είδους «τύπος», οι αλλαγές τις οποίες αντιμετωπίζει το άτομο σε κάθε επίπεδο –κοινωνικό, πολιτικό, θρησκευτικό, ερωτικό κ.α.– κατά την κοινωνική ανάπτυξή του, είναι ισχυρές και χρειάζονται σε βάθος μελέτη. Η ανάλυση αυτού του νέου τύπου, ενός ανθρωπολογικού τύπου, που εναντιώνεται σε οποιοδήποτε δημοκρατικό πρόταγμα, θα διαμορφώσει το θεωρητικό οπλοστάσιο που έχει ανάγκη η «εκπαιδευτική αντεπίθεση»⁵⁵ εναντίον των αιτιών που τον παρήγαγαν. Βασική παραδοχή γι' αυτήν την ανάλυση είναι ότι ο φασισμός και ο αντισημιτισμός αποτελούν όχι απλώς φαινόμενα που εκδηλώθηκαν σε κάποιες ιστορικές περιόδους, αλλά ψυχολογική ανάγκη του ατόμου, η οποία τον καθιστά ευάλωτο απέναντι σε τέτοιου είδους ιδεολογίες.⁵⁶ Η λεπτομερής ανάλυση, που πραγματοποιείται σε αυτή τη βάση και με τους προαναφερθέντες σκοπούς, αναδεικνύει τα κοινωνικά και ψυχολογικά αίτια φαινομένων όπως ο αντισημιτισμός. Έτσι αυτά θεωρούνται ως δυναμικές και όχι ως παγιωμένες στιγμές του παρελθόντος·

⁵³ Ο.π., σ. v.

⁵⁴ Ο.π., σ. ix.

⁵⁵ Ο.π., σ. x.

⁵⁶ Ο.π., σ. 3.

ως δυναμικές λανθάνουν στα άτομα και με τις κατάλληλες συγκυρίες μπορούν να εμφανιστούν. Στόχος είναι η γνώση του κινδύνου, που ελλοχεύει διαρκώς, και η όσο το δυνατόν ισχυρότερη πρόληψη απέναντί του.

Ο τρόπος εύρεσης της έννοιας, η εμπειρική διερεύνηση της προκατάληψης, που βασίζεται σε ένα ισχυρό θεωρητικό υπόβαθρο, υπήρξε, ωστόσο, ένα πολύπλευρο συλλογικό έργο. Η *Αυταρχική προσωπικότητα* είναι το πλέον γνωστό τμήμα αυτού του μεγαλόπνοου σχεδίου, κυρίως λόγω του μεγέθους της έρευνας και του θεωρητικού υποβάθρου της. Όπως και σε κάθε άλλη εργασία της ΣτΦ, η μελέτη δεν πρέπει να θεωρηθεί ως κάτι αποκομμένο από τα υπόλοιπα τμήματα που αποτέλεσαν την υπόλοιπη εργασία.

Το δεύτερο τμήμα της εργασίας για τη διερεύνηση της προκατάληψης ήταν η έρευνα των Bruno Bettelheim και Morris Janowitz: *Η δυναμική της Προκατάληψης: Μία ψυχολογική και κοινωνιολογική μελέτη των βετεράνων*. Η βασικότερη έννοια, την οποία πραγματεύονται σε αυτήν την εργασία είναι η «εθνική μισαλλοδοξία». Οι κύριες θεωρίες που χρησιμοποιήθηκαν ήταν ψυχαναλυτικές, καθώς και «η δυναμική θεωρία της προσωπικότητας», όπως αναφέρουν οι συγγραφείς. Ο στόχος, που τίθεται ήδη στον πρόλογο από τους συγγραφείς, είναι η παραγωγή ενός αντίδοτου για ένα πολύ σοβαρό και επίκαιρο κοινωνικό ζήτημα: εκείνο της προκατάληψης απέναντι σε άλλες εθνικότητες και της επιθετικότητας μίας έσω-ομάδας προς έξω-ομάδες.⁵⁷ Πολύ γνώριμα χαρακτηριστικά της φροϋδικής θεωρίας μπορούν να βρεθούν, όπως για παράδειγμα δύο βασικές υποθέσεις, που τίθενται στον πρόλογο και πρόκειται να μελετηθούν περαιτέρω στην εργασία τους: ότι αφενός η επιθετικότητα απέναντι σε έξω-ομάδες είναι μία εξωτερίκευση του αισθήματος του επιθετικού ατόμου, που το ίδιο έχει υποστεί στέρησης. Και αφετέρου ότι η επιθετικότητα απέναντι σε έξω-ομάδες είναι μία εξωτερίκευση του άγχους του επιθετικού ατόμου ενόψει της αναμονής των μελλοντικών του αναθέσεων, όπως αυτές συνάγονται από τις προσδοκίες της στέρησης.⁵⁸ Κατοπινοί μελετητές του γενικότερου έργου της ΣτΦ αναφέρουν πως η εργασία των Bettelheim και Janowitz κατέληξε στο ότι «όσο πιο αδύναμη η προσωπικότητα, τόσο πιο ευάλωτο το άτομο σε εξωτερικές επιρροές», και

⁵⁷ Bruno Bettelheim/Morris Janowitz, *Dynamics of Prejudice a psychological and Sociological Study of Veterans*, New York: Harper & Brothers 1950, σ. 1-2.

⁵⁸ Ο.π., σ. 2-3.

πως «ένα αυτόνομο Εγώ είναι πιο ανεκτικό απ' ό,τι ένα Εγώ που σχηματίστηκε από διαδικασίες που περιλαμβάνουν εσωτερικεύσεις και διαφοροποιήσεις.»⁵⁹

Το τρίτο μέρος των *Μελετών για την Προκατάληψη* ήταν η εργασία των Nathan W. Ackerman και Marie Jahoda: *Αντισημιτισμός και συναισθηματική διαταραχή: μία ψυχαναλυτική ερμηνεία*. Οι αναλύσεις, που λαμβάνουν χώρα σε αυτήν τη μελέτη, αποτελούν την έρευνα ενός φαινομένου, όχι διά της απόστασης ανάμεσα στον ερευνητή-υποκείμενο και στο αντικείμενο της έρευνας. Οι ίδιοι οι συγγραφείς αναφέρουν ήδη από την αρχή πως κάτι τέτοιο, «που συχνά άκριτα μεταφέρεται από τις φυσικές στις κοινωνικές επιστήμες», είναι αδύνατο.⁶⁰ Η μελέτη ενός φαινομένου της κουλτούρας πραγματοποιείται μέσα από την κουλτούρα και διά αυτής. Μετά από τη λεπτομερή παρουσίαση της μεθοδολογίας, των σκοπών και του γενικότερου πλαισίου, πληροφορίες που δεν μπορούν να αναπτυχθούν περαιτέρω στην παρούσα εργασία, οι συγγραφείς προχωρούν στο κυρίως σώμα της μελέτης τους. Σε αυτό, τονίζονται τα συναισθήματα, όπως το άγχος, η σύγχυση ως προς την αντίληψη του εαυτού, ο φόβος, η καθημερινή προσαρμογή, η απώθηση, η άρνηση, η εσωτερίκευση, η ενδοβολή, η μετάθεση και πολλοί άλλοι μηχανισμοί άμυνας, που συνδέονται με καθημερινά ζητήματα κατασκευάζοντας τον αντισημίτη. Ένα παράδειγμα που μπορεί να αναφερθεί από τη μελέτη, προκειμένου να γίνει αντιληπτός αυτός ο χαρακτήρας της καθημερινότητας είναι: «το δεκαεξάχρονο παιδί, για το οποίο ο “Εβραίος” είναι συνώνυμο με τη βρισιά, θα μπορούσε εύκολα να έχει χρησιμοποιήσει οποιαδήποτε άλλη προκατάληψη του αντισημιτισμού.»⁶¹

Το τέταρτο μέρος των *Μελετών* ήταν η έρευνα του Paul Massing, *Πρόβα για Καταστροφή*. Ο Massing εστίασε την προσοχή του στις κοινωνικές και πολιτικές περιστάσεις της Γερμανίας πριν από την άνοδο του Hitler και τον ναζιστικό αντισημιτισμό. Κατέληξε στο ότι η ανάδυση του ναζισμού, ήδη πρωτότερα απ' όταν εμφανίστηκε, αποτέλεσε ένα πολιτικό εργαλείο καθώς και μία μπερδεμένη έκφραση κοινωνικής διαμαρτυρίας.⁶² Στη μελέτη του προσπαθεί να εντοπίσει τις πρώτες εμφανίσεις αντισημιτικών συμπεριφορών, ήδη από τη χειραφέτηση των Γερμανοεβραίων, μέχρι και το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Το εγχείρημα

⁵⁹ David Held, *Introduction to Critical Theory Horkheimer to Habermas*, Berkeley/Los Angeles California: University of California Press 1980, σ. 140.

⁶⁰ Nathan W. Ackerman/Marie Jahoda, *Anti-Semitism and Emotional Disorder a Psychoanalytic Interpretation*, New York: Harper & Brothers 1950 σ. 1.

⁶¹ *Ο.π.*, σ. 87.

⁶² Held, *Introduction to Critical Theory*, σ. 140.

περιγράφεται από τον ίδιο ως μεγαλειώδες, καθώς, προκειμένου να δοθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα γι' αυτό, θα έπρεπε να αναλυθεί κάθε πτυχή της γερμανικής ζωής και κουλτούρας με μεγάλη λεπτομέρεια. Αυτό, διότι «η κατανόηση του γερμανικού αντισημιτισμού χρειάζεται την κατανόηση της γερμανικής κοινωνίας.»⁶³ Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η ανάλυση του Massing γίνεται σε πολλά επίπεδα δημιουργώντας έναν αστερισμό: πολιτικά κόμματα, θρησκευτικοί και επαγγελματικοί οργανισμοί, η κυβέρνηση και η αντιπολίτευση, τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες. Αντιλαμβάνεται κανείς πως ο αντισημιτισμός εντοπίζεται στην κοινωνική ιστορία της χώρας και δεν αποτελεί μία δημιουργία εκ του μηδενός ή έξωθεν επιβαλλόμενες αντιλήψεις. Ο Massing, ήδη στην εισαγωγή, αναφέρει πως η Γερμανία δεν κατάφερε να ξεπεράσει το φεουδαλικό παρελθόν της· πως κατόρθωσε να έχει εθνική ενότητα, δημοκρατική κυβέρνηση, ισχυρή μεσαία τάξη, οικονομία και παραγωγή πολύ αργότερα σε σχέση με την Αγγλία και τη Γαλλία. Απέναντι σε αυτήν την υποανάπτυξη, ο αντισημιτισμός συνδέθηκε βαθιά με κάποιου είδους κοινωνική διαμαρτυρία, για παράδειγμα στους πολέμους εναντίον του Ναπολέοντα [Wars of Liberation, Befreiungskriege] (1813), ή στη δημοκρατική επανάσταση του 1848 και σε άλλες περιπτώσεις.⁶⁴ Ακόμη και δύο δεκαετίες πριν το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπου ο αντισημιτισμός στη Γερμανία είχε μειωθεί και δεν εκπροσωπείτο από κάποια ισχυρή ομάδα, η ιδεολογία αυτή παρέμεινε ζωντανή σε τέτοιο βαθμό, που κατάφερε κάποια χρόνια αργότερα να γίνει πρόσφορο έδαφος για την άνοδο του Hitler και του ναζισμού. Σε καμία περίπτωση δεν αναζητείται κάποιο χαρακτηριστικό εγγεγραμμένο στο γερμανικό Είναι των ανθρώπων· διότι «σε περίπτωση που θα αποδίδαμε τον αντισημιτισμό σε κάποιο εγγενές γνώρισμα του γερμανικού χαρακτήρα, θα λαμβάναμε τις θεωρίες των ναζί σχετικά με το γερμανικό *Volkgeist* περισσότερο στα σοβαρά απ' ό,τι το εξέλαβαν και οι ίδιοι».⁶⁵

Τελευταίο μέρος των *Μελετών* αποτελεί η εργασία του Löwenthal με τη βοήθεια του Gutermann, η οποία δεν θα αναλυθεί καθόλου σε αυτό το σημείο, καθώς

⁶³ Paul W. Massing, *Rehearsal for Destruction a Study of Political Anti-Semitism in Imperial Germany*, New York: Harper & Brothers 1950, σ. xv.

⁶⁴ *Ο.π.*, σ. xvi.

⁶⁵ *Ο.π.*, σ. xvii.

καταλαμβάνει το βασικό κεφάλαιο της παρούσης εργασίας και η λεπτομερής ανάλυσή της θα πραγματοποιηθεί σε ολόκληρο το τρίτο κεφάλαιο.⁶⁶

⁶⁶ Το μόνο που χρειάζεται να αναφερθεί στο σημείο αυτό είναι η επιλογή του τόμου από τον οποίο θα πραγματοποιηθεί αργότερα η ανάλυση. Δεν θα χρησιμοποιηθεί η έκδοση της μελέτης: Leo Löwenthal and Norbert Guterman, *Prophets of Deceit A study of the Techniques of the American Agitator*, New York: Harper & Brothers 1950. Αντιθέτως το κείμενο της εργασίας τους λαμβάνεται από την έκδοση των *Απάντων* του Löwenthal, η οποία περιέχει όλες τις αναφορές στις φυλλάδες, τα κείμενα και τις ομιλίες των αγκιτατόρων: Leo Löwenthal, *False Prophets Studies on Authoritarianism*, New Brunswick/New Jersey: Transaction Publishers 2016. Αυτή η έκδοση αποτελεί την αγγλική μετάφραση της γερμανικής έκδοσης των *Απάντων* του Löwenthal και γι' αυτό σε κάθε αναφορά στην εργασία, θα ακολουθεί σε αγκύλες η σελίδα της γερμανικής έκδοσης [Leo Löwenthal, *Falsche Propheten Studien zum Autoritarismus, Schriften*, τόμ. 3, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1990].

Κεφάλαιο 2^ο

*«Η νέα γενιά θα πρέπει να εκπαιδευτεί έτσι,
ώστε να είναι κριτική απέναντι στη δημαγωγία,
να μάθει να βλέπει πώς λειτουργεί η δημαγωγία
σε καιρούς οικονομικών και πολιτικών κρίσεων,
και να γνωρίζει τις έννοιες με τις οποίες μπορεί να διακρίνει
ανάμεσα στη δημαγωγία και σε μία πραγματικά έλλογη πολιτική.»⁶⁷*

Η τεχνική του αγκιτάτορα ως «αντίστροφη ψυχανάλυση»

Η εργασία του Löwenthal αποτελεί μία μελέτη κοινωνικής φιλοσοφίας και ψυχολογίας. Η ψυχαναλυτική της βάση διαπλέκεται με την κοινωνική φιλοσοφία προκειμένου να συμβάλλει στην κατανόηση κοινωνικών φαινομένων όπως ο αυταρχισμός και ο αντισημιτισμός. Οποιαδήποτε προσπάθεια περιγραφής «ατομικής ψυχολογίας», που αδιαφορεί για την κοινωνική κατάσταση και λαμβάνει το «Υποκείμενο» στην ατομικότητά του, πρέπει να χαρακτηρίζεται ως μονόπλευρη και να απορρίπτεται. Πάνω σε αυτήν την τελευταία θέση βασίζεται ολόκληρη η ανάλυση των λόγων των αγκιτατόρων, κάτι που τονίζεται ήδη από τις πρώτες σελίδες του βιβλίου, από την εισαγωγή του διευθυντή της ΣτΦ και βασικού επιμελητή της γενικότερης έρευνας, του Horkheimer: «παρόλο που η εργασία [του Löwenthal] χρησιμοποιεί πολλά ψυχαναλυτικά μοτίβα, επικεντρώνει λιγότερο στην ατομική φυσιολογία του αγκιτάτορα και περισσότερο στο ψυχολογικό περιεχόμενο και την αξία της συμπεριφοράς του. Προσπαθεί να ρίξει φως στους εσώτερους, και συχνά ασυνείδητους, μηχανισμούς προς τους οποίους είναι στραμμένη η δημαγωγία. Αλλά όλα αυτά πρέπει να κατανοούνται κοινωνιολογικά. Παρά το γεγονός ότι ο δημαγωγός βασίζεται σε ψυχολογικές προδιαθέσεις, χρησιμοποιώντας ψυχολογικό οπλοστάσιο, οι προδιαθέσεις καθ' εαυτές, καθώς και οι στόχοι στους οποίους αυτές στρέφονται, είναι κοινωνικά δημιουργημένοι».⁶⁸

⁶⁷ Max Horkheimer, *Κριτική του Εργαλειοικού Λόγου. (Τέσσερα Δοκίμια)*, ελλ. μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Ύψιλον 2015, σ. 76.

⁶⁸ Max Horkheimer, «Foreword», στο Löwenthal, *False Prophets*, σ. xi.

Θα μπορούσε κανείς να ξεκινήσει αναφερόμενος στα μοτίβα και στους τρόπους που χρησιμοποιούν οι δημαγωγοί, όπως αυτά εμφανίζονται σε διάφορα μέρη της εργασίας του Löwenthal. Όμως, μία τέτοια προσέγγιση θα οδηγούσε, περισσότερο, σε μία χαοτική παρατακτική αναφορά μοτίβων, τα οποία αναλύει ήδη ο ίδιος ο Löwenthal, παρά στη διαμόρφωση και σχεδίαση του δημαγωγού ως κοινωνικού συμβάντος, δηλαδή ως δυναμική που απορρέει από την ίδια την κοινωνία. Γι' αυτόν τον λόγο, προσπαθώντας να επιτευχθεί ο δεύτερος στόχος, η παρούσα εργασία θα πορευθεί με τη σειρά των κεφαλαίων, με την οποία αναπτύσσεται και η μελέτη του Löwenthal, έχοντας πάντοτε στραμμένο το βλέμμα της στο δυναμικό όλον του αγκιτάτορα, της δημαγωγίας και της κοινωνίας, κάτι που μπορεί να βοηθήσει σε μελλοντικές μελέτες. Το βιβλίο του Löwenthal αναπτύσσεται σε κεφάλαια και υποκεφάλαια· αυτό δεν θα γίνει και με την παρούσα εργασία, η οποία θα κρατήσει τη σειρά με την οποία εμφανίζονται οι πληροφορίες και τα μοτίβα, χωρίς να τα διαχωρίζει σε υποκεφάλαια.

Η ανάλυση του αγκιτάτορα από τον Löwenthal είναι κατά κύριο λόγο μία ανάλυση του κοινού και της εποχής του πρώτου. Θα περίμενε κανείς, η εργασία αυτή να παραθέτει απλώς λόγια και γραφόμενα δημαγωγών, τα οποία θα αναλύονταν ως προς τον τρόπο επιρροής του ακροατηρίου ή όσων τα διάβαζαν· αντιθέτως, όμως, ο Löwenthal πραγματοποιεί μία πολύ βαθύτερη ανάλυση, αφήνοντας να αναδυθεί το προφίλ του αγκιτάτορα και ο τρόπος προσέγγισης του πλήθους μέσω των λεγομένων του, ως αποτέλεσμα της ίδιας της εποχής που γεννά τον δημαγωγό ως δημαγωγό· η ίδια εποχή γεννά, επίσης, ένα συγκεκριμένο πλήθος-ακροατήριο. Δεν θα πρέπει να λησμονεί κανείς πως, εκείνο που αναλύεται κάθε φορά είναι το τρίγωνο: κοινωνική κατάσταση-άτομο-αγκιτάτορας.

Ήδη από την αρχή ο Löwenthal παραθέτει ένα απλό και διαφωτιστικό παράδειγμα προκειμένου ο αναγνώστης να εισαχθεί στο πλαίσιο του τί σημαίνει αγκιτάτορας:

«Σε ένα λεωφορείο γεμάτο κόσμο στη Νέα Υόρκη, μία γυναίκα παραπονέθηκε φωναχτά ότι πνιγόταν από ασφυξία, ότι σπρωχνόταν και συμπιεζόταν από τους άλλους επιβάτες και πρόσθεσε πως “κάτι θα πρέπει να γίνει σχετικά με αυτό” (ένα τυπικό παράπονο αρθρωμένο με κακό τρόπο). Ένας δεύτερος επιβάτης παρατήρησε: “Ναι, είναι τρομερό. Η εταιρία των λεωφορείων θα πρέπει να διαθέσει περισσότερα λεωφορεία σε αυτήν τη διαδρομή. Αν κάνουμε κάτι εμείς, ίσως έχουμε αποτελέσματα”. (Η λύση ενός μεταρρυθμιστή ή επαναστάτη. Η κακώς αρθρωμένη έκφραση παραπόνου μεταφράζεται σε ένα αντικειμενικό πρόβλημα –σε αυτήν την περίπτωση “η λανθασμένη οργάνωση των υπηρεσιών μεταφοράς η οποία μπορεί να επιλυθεί μέσα από κατάλληλη συλλογική πράξη”). Αλλά τότε ένας τρίτος επιβάτης εκνευρισμένος δηλώνει: “Αυτό δεν έχει καμία σχέση με την εταιρία λεωφορείων. Είναι όλοι

αυτοί οι ξένοι που δεν μπορούν καλά καλά να μιλήσουν αγγλικά. Θα πρέπει να τους στείλουμε πίσω από εκεί που ήρθαν”. (*Η λύση του αγκιτάτορα ο οποίος μεταφράζει το αρχικό παράπονο όχι σε ένα πρόβλημα για δράση απέναντι σε κάποια καθιερωμένη αρχή, αλλά στο μοτίβο των μοχθηρών ξένων*).»⁶⁹

Μπορεί να φαίνεται απλοϊκό το γεγονός ότι ο αγκιτάτορας εμφανίζεται ως κάποιος ο οποίος μεταφράζει τα οποιοδήποτε ζητήματα σε θέματα που σχετίζονται με τις δικές του προθέσεις, κατηγορώντας όσους αυτός θέλει να κατηγορήσει εκνευρισμένος, και αναφερόμενος και σε άλλα παρόμοια στοιχεία που συναντά κανείς στην καθημερινότητα. Ίσως ένα ζήτημα, που θα προέκυπτε σε ένα λεωφορείο, να μπορούσε να περιγραφεί έτσι. Όταν όμως αυτό το μοτίβο συμπεριφοράς βρίσκεται στην πολιτική σκηνή μιας χώρας και είναι το ίδιο υπεύθυνο για τη δημιουργία κινητοποιήσεων,⁷⁰ τότε η απλή κατηγορία, αφενός χρειάζεται να αναλυθεί περαιτέρω, αφετέρου φαίνεται να έχει πολύ βαθύτερες ρίζες. Ο Löwenthal αναλαμβάνει να οδηγήσει την ανάλυση στο επίπεδο αναζήτησης αυτών των ριζών. Στο πρώτο από τα δέκα κεφάλαια της εργασίας, λοιπόν, προσπαθεί να περιγράψει περιληπτικά τα μοτίβα της πράξης της δημαγωγίας παρέχοντας, βέβαια, πολλά στοιχεία, τα οποία αναλύονται σε άλλα τμήματα της εργασίας. Σε αυτό το μέρος η ανάλυσή του είναι μονάχα περιληπτική, διότι αποτελεί μία εισαγωγή στο τι κάνει ο αγκιτάτορας.

2.1: Η κοινωνική δυσφορία

Μία πρώτη διάκριση διαμέσου της οποίας ο Löwenthal αναλαμβάνει να περιγράψει τον αγκιτάτορα είναι η διαφοροποίησή του από τον τύπο εκείνον, ο οποίος εργάζεται για μία κοινωνική αλλαγή. Αυτόν τον τελευταίο τον διακρίνει σε «επαναστατικό» και «μεταρρυθμιστικό».⁷¹ Ο αγκιτάτορας ενεργεί στο πλαίσιο της δημόσιας σκηνής όπως και οι άλλοι τύποι, όμως διαφέρει από αυτούς στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει

⁶⁹ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 10, [σ. 22-23].

⁷⁰ Η πρώτη παράγραφος της εισαγωγής της εργασίας του Löwenthal παρέχει ένα σύντομο αλλά πολύ περιγραφικό σημείωμα για το ποιοι αποτελούν τους αγκιτάτορες που αναλύει: «Πριν και κατά τη διάρκεια του προηγούμενου πολέμου [του Β' Παγκοσμίου Πολέμου] οι Αμερικάνοι έμαθαν πως υπήρχε αναμεταξύ τους ένας αριθμός ατόμων τα οποία αντικατόπτριζαν σε μεγάλο βαθμό τους τοπικούς ναζιστές *führers* της δεκαετίας του '20 στη Γερμανία. Οι περισσότεροι από αυτούς θαύμαζαν τον Χίτλερ και τον Μουσολίνι, ήταν σθεναρά αντισημίτες και ενέδιδαν σε έντονη κριτική των εθνικών αρχηγών. Επιπλέον, πολλοί από αυτούς δημιούργησαν μικρές «κινητοποιήσεις» και εξέδιδαν περιοδικά. Όλοι τους πραγματοποιούσαν, συχνά, πολιτικές ομιλίες και κάποιοι έδωσαν άνεση και βοήθεια στους εχθρούς.» Πρβλ. Ο.π. σ. xv, [σ. 11].

⁷¹ Ο.π., σ. 7, [σ. 19].

το εκάστοτε πρόβλημα. Ο Löwenthal αναφέρει πως κάθε ένας από τους παραπάνω τύπους έχει να διαχειριστεί τις εξής κατηγορίες: τη «δυσαρέσκεια», τον «αντίπαλο», το «κίνημα» και τον «Αρχηγό».⁷² Ο «επαναστατικός» τύπος διαφέρει από τον «μεταρρυθμιστικό» ως προς το ότι θεωρεί το πρόβλημα ως πρόβλημα ολόκληρης της κοινωνικής δομής· ο δεύτερος, αντιθέτως, κρίνει το εκάστοτε πρόβλημα ως μία προβληματική πτυχή της. Ο αγκιτάτορας διαφέρει και από τους δύο: από τον «επαναστατικό», διότι ενώ καταφέρεται συνεχώς εναντίον της κοινωνικής δομής, δεν τη θεωρεί υπεύθυνη για τα κοινωνικά προβλήματα· ως προς τον «μεταρρυθμιστικό» τύπο διαφέρει, καθώς από τη μία δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του σε κάποια ομάδα της κοινωνικής ζωής και από την άλλη τα προβλήματα που σκιαγραφεί, δεν θεωρεί ότι εμπίπτουν σε μία πτυχή μόνο της κοινωνίας, αλλά στο όλον της.⁷³ Όμως, ο αγκιτάτορας δεν ασχολείται με τις λογικές επεξηγήσεις που θα περιέγραφαν τη φύση του προβλήματος. Αντιθέτως, οξύνει τον αποπροσανατολισμό των ακροατών του, καταστρέφοντας κάθε ορθολογικότητα της κατάστασης. Δημιουργεί και παρουσιάζει έναν αντίπαλο, ο οποίος δεν κατέχει κανένα ορθολογικό στοιχείο. Το κίνημα που προσπαθεί να δημιουργήσει, δεν αποβλέπει σε έναν στόχο αλλά αποτελείται από θραύσματα. Τέλος, ο ίδιος προτάσσεται ως αρχηγός όχι, επειδή φαίνεται να έχει επίγνωση της κατάστασης, αλλά επειδή έχει υποστεί περισσότερα απ' όλους.⁷⁴ Ήδη σε αυτές τις γραμμές φαίνονται οι βασικοί τρόποι με τους οποίους ο αγκιτάτορας προσεγγίζει το κοινό του. Ο αγκιτάτορας –και αυτό είναι το σημείο όπου διαφοροποιείται ο λόγος του σε σχέση με την προπαγάνδα– φαίνεται ως εάν να αναδύεται μέσα από το ίδιο το κοινό του. Τα ζητήματα που θίγει, με τον τρόπο που τα θίγει, αντανακλούν άμεσα τις προδιαθέσεις του κοινού.⁷⁵ Οι προδιαθέσεις αυτές αποτελούν αισθήματα, που διακατέχουν τον κάθε άνθρωπο του κοινού. Ο αγκιτάτορας δεν προσφέρει αντικειμενικές αιτίες για κάθε πρόβλημα, στο οποίο αναφέρεται. Με αυτό τον τρόπο αφήνει να φανεί ότι κάτι ή κάποιος επενεργεί πάνω στα αθώα του θύματα (στο κοινό), χωρίς να μεσολαβεί μεταξύ τους κάποιος κοινωνικός μηχανισμός όπως για παράδειγμα ο καπιταλισμός.

Εκείνο που προσπαθεί να πετύχει είναι, αφενός η απάλειψη του αντικειμενικού αιτίου και αφετέρου η όξυνση του υποκειμενικού αισθήματος απογοήτευσης, σε συνδυασμό

⁷² Ο.π. [Ο.π.].

⁷³ Ο.π., σ. 8, [σ. 20].

⁷⁴ Ο.π. [Ο.π.].

⁷⁵ Ο.π., σ. 6, [σ. 18].

με τον προσωπικό εχθρό που ευθύνεται γι' αυτό. Έτσι, το αντικειμενικό αίτιο, για παράδειγμα η ανεργία, σταματά να αποτελεί την πραγματική κατάσταση που πρέπει να αντιμετωπιστεί και καθίσταται ένα όχημα για να οδηγηθεί το κοινό σε άλλα λιγότερο ορατά αίτια.⁷⁶ Με άλλα λόγια, ο αγκιτάτορας ενώ αναδεικνύει τον εαυτό του ως κάποιον που έχει υποφέρει περισσότερο από το κοινό του, προσπαθώντας δηλαδή να φανεί προσφιλής και να κερδίσει εμπιστοσύνη, δημιουργεί έναν εχθρό ως «σατανικό»⁷⁷ όχι ως κάτι, απλώς, κακό. Εκεί έγκειται το τέχνασμα: αφαιρώντας τις αντικειμενικές αιτίες, καθιστώντας τες όχημα για να φτάσει το κοινό σε κάτι βαθύτερο, δημιουργεί τον «εχθρό» ως κάτι κρυφό, μυστηριώδες και πανίσχυρο. Ο αγκιτάτορας έχει απογυμνώσει την οποιαδήποτε κατάσταση από τις αντικειμενικές συνιστώσες της, εκείνες, δηλαδή, που θα παρείχαν επεξηγήσεις ή ακόμα και λύσεις στους ανθρώπους· διαστρεβλώνοντας αυτές, τις μετατρέπει σε συνέπειες της δράσης εκείνου του «κάτι» που ο κόσμος δεν μπορεί να φτάσει, παρά μόνο διαμέσου ενός αρχηγού που θα τον καθοδηγήσει. Ποιος, λοιπόν, θα ήταν καλύτερος από εκείνον που όχι μόνο έχει υποφέρει πολλά, αλλά θέτει τη ζωή του σε κίνδυνο με το να μιλάει γι' αυτά: Να πως το διατυπώνει ο William Dudley Pelley: «Γνωρίζετε ότι ακόμη και στην Ελεύθερη Αμερική των ημερών μας, σκληρός και βίαιος Θάνατος περιμένει εκείνους οι οποίοι γνωρίζουν τέτοιου είδους γεγονότα και τα δίνουν στο κοινό;»⁷⁸

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο αγκιτάτορας παρουσιάζεται στο κοινό του. Καταβάλλει προσπάθεια προκειμένου να παραφουσκώσει και να εντείνει τα παράλογα στοιχεία των προβλημάτων του κοινού. Ο απώτερος στόχος του είναι να θεωρηθεί ως ο καθοδηγητής σε αυτό το τεραστίων διαστάσεων πρόβλημα, που έχει παρουσιάσει. Γι' αυτό ο Löwenthal αναφέρει πως ο λόγος του αγκιτάτορα ομοιάζει με το περιεχόμενο των ονείρων: είναι περιστασιακός και στοχεύει σε αντιδράσεις ικανοποίησης ή ματαιώσης. Συνέπεια των αντιδράσεων αυτών θα είναι να τεθεί το κοινό σε κατώτερη θέση από αυτόν που του τα προκαλεί.⁷⁹ Καθιστά, λοιπόν, τους ανθρώπους δέσμιους αισθημάτων κατωτερότητας⁸⁰ διαμέσου λόγων, που δεν αυξάνουν την επίγνωση ενός

⁷⁶ Ο.π., σ. 8-9, [σ. 21].

⁷⁷ Ο.π., σ. 8, [σ. 20].

⁷⁸ Ο.π., σ. 9, [σ. 22].

⁷⁹ Ο.π., σ. 10, [σ. 23].

⁸⁰ Ο Freud δεν πραγματεύεται το αίσθημα κατωτερότητας δίνοντας πολλή έκταση, και ο ίδιος ο όρος έχει αντλεριανή καταγωγή. Ωστόσο, από γενετική άποψη ο Freud θεωρεί πως το αίσθημα αυτό προέρχεται είτε από έλλειψη αγάπης προς το παιδί είτε από ευνουχισμό. Δομικά, το αίσθημα κατωτερότητας αποτελεί την ένταση μεταξύ του Εγώ και του Υπερεγώ, που θέλει το πρώτο σε δυσχερέστερη θέση από το δεύτερο. Λήμμα «Αίσθημα Κατωτερότητας» (σ. 5-6), στο Jean

προβλήματος· αντιθέτως γενικεύοντας και εντείνοντας κάθε είδους δυσарέσκεια και πικρία, ο αγκιτάτορας οδηγεί στην επιδείνωση του ίδιου του αισθήματος απέναντι στο πρόβλημα.⁸¹ Ο Löwenthal εξηγεί πως αυτή η όξυνση δεν αποτελεί διαστρέβλωση του αντικειμενικού κοινωνικού ζητήματος· αντιθέτως αποτελεί μία παρουσίαση του προβλήματος μέσω μιας «φανταστικής», «εξωπραγματικής» εικόνας, η οποία αποτελεί μεγέθυνση της προβολής⁸² του καθενός ατόμου από το κοινό. Ενώ ο «μεταρρυθμιστικός» και ο «επαναστατικός» τύπος απαιτούν προσπάθεια από τους ανθρώπους προς ανεύρεση λύσεων, ο αγκιτάτορας παρέχει απλά και πρόχειρα σχέδια, τα οποία ο Löwenthal παρομοιάζει με την ονειροπόληση:⁸³ δεν βοηθά προκειμένου να ξεπεράσουν το πρόβλημα μέσω μιας λύσης και να το μετουσιώσουν σε κάτι άλλο, χρήσιμο· προωθεί την εγκατάλειψη των αναστολών και την υποχώρηση σε φαντασιώσεις «στις οποίες με βίαιο τρόπο αποφορτίζουν εκείνα τα συναισθήματα πάνω σε υποτιθέμενους εχθρούς.»⁸⁴ Με άλλα λόγια, η πρακτική του αγκιτάτορα απαρτίζεται από τη δημιουργία ενός φανταστικού εχθρού, την απάλειψη κάθε είδους αντικειμενικής κατάστασης και των λύσεών της και, τέλος, την όξυνση κάθε είδους συναισθήματος και το ξέσπασμα στον φανταστικό εχθρό. Αυτή η διαδικασία –η προβολή των συναισθημάτων σε «κάτι» και η επαναλαμβανόμενη ματαίωση ως προς την επίλυση του προβλήματος– οδηγεί τον άνθρωπο στα δεσμά του αγκιτάτορα, καθώς ο πρώτος από μόνος του δεν μπορεί να αντιμετωπίσει τον σατανικό κάποιον που διαρκώς τον απειλεί.

Σε πρώτο στάδιο, ο Löwenthal παρουσίασε τον τρόπο δράσης και τις πρακτικές του αγκιτάτορα. Το στοιχείο που τονίζεται περισσότερο είναι πως τα περιεχόμενα των αναπαραστάσεών του ο αγκιτάτορας τα λαμβάνει από την πραγματικότητα: περιεχόμενα των λόγων του είναι τα αντικειμενικά κοινωνικά προβλήματα. Εκείνο

Laplanche/J.-B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ελλ. μτφρ. Β. Καψαμπέλης/Α. Χαλκούση/Α. Σκουλικά/Π. Αλούπης, Αθήνα: Κέδρος 1986, σ. 5-6.

⁸¹ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 11, [σ. 23].

⁸² Η προβολή προϋποθέτει την απώθηση. Η προβολή είναι «λειτουργία μέσω της οποίας το υποκείμενο εκβάλλει από τον εαυτό του και εντοπίζει στους άλλους (πρόσωπα ή πράγματα) ιδιότητες, συναισθήματα, επιθυμίες ή ακόμη “αντικείμενα”, που παραγνωρίζει ή αρνείται στον εαυτό του». Λήμμα «Προβολή» (σ. 387-394), στο Laplanche/Pontalis, *Λεξιλόγιο Ψυχανάλυσης*, σ. 387.

⁸³ «Το ημερήσιο όνειρο (ονειροπόληση) είναι ένα σενάριο που το άτομο φαντάζεται σε κατάσταση εγρηγόρσεως και όπως και το όνειρο συνιστά εκπληρώσεις επιθυμίας. [...] Τα σενάρια της [της ονειροπόλησης] εμφανίζουν μεγαλύτερη συνοχή απ’ ό,τι τα όνειρα και ταυτίζονται [για τον Φρόυντ της Ερμηνευτικής των Ονείρων] με τη φαντασίωση ή την ημερήσια φαντασίωση.» Μία σημαντική διαφορά σε σχέση με το όνειρο είναι πως η ονειροπόληση αποτελεί δευτερογενή διαδικασία, χαρακτηρίζει δηλαδή το προσυνειδητό και συνειδητό σύστημα του ψυχισμού. Λήμμα «Ονειροπόληση» (σ. 366-367), στο Laplanche/Pontalis, *Λεξιλόγιο Ψυχανάλυσης*, σ. 366-367.

⁸⁴ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 11, [σ. 23].

που τον διαφοροποιεί είναι η μη επιθυμία ορθολογικής επίλυσής τους, αλλά, η μεγέθυνση των συναισθημάτων που φέρουν οι άνθρωποι μέσα τους και η επαναδιαμόρφωση της στοχοθεσίας τους. Ποια είναι αυτά τα «υποκειμενικά αισθήματα απογοήτευσης», που ήδη αισθάνεται ο άνθρωπος και πάνω στα οποία «χτίζει» ο αγκιτάτορας; Ποιες είναι οι προκαταλήψεις, τις οποίες λαμβάνει ως βάση στους λόγους του; Αυτά τα ερωτήματα οδηγούν την ανάλυση του Löwenthal σε ακόμη βαθύτερα μονοπάτια και σε αυτά είναι που αναδεικνύεται ο χαρακτηρισμός του της τεχικής των αγκιτατόρων ως «αντίστροφης ψυχανάλυσης».

Το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας του ονομάζεται «Κοινωνική δυσφορία».⁸⁵

«Η κοινωνική δυσφορία μπορεί να παρομοιαστεί με δερματική πάθηση. Ο ασθενής που πάσχει από μία τέτοιου είδους αρρώστια έχει μία ενστικτώδη ορμή να ξύσει το δέρμα του. Αν ακολουθήσει τις εντολές του γιατρού θα απέχει από το ξύσιμο και θα αναζητήσει κάποια θεραπεία για τη φαγούρα του. Αν όμως υποκύψει στην ενστικτώδη του αντίδραση, θα συνεχίσει να ξύνει ολοένα και εντονότερα. Αυτή η ανορθολογική πρακτική αυτοακρωτηριασμού θα του παρέχει ένα συγκεκριμένο είδος ανακούφισης, αλλά ταυτόχρονα θα αυξήσει την ανάγκη του να ξύνει και σε καμία περίπτωση δεν θα θεραπεύσει την αρρώστια. Ο αγκιτάτορας συμβουλεύει: συνέχισε το ξύσιμο».⁸⁶

Καθίσταται εξαιρετικά σημαντικό να κατανοηθεί σε βάθος τι σημαίνει αυτή η δυσφορία. Αυτή είναι που δίνει νόημα στην όλη προσπάθεια του αγκιτάτορα και σε αυτήν βασίζεται το γεγονός της ριζικής κοινωνικότητας των λόγων του –το στοιχείο που μεταμορφώνει μία εργασία για την προκατάληψη σε πραγματικό έργο της Κριτικής Θεωρίας. «Η δυσφορία είναι η συνέπεια της χαρακτηριστικής, μόνιμης ανασφάλειας για τη σύγχρονη ύπαρξη.»⁸⁷ «Είναι το ψυχολογικό σύμπτωμα μίας καταπιεστικής κατάστασης».⁸⁸ Εδώ γίνεται προφανές ότι η φροϋδική ψυχανάλυση είναι η βάση της εργασίας του Löwenthal. Επίσης, καθίσταται έκδηλη η σύνδεση της ανάδυσης των αγκιτατόρων με την κατάσταση της σύγχρονης ζωής του ατόμου. Οι αγκιτάτορες, δεν δημιουργούν αυτή τη δυσφορία, αλλά τη χρησιμοποιούν και την εντείνουν· την εκμεταλλεύονται προκειμένου να παρουσιάσουν τα περιεχόμενα των λόγων τους με συγκεκριμένη μορφή, ώστε να πετύχουν τους στόχους τους. Πριν

⁸⁵ Συνειδητά επιλέγω να αποδώσω τον όρο «Malaise» ως δυσφορία (Unbehagen) διότι όπως θα φανεί και παρακάτω υπάρχει στο κείμενο του Löwenthal άμεση σχέση με τη θεώρηση του Freud σχετικά με τον πολιτισμό στο έργο του «η δυσφορία στον πολιτισμό». Έτσι, διαχωρίζεται η θέση του Löwenthal από εκείνη μεταγενέστερων στοχαστών όπως ο Charles Taylor του οποίου το έργο «The Malaise of Modernity» μεταφράζεται ως «Οι δυσανεξίες της Νεωτερικότητας».

⁸⁶ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 18, [σ. 31].

⁸⁷ *Ο.π.*, σ. 19, [σ. 32].

⁸⁸ *Ο.π.*, σ. 17, [σ. 30].

περάσει κανείς όμως σε αυτό, χρειάζεται να αναρωτηθεί, τί είναι αυτή η δυσφορία; Πώς δημιουργείται και γιατί μπορεί τόσο εύκολα να αποτελέσει βάση για την επίτευξη των στόχων των αγκιτατόρων;

Η δυσφορία αυτή δεν αποτελεί απλώς μία απογοήτευση ή κάποια συναισθήματα που προκαλούνται στους ανθρώπους λόγω μερικών ατυχών περιστάσεων της μίας ή της άλλης περιόδου της ζωής τους. Αντιθέτως, και πολύ περισσότερο, αποτελεί τον «αντικατοπτρισμό εκείνων των δομικών επιβαρύνσεων, στις οποίες εκτίθεται το άτομο σε μία περίοδο βαθών αλλαγών της οικονομικής και κοινωνικής δομής».⁸⁹ Η δυσφορία αποτελεί τον φόβο του κάθε ατόμου ενώπιον των μεταβολών στον τρόπο ζωής του. Δεν αποτελούν αλλαγές σε μία ή και περισσότερες πτυχές της ζωής, αλλά μεταμορφώσεις του ίδιου του Είναι της ζωής, του τρόπου που το άτομο νοηματοδοτεί και βιώνει τον κόσμο. Έτσι, το άγχος και ο φόβος που έχουν τις ρίζες τους στην αλλαγή της κοινωνίας κατά την ανάπτυξή της, αποτελούν την κοινωνική δυσφορία που έχει ως συνέπεια, εκτός των άλλων, «την απομόνωση του ατόμου, την ατροφία της σκέψης, την αμηχανία μπροστά σε μηχανισμούς και δυνάμεις, που το καθιστούν ένα αβοήθητο θύμα και την εξασθένηση των αξιών του.»⁹⁰ Όλα αυτά τα στοιχεία όμως διέπουν τη σύγχρονη ατομική ψυχή και εδράζονται στα «βαθύτερα στρώματά της», δηλαδή στο ασυνείδητο. Δεν αποτελούν απλώς πτυχές της. Έτσι, ο αγκιτάτορας φαίνεται να προσπαθεί να επιτεθεί στη ρίζα κάποιας «χρόνιας, απόλυτης κατάστασης»⁹¹ σε αντίθεση με τους άλλους δύο τύπους –τον επαναστατικό και τον μεταρρυθμιστικό– που στοχεύουν σε συγκεκριμένες εκφάνσεις προβλημάτων. Αυτή η διαφορά τους αναδεικνύει τον πρώτο ως εκφραστή του καλού ολόκληρης της κοινωνίας, «του έθνους και της φυλής»,⁹² ενώ τους δεύτερους ως εκφραστές συγκεκριμένων ταξικών συμφερόντων. Ο αγκιτάτορας εμφανίζεται σαν εχθρός των απωθημένων ορμών, που έχουν περιοριστεί διαμέσου της διαδικασίας του πολιτισμού. Με άλλα λόγια, εμφανίζεται ως εκείνος που θα κατανικήσει τη «δυσφορία μέσα στον πολιτισμό». Αυτό είναι ένα από τα σημεία που η εργασία του Löwenthal δεν συνδέεται απλώς με τα μοτίβα της σκέψης της Κριτικής Θεωρίας, αλλά η βαθύτητά της ακουμπά ζητήματα τα οποία αργότερα συστηματοποιήθηκαν ως βασικές θεωρήσεις κάποιων μελών της ΣτΦ, όπως του Marcuse. Ο αγκιτάτορας

⁸⁹ Ο.π. [Ο.π.].

⁹⁰ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 17, [σ. 30].

⁹¹ Ο.π., σ. 18, [σ. 31].

⁹² Ο.π., σ. 19, [σ. 32].

φαίνεται σαν τον ήρωα, που ήρθε να αποτινάξει τα δεσμά του πολιτισμού στο επίπεδο των καταπιεσμένων ορμών. Η δυσφορία, στην οποία αναφέρεται συνεχώς ο Löwenthal δεν αποτελεί την ίδια ακριβώς φροϋδική «δυσφορία», την οποία προκαλεί ο πολιτισμός· ο Löwenthal, δεν πραγματοποιεί ανάλυση των ορμών, της απόθησης, της καταπίεσης και της μετουσίωσης. Αυτά τα συστηματοποιεί ο Marcuse στο έργο του «Έρως και πολιτισμός».⁹³ Όμως, οι όροι «Malaise», «Discontent»,⁹⁴ «Disillusionment», «Dissatisfaction», που όλοι μεταφράζονται ως δυσφορία, δυσαρέσκεια ή απογοήτευση, χρησιμοποιούνται στην εργασία του Löwenthal. Έτσι, μπορεί να μην πραγματοποιεί τη λεπτομερή ανάλυση, που αργότερα φέρνει εις πέρας ο Marcuse ως προς τις συνέπειες του πολιτισμού στο επίπεδο του ατομικού ψυχισμού, όμως ήδη διαγιγνώσκει ότι η ίδια η ανάπτυξη των κοινωνικών μορφών και η καταπίεση ασκούν βία στο επίπεδο του ψυχισμού του ατόμου, καθιστώντας το αβοήθητο θύμα. Ως προς τη διαλεκτική σχέση, που συνδέει τη θεώρηση του Freud σχετικά με τον πολιτισμό, ότι δηλαδή, η καταπίεση που βιώνει το άτομο μέσω της απόθησης και της μετουσίωσης είναι αναγκαία για την ανάπτυξη πολιτισμού και ότι δεν υπάρχει δυνατότητα πισωγυρίσματος, χωρίς να ξανακυλήσει το άτομο στη βαρβαρότητα,⁹⁵ και τη θεώρηση του Marcuse, ότι η δυνατότητα άρσης της καταπίεσης του πολιτισμού αναδεικνύεται με την ανανοσηματοδότηση της Αρχής της πραγματικότητας υπό το φως της Αρχής της ηδονής και του ελεύθερου παιχνιδιού μεταξύ των δύο, χωρίς αυτό να σημαίνει επιστροφή στην βαρβαρότητα,⁹⁶ ο Löwenthal στέκει στη μέση τονίζοντας πως η δυσφορία στη σύγχρονη κοινωνία δημιουργείται κατά την εκβιομηχάνιση του κόσμου και την εμπραγμάτωση του ανθρώπου· μέσω της ανασφάλειας της μοντέρνας ζωής και της συνεχούς ετοιμότητας για απόκρουση κάθε σοκαριστικού βιώματος. Το άτομο εξακολουθεί να ζει σε μία

⁹³ Σύγχρονοι μελετητές, ωστόσο, τοποθετούν τον Löwenthal στην ίδια γραμμή πλεύσης με εκείνη του Marcuse όσον αφορά στον πολιτισμό: «Ο Löwenthal, όπως και ο Marcuse, θεωρούνται ως οι εκπρόσωποι της Κριτικής Θεωρίας, οι οποίοι θα έδειχναν, ότι ο πολιτισμός δεν θα έπρεπε να είναι αναγκαία καταπιεστικός». Christine Resch/Heinz Steinert, «Kulturindustrie: Konflikte um die Produktionsmittel der gebildeten Klasse», στο Alex Demirovic (επιμ.), *Modelle kritischer Gesellschaftstheorie, Traditionen und Perspektiven der Kritischen Theorie*, Stuttgart/Weimar: J.B. Metzler 2003, (σ. 312-339), σ. 317.

⁹⁴ Αυτός είναι ο όρος με τον οποίο μεταφράστηκε στα αγγλικά το «Unbehagen» του τίτλου του γερμανικού πρωτοτύπου του Freud: «Das Unbehagen in der Kultur»: «Civilization and its Discontents». Πρβλ. Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, Wien: Internationaler psychoanalytischer Verlag 1930. Πρβλ. επίσης, Sigmund Freud, *Civilization and its Discontents*, μτφρ. J. Strachey, New York: W.W. Norton 1962.

⁹⁵ Σίγκουντ Φρόυντ, *Ο Πολιτισμός Πηγή Αυστηχίας*, ελλ. μτφρ. Γ. Βαμβαλής, Αθήνα: Επίκουρος 1974, σ. 25.

⁹⁶ Marcuse, «Πέραν της Αρχής της Πραγματικότητας», Κωνσταντίνος Ράντης (μτφρ, επιμ) *Πέραν της Αρχής της Πραγματικότητας. Πέντε Διαλέξεις*, Τρίκαλα: Επέκεινα 2017, σ. 19 κ.ε.

«αένανη εφηβική ταραχή».⁹⁷ Ο αγκιτάτορας, λοιπόν, καθηλώνει το κοινό σε αυτήν την κατάσταση, εκμεταλλευόμενος τη δυσφορία που η εξέλιξη της κοινωνίας έχει επιφέρει. Για τον Löwenthal, ο αγκιτάτορας είναι ένα καθαρά ιστορικο-κοινωνικό προϊόν, του οποίου η ύπαρξη χρωστά την ανάδυσή της στον πολιτισμό. Στη γραμμή σκέψης των Freud και Marcuse, ο αγκιτάτορας υπεισέρχεται ως εκείνος ο οποίος χρησιμοποιεί τις απωθημένες ορμές που αναπόφευκτα καταπιέζονται στην πορεία ανάδυσης του πολιτισμού (Freud) και (ως ένας αντίστροφος Marcuse) δεν αναζητά την υπέρβαση της αντίφασης μεταξύ πορείας του πολιτισμού και καταπίεσης των ορμών, αλλά στοχεύει στην καθήλωση σε στάδια, όπου ο άνθρωπος, λόγω της ανησυχίας και της συνεχούς ετοιμότητάς του, καθίσταται διαχειρίσιμος σαν ένα υλικό.

Πέραν της θεώρησης των Freud και Marcuse σχετικά με την καταπίεση των ορμών και την ανάπτυξη του πολιτισμού, όσα αναδεικνύει ο Löwenthal ως προς το ανθρώπινο βίωμα στις κοινωνίες όπου εμφανίζεται ο αγκιτάτορας, είναι επηρεασμένα και από τον τρόπο με τον οποίο η πορεία του δυτικού πολιτισμού περιγράφεται από τον Horkheimer στο έργο του *Έκλειψη του Λόγου*.⁹⁸ είναι επίσης επηρεασμένα και από την εργασία του Marcuse που αφορά στην Αυθεντία (Authority) από τη σκοπιά της ιστορίας των ιδεών, στην οποία θέτει ως αφετηρία τις διαφορές μεταξύ των θρησκειών που επικράτησαν στην Ευρώπη.⁹⁹ Ο Löwenthal περιγράφει τη δυσφορία ως μία εκ των συνεπειών ενός κόσμου όπου ο συνεκτικός κρίκος μεταξύ των ανθρώπων, η θρησκεία, η οποία δεν αποτελούσε μία εξωτερική επιβολή αλλά ένα εσωτερικευμένο όριο (Grenze), έχει εκπέσει σε εκκοσμικευμένα απλοϊκά σχήματα προσμονής ευμένειας ή καλοτυχίας. Έτσι, η νέου τύπου Αυθεντία αποτελεί μία καταπιεστική εξουσία στις οποίας το διάβα στέκεται ως ερείπιο μονάχα μία «φάλαγγα από καταπιεσμένες ορμές».¹⁰⁰ Η διαίωσιση αυτής της κατάστασης χαρακτηρίζεται από τον Löwenthal ως «Weltschmerz in perpetuum»,¹⁰¹ του οποίου την οξυμένη μορφή προκαλούν οι αγκιτάτορες, ώστε η σχέση του κοινού με τον

⁹⁷ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 19.

⁹⁸ «Κάποτε το άτομο συλλάμβανε τον Λόγο αποκλειστικά ως ένα εργαλείο του Εαυτού. Τώρα βιώνει το αντίστροφο αυτής της αυτοπεποίθησης. Η μηχανή πέταξε έξω τον οδηγό· τρέχει ιλιγγιωδώς στο διάστημα, στα τυφλά.» Μαξ Χορκχάμερ, *Η έκλειψη του Λόγου*, ελλ. μτφρ. Θ. Μίνογλου, Αθήνα: Κριτική 1987 σ. 159.

⁹⁹ Herbert Marcuse, «Μελέτη από τη σκοπιά της Ιστορίας των Ιδεών», στο Horkheimer et al., *Αυθεντία και Οικογένεια*, σ. 199-228.

¹⁰⁰ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 20, [σ. 33].

¹⁰¹ *Ο.π.*, σ. 19, [σ. 32].

κόσμο να καταστεί «παρανοϊκή» και η ανακούφισή του πρώτου να επέλθει μέσω παράλογων προβολών και μεταθέσεων.

Αυτές οι παράλογες προβολές προς τους φανταστικούς παντοδύναμους, σατανικούς εχθρούς, που ο αγκιτάτορας δημιουργεί, διαμορφώνουν στο κοινό την αντίληψη ενός, από όλες τις πλευρές, εχθρικού κόσμου. Η κατασκευή ενός τέτοιου κόσμου χρειάζεται κάποιες αντικειμενικές συνθήκες, ποτέ, όμως, παρουσιασμένες ξεκάθαρα, εφόσον ο αγκιτάτορας βασίζεται σε πραγματικά, αλλά αφηρημένα και ακαθόριστα, κοινωνικά προβλήματα· χρειάζεται, επίσης, και έναν «τρόπο σερβιρίσματος» των συνθηκών αυτών, έτσι ώστε να καταλήξει στο ποθητό για τον ίδιο αποτέλεσμα. Το υλικό και ο τρόπος παρουσίασής του, καταγράφονται από τον Löwenthal:

Οικονομικά παράπονα (αντικειμενική συνθήκη), που σχετίζονται είτε με τους ξένους που καταλαμβάνουν δουλειές, από τις οποίες κάποιος ντόπιος θα μπορούσε να επωφεληθεί· είτε με κάποιους παντοδύναμους μηχανισμούς όπως παγκόσμιοι τραπεζίτες, οι οποίοι προσπαθούν να απογυμνώσουν το έθνος από οποιοδήποτε ξεχωριστό χαρακτηριστικό του μέσω της διεθνούς οικονομικής πολιτικής (τρόπος παρουσίασης).

Πολιτικά παράπονα (αντικειμενική συνθήκη) που αναφέρονται σε πολιτικές υπακοής σε άλλα έθνη και εξισωτισμού. Ο έλεγχος της εξωτερικής πολιτικής της χώρας από «άλλους», ξένους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς ή κράτη· και ο έλεγχος της εσωτερικής πολιτικής από ακραίους, που ανά πάσα στιγμή μπορούν να λάβουν τον έλεγχο της χώρας (τρόπος παρουσίασης).

Πολιτισμικά παράπονα (αντικειμενική συνθήκη), που αναδεικνύουν τον έλεγχο των δημόσιων μέσων πληροφόρησης από εχθρούς του έθνους, όπως για παράδειγμα το Hollywood ή ο Τύπος (τρόπος παρουσίασης).

Ηθικά παράπονα (αντικειμενική συνθήκη), το περιεχόμενο των οποίων αφορά σε ανήθικους φιλοχρήματους οι οποίοι απολαμβάνουν τα πάντα, ενώ το κοινό βυθίζεται στη φτώχεια, την πείνα και άλλες τέτοιου είδους δυσχέρειες (τρόπος παρουσίασης).

Οι αντικειμενικές ακαθόριστες συνθήκες σε συνδυασμό με τον τρόπο παρουσίασης του κάθε ζητήματος αποσκοπούν στον ερεθισμό συγκεκριμένων συναισθημάτων του κοινού, τα οποία αποτελούν τη βάση του εχθρικού κόσμου σε όλες τους τις πτυχές: α) Δυσπιστία βασισμένη σε καχυποψία απέναντι σε όλα τα κοινωνικά φαινόμενα, ιδίως

σε ό,τι αφορά σε ζητήματα κοροϊδίας των «αφελών» ντόπιων από ξένους μετανάστες ή διεθνιστές. Β) Εξάρτηση, που διαμορφώνεται από ένα σύμπλεγμα αντίδρασης στην οποιαδήποτε χειραγώγηση, ενώ από την άλλη επιζητείται η ασφάλεια από κάποιον αρχηγό και το συναίσθημα του *ανήκειν* σε μία ισχυρή ομάδα. Γ) Αποκλεισμός από τη διανομή αγαθών διότι, ενώ ο ντόπιος εργάζεται σκληρά και πληρώνει τους φόρους του, δεν λαμβάνει όσα θα έπρεπε, αυτά προσφέρονται σε όλους τους άλλους εκτός από αυτόν. Δ) Άγχος¹⁰² ως προς τις μελλοντικές καταστροφές που πλησιάζουν και είναι τόσο μεγάλης κλίμακας που απειλούν ολόκληρη την ατομική και κοινωνική υπόσταση. Ε) Απογοήτευση απέναντι στον πολιτικό μηχανισμό, ο οποίος δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του λαού, καθιστώντας τις αξίες και τα ιδεώδη, όπλα του εχθρού.¹⁰³ Η εκμετάλλευση και η μεγαλοποίηση, από την πλευρά του αγκιτάτορα, των συναισθημάτων που μόλις αναφέρθηκαν, διαμορφώνει τον εχθρικό κόσμο, καθώς τα συναισθήματα αυτά μεταμορφώνονται, ανταποκρινόμενα στη διαστρεβλωμένη εικόνα που ο αγκιτάτορας σκιαγραφεί. Το σύνολο των μεταμορφωμένων διαστρεβλωμένων συναισθημάτων αποτελεί τον καινούργιο, εχθρικό κόσμο, τον οποίο το άτομο βιώνει. Η διαμόρφωση του εχθρικού κόσμου διαμέσου των παραμορφωμένων συναισθημάτων αποτελεί το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας του Löwenthal.

Η πρώτη κατηγορία στην οποία μεταφράζει ο αγκιτάτορας τα παραφουσκωμένα συναισθήματα, κυρίως αυτό της δυσπιστίας, είναι εκείνη των «αιώνιων εξαπατημένων».¹⁰⁴ Η απόσταση, που κατασκευάζει ο αγκιτάτορας μεταξύ του ιδίου και του κοινού, διαμορφώνει την κατωτερότητα του δεύτερου σχετικά με τη γνώση, το κουράγιο, και άλλα χαρακτηριστικά, τα οποία είναι απαραίτητα στον Ηγέτη, ώστε να θεωρηθεί ως τέτοιος: το κοινό τον χρειάζεται περισσότερο απ' ό,τι αυτός εκείνο. Αυτή η απόσταση, όσο περνάει ο χρόνος, εντείνεται μέσω του εξευτελισμού (σε αντιδιαστολή προς άλλες σχέσεις εξουσίας όπως για παράδειγμα μεταξύ καθηγητή και μαθητή, όπου ο πρώτος προσπαθεί να μειωθεί η απόσταση και προσφέρει τα μέσα για να καταφέρει ο δεύτερος να ανελιχθεί). Για τον αγκιτάτορα, το κοινό αποτελείται από εξαπατημένους αφελείς ανθρωπάκους, τους οποίους ξεγελά ο σατανικός εχθρός

¹⁰² Ο όρος «Realangst» που ψυχαναλυτικά μεταφράζεται ως «Άγχος μπροστά σε πραγματικό κίνδυνο» μπορεί να σημαίνει και τον φόβο [στα γερμανικά «Angst»] που προκαλεί ένα συγκεκριμένο, πραγματικό αντικείμενο, αλλά και το άγχος ως κάτι πιο αφηρημένο, έναν φόβο που προέρχεται από τις ενορμήσεις. Λήμμα «Άγχος μπροστά σε πραγματικό κίνδυνο» (σ. 1-2) στο Laplanche/Pontalis, *Λεξιλόγιο Ψυχανάλυσης*, σ. 1-2.

¹⁰³ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 14-16, [σ. 28].

¹⁰⁴ Ο.π., σ. 23-27, [σ. 35-39].

(με τις διάφορες εκφάνσεις κάθε φορά που θα συζητηθούν στη συνέχεια). Το παράδοξο παρ' ό,τι ο αγκιτάτορας τους εξευτελίζει αυτοί τον ακολουθούν, διαλύεται καταλαβαίνοντας ότι ο αγκιτάτορας εμφανίζεται σαν να έχει βιώσει και διαγνώσει ο ίδιος μία κατάσταση και να τους την παρουσιάζει. Έτσι, ο εξευτελισμός φαίνεται σαν να είναι η κατάσταση, στην οποία ήδη ενυπάρχει το κοινό και όχι εκείνη την οποία κατασκευάζει ο αγκιτάτορας για εκείνο. Το κοινό ενδοβάλλει¹⁰⁵ τη θέση του παντοτινού θύματος. Ο Löwenthal υπενθυμίζει, ορμώμενος και πάλι από τη θεωρία του Freud, ότι το κοινό έχει μεγαλώσει σε έναν κόσμο όπου η ανάπτυξη του πολιτισμού καταπιέζει-θυσιάζει ήδη από την παιδική ηλικία πολλές ορμές στο βωμό άλλων ανταμοιβών, που θα έρθουν στο μέλλον. Η απογοήτευση όμως που βιώνει ο άνθρωπος αυτών των κοινωνιών ως προς τις απτές ανταμοιβές, που τελικά δεν λαμβάνει, είναι έντονη. Μαζί με την έκλειψη των ιδεωδών, που συγκρατούσαν τις παλαιότερες κοινότητες, επέρχεται και η αποδυναμωμένη ικανότητα απώθησης στο όνομα ενός τέτοιου ιδεώδους. Το αίσθημα απογοήτευσης οξύνεται και το μοτίβο του εξευτελισμού και της εξαπάτησης καθίσταται τόσο βαθύ όσο κι ο πολιτισμός, που από την αρχή της ζωής ενός ανθρώπου υπόσχεται, αλλά δεν δίνει. Αποκαλώντας ο αγκιτάτορας το κοινό «κορόιδο», ερμηνεύει ολόκληρο το Είναι τους, την όλη ύπαρξή τους. Επιπροσθέτως, ο δημόσιος υπερτονισμός της δυσχερούς κατάστασης του κοινού (και του αγκιτάτορα, μιας και ομιλεί πάντοτε σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο δείχνοντας ότι έχει υποφέρει και ο ίδιος) συνεπάγεται μία σημαντική αλλαγή σε κοινωνικά στερεότυπα του δημόσιου χώρου: το κοινό μπορεί να εμπιστευτεί τον αγκιτάτορα διότι αυτός φανερώνει την πραγματική κατάσταση αγνοώντας στερεότυπα ριζωμένα στις παλαιότερες κοινωνίες της ανάδυσης του εμπορίου, που εκφράζονται μέσω φράσεων όπως «όλα βαίνουν ομαλώς». Η δημόσια εκφορά των προσωπικών δυσχερειών θεωρείτο αποζήτηση λύπησης και επίδειξη ανάγκης ελεημοσύνης οπότε και αποφευγόταν. Ο αγκιτάτορας σπάει αυτά τα στερεότυπα δηλώνοντας τη δεινή κατάσταση στην οποία ευρίσκονται οι εξαπατημένοι, κάνοντας μέσα από αυτό, τον κάθε άνθρωπο να εκτιμήσει πως, σε έναν κόσμο όπου όλοι ευρίσκονται στην ίδια κατάσταση, δεν υπάρχει λόγος ντροπής. Δεν παρέχει, βέβαια,

¹⁰⁵ Με την ενδοβολή «το υποκείμενο μεταφέρει με φαντασιακό τρόπο, από “έξω” προς τα “μέσα”, αντικείμενα και σύμφυτες ιδιότητές τους. Η ενδοβολή βρίσκεται σε συνάφεια με την ταύτιση». «Ο Freud χρησιμοποιεί την ενδοβολή «όπου εξετάζεται η γένεση της αντίθεσης υποκείμενο (εγώ)-αντικείμενο (εξωτερικός κόσμος) σε συνάρτηση με την αντίθεση ηδονή-δυσσάρεσκεια: το “αμιγές Εγώ-ηδονή” συγκροτείται με την ενδοβολή όλων των στοιχείων που αποτελούν πηγή ηδονής και την προβολή προς τα έξω όλων εκείνων που προκαλούν δυσσάρεσκεια.» Λήμμα «Ενδοβολή» (σ. 183-185) στο Laplanche/Pontalis, *Λεξιλόγιο Ψυχανάλυσης*, ό.π., σ. 183-184.

στους ανθρώπους κάποια λύση ως προς την έξοδο από αυτήν την κατάσταση, όμως, βασιζόμενος στον λανθάνοντα μαζοχισμό¹⁰⁶ τους, τους καθιστά υπερήφανους για την κοινή τους κατάσταση. Για μία ακόμη φορά, ο αγκιτάτορας δεν ενδιαφέρεται για την επίλυση μίας κατάστασης και τη μεταβολή των ανθρώπων, στο επίπεδο του ψυχισμού τους· αντιθέτως, ενδιαφέρεται για την αέναη καθυπόταξή τους και καθήλωσή τους σε μία θέση υποχείριου και υποτελούς.

Η δεύτερη κατηγορία είναι εκείνη της συνομωσίας,¹⁰⁷ που δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά την προέκταση της κατάστασης εξαπάτησης στην οποία ευρίσκεται το κοινό: όταν κοροϊδεύουν κάποιον διαρκώς, τότε μάλλον αυτοί που τον εξαπατούν έχουν συνωμοτήσει εναντίον του. Για τον κάθε άνθρωπο του κοινού, αυτός ο «κάποιος» μπορεί να είναι οποιοσδήποτε: από αφεντικό μέχρι καθηγητή, σύντροφο, στρατηγό κ.α.. Κάθε σχέση στη σφαίρα του κοινωνικού μπορεί να ενέχει αδικία και γι' αυτό κάθε υπόνοια έχθρας δεν αποτελεί παράνοια, αλλά μπορεί να επιδέχεται αντικειμενική δικαιολόγηση. Όταν, δηλαδή, ο αγκιτάτορας θυματοποιεί το κοινό του θέτοντάς το απέναντι σε τραπεζίτες ή γραφειοκράτες, χρησιμοποιεί ήδη υπάρχοντα στο κοινό αισθήματα: για μία ακόμη φορά, δεν παρέχει έξοδο από τα καθηλωτικά για τους ανθρώπους αισθήματα, αλλά τα εντείνει δημιουργώντας την ψευδαίσθηση ότι η πολυπλοκότητα του κόσμου ευνοεί αυτούς τους κάποιους, που την κατασκευάζουν. Τα στερεότυπα που εκμεταλλεύεται σε αυτό το επίπεδο παρέχουν τη βάση και στις δύο πτυχές του εγχειρήματός του: από τη μια οι σατανικοί υπαίτιοι της κατάστασης: «Μαρξική δολιοφθορά», «Γκεστάπο», «διεθνιστές που μας τράβηξαν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο» κ.α.· από την άλλη οι πληγείσες αξίες: «Αμερικανικός τρόπος ζωής», «Εκκλησία – Χριστιανισμός», «πολιτισμός» κ.α.. Η ταυτότητα των υπαίτιων για το οποιοδήποτε κοινωνικό ζήτημα καθίσταται νεφελώδης, και κανείς δεν μπορεί να καταστεί ξεκάθαρα υπεύθυνος για το πρόβλημα. Το κοινό δεν ξέρει ποιόν να

¹⁰⁶ Ο μαζοχισμός αυτού του είδους ονομάζεται από τον Freud «ηθικός μαζοχισμός». Σύμφωνα με αυτόν, το Εγώ επιζητεί την τιμωρία από το Υπερεγώ διαμέσου αυστηρών ηθικών αναστολών. «Η ηθική συνείδηση γίνεται πιο αυστηρή και ευαίσθητη, όσο περισσότερο συγκρατείται η επιθετικότητα εναντίον άλλων». Σίγκμουντ Φρόντ, *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ελλ. μτφρ. Γ. Βαμβαλής, Αθήνα: Επίκουρος 1991, σ. 56-57. Η τακτική του αγκιτάτορα, να απελευθερώσει την ηθική συνείδηση ως προς την απόκρυψη των αρνητικών του εκάστοτε ατομικού βίου, συμπίπτει με την απελευθέρωση της επιθετικότητας ως προς τον φαντασιακό εχθρό. Το «ασυνείδητο αίσθημα ενοχής», που χαρακτηρίζει τον ηθικό μαζοχισμό, φαινομενικά απελευθερώνεται από τον αγκιτάτορα με τη μεταβολή της δημοσιότητας των κακουχιών, μόνο και μόνο για να καταλήξει σε ένα νέο αίσθημα ενοχής, όχι πλέον, από το κοινωνικά διαμορφωμένο Υπερεγώ, αλλά από εκείνο το οποίο προσπαθεί να διαμορφώσει ο ίδιος ο αγκιτάτορας. (Αυτή η διαμόρφωση ενός άλλου τύπου Υπερεγώ, θα φανεί διεξοδικότερα παρακάτω).

¹⁰⁷ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 27-30, [σ. 39-42].

κατηγορήσει και καταλήγει να κατηγορεί τους πάντες βάσει των στερεοτύπων. Το γιγαντιαίο μέγεθος της συνωμοσίας λαμβάνει τέλος με τις προτροπές για τη γρήγορη καταστροφή του υπαίτιου.

Οι προβολές των ανθρώπων και η παρανοϊκή αντίληψη που τους χαρακτηρίζει μετατρέπονται σε πράξεις βιαιότητας. Η «συνωμοσία» είναι κάτι παράνομο, που ο αγκιτάτορας θεματοποιεί ως εκείνο το εξαιρετικά πανούργο, το οποίο συνεχώς διαφεύγει του νόμου. Εφόσον, λοιπόν, η πολιτεία δεν μπορεί να κάνει κάτι γι' αυτό, οι ίδιοι οι άνθρωποι χρειάζεται να πάρουν το νόμο στα χέρια τους. Ποιο είναι όμως «αυτό» για το οποίο η πολιτεία δεν μπορεί να κάνει τίποτε; Προς ποια κατεύθυνση πρέπει να διοχετευθούν τα αισθήματα του κοινού; Ο αγκιτάτορας δεν καθιστά τα αίτια ξεκάθαρα. Καθοδηγεί, όμως, τα αισθήματα προς όσους ο ίδιος θεωρεί εχθρούς. Με αυτόν τον τρόπο, ένα κοινωνικό ζήτημα, δημιουργημένο ξεκάθαρα από κοινωνικές σχέσεις και αδικίες, μετατρέπεται σε κάτι άχρονο και άτοπο, το οποίο λειτουργεί από πάντα και που, αν δεν ανατραπεί με βία, θα ισχύει για πάντα. Αυτός ο πέραν-της-ιστορίας μηχανισμός διευθύνεται από εκείνους που απολαμβάνουν τον απαγορευμένο καρπό.¹⁰⁸ Αυτή είναι και η τρίτη κατηγορία στην οποία μεταφράζονται τα συναισθήματα των ανθρώπων.

Οι εχθροί, εκείνοι που ελέγχουν και διευθύνουν, απολαμβάνουν όλα τα προνόμια, τα οποία δεν βιώνει το κοινό. Η κατηγορία αυτή, όπως είναι προφανές, σχετίζεται περισσότερο με τα πλούτη, τα οποία διαθέτουν οι υποτιθέμενοι εχθροί· τις ακολασίες που κάνουν· την καλή ζωή που βιώνουν με όλα τα οφέλη της μοντέρνας κοινωνίας όπως πισίνες, αλκοόλ, σεξ και γενικά ό,τι θεωρείται ως απόλαυση από το κοινό. Σε αυτό το τελευταίο μένει μία ζωή παλαιάς μορφής, μία απλή και λιτή ζωή, η οποία τείνει να ξεχαστεί και είναι μονάχα για τους φτωχούς και τιποτένιους. Η απόλαυση των «άλλων» παρουσιάζεται μέσω λεπτομερέστατων περιγραφών, ως πραγματικά μη επιτεύξιμη: πελώρια σπίτια, αλκοόλ που ρέει στις πισίνες, εξαιρετικά μεγάλα ποσά χρημάτων που σπαταλούνται για δεξιώσεις, δωμάτια ψυχαγωγίας, club και, βέβαια, υπνοδωμάτια για τις σεξουαλικές απολαύσεις. Αυτοί οι «άλλοι» είναι ξένοι, διότι τέτοιους βίους δεν ακολουθούν οι γνήσιοι αυτόχθονες: αυτός είναι ο τρόπος, να διοχετευθεί η ξενοφοβία στο επίπεδο της οικονομίας· στην πραγματικότητα, ωστόσο, το πέπλο της οικονομίας ρίχνεται πάνω στο ξενοφοβικό μίσος και το καλύπτει

¹⁰⁸ Ο.π., σ. 30-32, [σ. 42-43].

προσδίδοντάς του φαινομενικές αντικειμενικές συνθήκες. Πέρα από την ξενοφοβία τονίζεται και ο προκαλούμενος φόβος από τη θρησκεία: η ακολασία συνδέεται με την αντι-χριστιανιστική διαμορφώνοντας ένα αμάλγαμα ακόλαστης ζωής, μη θρησκευτικότητας και κακού. Μέχρι αυτό το σημείο, αν αφαιρεθούν οι εξωπραγματικές περιγραφές πλούτου και ακολασίας, ο αγκιτάτορας φαίνεται να προωθεί την αναδιανομή του πλούτου και τη μείωση της κοινωνικής ανισότητας. Το στοιχείο όμως που τον κάνει να αποκλίνει από αυτό το, κάθε άλλο παρά προπαγανδιστικό πρόταγμα, είναι η αντιφατικότητα που προσδίδει στον πλούτο: ο αγκιτάτορας μεταμορφώνει τον πλούτο σε απαγορευμένο καρπό. Αφενός κατηγορεί τους έχοντες πλούτο και κατασκευάζει την εικόνα που περιγράφει στο κοινό του χρησιμοποιώντας τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά του πλούτου δελεάζοντάς το. Αφετέρου καταδικάζει την κατοχή πλούτου και την ακόλαστη ζωή. Με αυτόν τον τρόπο καθιλώνει το κοινό σε ένα επίπεδο θέλησης δελεαστικών τρόπων ζωής οι οποίοι την ίδια στιγμή είναι προς αποφυγή. Ο αγκιτάτορας στρατολογεί την προηδονή (η παρουσίαση του πλούτου και της απόλαυσης ως αυτό που το κοινό δεν έχει και το απολαμβάνουν οι εχθροί). Απότομα όμως σαν να τους ευνουχίζει, καταδικάζει όποιον απολαμβάνει αυτά τα προνόμια ως ξένο, ως κακό, ως εκείνον που καταστρέφει τον τρόπο ζωής και τον πολιτισμό. Χρησιμοποιώντας το συναίσθημα φθόνου, που νιώθει το κοινό, στρέφει το μίσος –με το να υποβοηθά τους ακροατές ως προς την προβολή των αισθημάτων τους– όχι απέναντι σε όσους ζουν άνισα σε βάρος των υπολοίπων, αλλά απέναντι στα ίδια τα ανθρώπινα αισθήματα απόλαυσης: ακόμη και αν ανατρεπόταν η κατάσταση και επερχόταν κάποια αναδιανομή, οι ακροατές του αγκιτάτορα δεν θα περίμεναν καμία απόλαυση για τους εαυτούς τους, διότι έχουν μάθει να απεχθάνονται την ίδια την κλίση προς την άνεση και την ικανοποίηση. Εφόσον οι εχθροί λειτουργούν, αφενός, υπεράνω του χρόνου (της ιστορίας) και του χώρου (της πολιτείας) και, αφετέρου, πέραν των αξιών της κοινωνίας, τότε επέρχεται από τη μεριά του κοινού η απόλυτη αποκήρυξη των αξιών και των ιδεωδών, ως μεταμόρφωση του βασικού αισθήματος απογοήτευσης απέναντι στον πολιτισμό.

Η τέταρτη κατηγορία μεταμόρφωσης των βασικών συναισθημάτων της κοινωνικής δυσφορίας είναι αυτή της απογοήτευσης,¹⁰⁹ ως απάρνηση των ιδεωδών και αξιών. Ο αγκιτάτορας εμφανίζεται ως οπαδός μιας κάποιας ηθικής (είτε χριστιανικής, είτε του απλού λαού είτε άλλων στερεοτυπικών θεωρήσεων περί ηθικής) προκειμένου να

¹⁰⁹ Ο.π., σ. 32-36, [σ. 43-47].

αποκτήσει είσοδο στη σύγχυση του κοινού σχετικά με ζητήματα ηθικής. Δεν λαμβάνει συγκεκριμένη θέση όπως συντηρητικός ή προοδευτικός, καθώς αποκλείει και τα δύο, το πρώτο ως αποδοχή του παροντικού status quo και το δεύτερο ως αφελές ιδεαλιστικό. Φαίνεται σαν να είναι υπέρμαχος της δημοκρατίας, αλλά αυτό αποτελεί απλώς φαινομενικότητα: εκείνο που κατά βάθος προσπαθεί να καταφέρει είναι η σύγχυση μεταξύ δημοκρατίας και φασισμού (κάτι που μπορεί να αντιληφθεί κανείς αντιλαμβανόμενος την κλίση του αγκιτάτορα προς τον φασισμό). Γι' αυτό προσπαθεί να παρουσιάσει οτιδήποτε είναι αντιθετικό στον φασισμό ως φασιστικό. Με άλλα λόγια, εκεί που διαγιγνώσκει σύγχυση, εισέρχεται σαν εμβόλιμος και την οξύνει, φράζοντας στο κοινό τον οποιονδήποτε δρόμο για την έξοδο από τέτοιες καταστάσεις. Μία τέτοια έξοδος θα ήταν για παράδειγμα η επιλογή μεταξύ συντηρητισμού ή προοδευτισμού και η διαμόρφωση της ζωής κάποιου μέσα από το πρίσμα του ενός ή του άλλου τρόπου θεώρησης. Όμως, ο αγκιτάτορας, από τη μία παρουσιάζει τις παραδοσιακές αξίες ως το ιδεώδες, απορρίπτοντας οποιαδήποτε κριτική σχετικά με αυτές· από την άλλη, τις χλευάζει ως παλιομοδίτικες και άχρηστες στην πράξη του παρόντος. Αυτή η αντιφατικότητα μεταξύ των λεγομένων του αγκιτάτορα ερμηνεύεται ως προσπάθεια να προωθήσει τη θέση πως το μόνο που έχει σημασία σε έναν κόσμο, που αποτελείται από εξαπατημένα θύματα χωρίς καμία εμπιστοσύνη σε θεσμούς ή νόμους, είναι η προσωπική επιβίωση. Ο αγκιτάτορας, υπογραμμίζει ο Löwenthal, παρουσιάζεται ως εκείνος που επιτείνει και διογκώνει τη βασική λειτουργία του ανθρώπου –αυτήν της επιβίωσης–, την οποία προωθεί η ίδια η εκβιομηχανισμένη κοινωνία: την ίδια «αυτοσυντήρηση» που αναφέρουν οι συγγραφείς της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*.¹¹⁰ Στο επίπεδο της ωμής αυτοσυντήρησης δεν υπάρχουν ιδεώδη ούτε αξίες. Η μόνη αξία είναι η συνέχιση της ζωής και αυτή πρέπει να επιδιώκεται με κάθε τρόπο· και το τίμημα αυτής: η απόλυτη εκμηδένιση του ατόμου.¹¹¹ Σε κάθε βήμα της ανάλυσης του Löwenthal καθίσταται φανερό η φαντασιακή όξυνση από τη μεριά του αγκιτάτορα του φόβου και του άγχους των ακροατών του για τις ίδιες τους τις ζωές. Τι άλλο μένει στον τρομοκρατημένο παρά να αντιδράσει με σπασμωδικές κινήσεις απέναντι σε ό,τι νομίζει ότι αποτελεί τον εχθρό; Η φαινομενική ικανοποίησή του, ωστόσο, μέσω των

¹¹⁰ Χορκχάμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 66.

¹¹¹ Το τίμημα, που στον βωμό της συντήρησης του σώματός του, πληρώνει ο Οδυσσεύς τη στιγμή που ως Κανένας (Ουδείς) ξεγελά τον Πολύφημο, είναι η ίδια του η ταυτότητα. «Ομολογεί την ταυτότητά του, που ως Κανένας απαρνείται, σώζει τη ζωή του εξαφανίζοντας τον εαυτό του». Έτσι η αυτοσυντήρηση (Selbsterhaltung) ταυτίζεται με την αυταπάτηση (Selbstbehauptung). *Ο.π.*, σ. 114.

λεγομένων των αγκιτατόρων συνεπάγεται την είσοδό του σε μία άλλου τύπου εξουσιαστική κατάσταση. Αυτή, φέρει μέσα της εκείνην από την οποία το άτομο θεώρησε ότι ξέφυγε και δεν είναι τίποτε άλλο παρά η επανάληψη της ίδιας εξόδου του ανθρώπου, μέσω του Λόγου, από τον μύθο. Ο φόβος του ανθρώπου για τον μύθο, τον έκανε να καταλήξει σε έναν διαφωτισμό εμποτισμένο από τον μύθο, από τον οποίο νόμιζε πως είχε ξεφύγει.¹¹² Τρεις τρόπους αναφέρει ο Löwenthal σχετικά με την προσπάθεια του αγκιτάτορα να επηρεάσει στο επίπεδο της ηθικής και των αξιών: πρώτον, πραγματεύεται τα ζητήματα με μη-σοβαρότητα κάνοντάς τα, έτσι, να φανούν ως ζητήματα που δεν χρειάζεται να τους δοθεί μεγάλη σημασία· δεύτερον, παρουσιάζει πολιτικά συστήματα, ηθικά ιδεώδη ή αξίες με το νόημα που τα θέλει ο ίδιος, όπως για παράδειγμα τη δημοκρατία, η οποία παρουσιάζεται ως ένα πολίτευμα που δεν εγγυάται τα δικαιώματα της μειοψηφίας, αλλά επιβεβαιώνει το κυρίαρχο status quo και τα ήδη προνομιούχα δικαιώματα (κάτι παρόμοιο πραγματοποιεί και στο επίπεδο των θρησκειών και αλλού)· τρίτον, απορρίπτει την οικουμενικότητα και μαζί με αυτήν οικουμενικές αξίες όπως για παράδειγμα την ανοχή (Tolerance, Toleranz): αυτή η αξία απορρίπτεται ως απλός συναισθηματισμός και ως συγκαλύψη της αλήθειας. Για τον αγκιτάτορα, δεν πρέπει να δείχνεται ανοχή στα ζητήματα σχετικά με τους Εβραίους, διότι τότε επισκιάζεται η αλήθεια. Βέβαια, για τον αγκιτάτορα η αλήθεια για τους Εβραίους και τη γενοκτονία τους κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι πως αποτέλεσε «έναν πόλεμο τον οποίο οι ίδιοι οι Εβραίοι έφεραν στον εαυτό τους».¹¹³

Οι τέσσερις κατηγορίες οδηγούν τον Löwenthal σε μία πέμπτη και τελευταία, η οποία αποτελεί εκείνην, που μπορεί να καλύψει όλες τις άλλες και αναφέρεται σε συνέπειες που αναδύονται από όλες τις προηγούμενες. Αυτή η κατηγορία είναι η μεταγραφή του άγχους που νιώθει ο άνθρωπος. Ως άγχος πρέπει να θεωρηθεί και ο φόβος που πηγάζει από την κοινωνική δυσφορία της σύγχρονης εποχής και η παράνοια που κατασκευάζεται από τον αγκιτάτορα μέσω των τεσσάρων προηγούμενων κατηγοριών. Αυτός ο φόβος συνεπάγεται το «παραμύθι της καταστροφής».¹¹⁴ Η κατασκευή κάποιας ουτοπίας όπου ένα σύστημα όπως ο καπιταλισμός, ή μία ιδεολογία όπως ο εθνικισμός, μπορούν να αποδομηθούν είναι μία συνήθης πρακτική όσων επιζητούν κάποια κοινωνική αλλαγή. Αυτοί χρησιμοποιούν

¹¹² «Ο διαφωτισμός είναι μυθικός φόβος που έχει λάβει ριζική μορφή». *Ο.π.*, σ. 47.

¹¹³ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 34, [σ. 45].

¹¹⁴ *Ο.π.*, σ. 36-40, [σ. 47-52].

επίσης εκείνο που πρέπει να αποδομηθεί, ως ένα μεγάλο εμπόδιο που χρειάζεται να ξεπεραστεί. Ο αγκιτάτορας όμως μπροστά σε παρόμοια εμπόδια, τα οποία παρουσιάζει ως αναπόφευκτα και ανυποχώρητα, δεν παρέχει κάποια λύση υπέρβασης, αλλά αντιθέτως ωθεί προς μία επιστροφή στις «παλιές καλές μέρες». Το επικείμενο χάος, που θα ακολουθήσουν επαναστάσεις και αναταραχές στη σφαίρα της εργασίας, στοχεύει κυρίως στη μεγέθυνση των φόβων της αστικής τάξης για διασάλευση της σταθερότητας του μέλλοντός της. Μαζί με τέτοιου είδους εξεγέρσεις θα επέλθει και βαριά φορολόγηση, ένα ακόμη πιο αγχωτικό για τη μεσαία τάξη ζήτημα, που θα την εξαθλιώσει στο επίπεδο της πείνας. Έτσι, το κοινό που προέρχεται από αυτή την τάξη, δεν νιώθει άγχος λόγω του φόβου που σχετίζεται με το μέλλον, για το οποίο θα μπορούσε, δυνητικά, να βρεθεί κάποια λύση· αλλά νιώθει άγχος και για τα ήδη κεκτημένα που θα χαθούν: μαζί με αυτά χάνεται ολόκληρος ο κόπος του εργάτη, που αγωνιούσε για το μέλλον της οικογένειάς του. Βέβαια, δεν θα μπορούσαν να εκλείπουν και σεξουαλικές αναφορές σχετικά με τις επαναστάσεις που θα προκύψουν· σχετικά, δηλαδή, με εκείνη την υποτιθέμενη αναρχία, που ο μέσος αστός φανταζόταν εκείνη την εποχή: «επανάσταση, κύματα σαδισμού, δολοφονίες, βιασμούς».¹¹⁵ Αυτό το χάος, στο οποίο πρόκειται να εισαχθεί το κοινό του αγκιτάτορα, είναι μία σύγχυση της δυσφορίας μέσα στον πολιτισμό, των θρησκευτικών αξιών που έχουν μετατραπεί σε κενή φρασεολογία, της ακόλαστης ζωής που θα επηρεάσει τους ίδιους, τις γυναίκες και τα παιδιά και όλα αυτά υπό τα γέλια και τις κοροϊδίες εκείνων, που έχουν στήσει τον κόσμο κατ' αυτόν τον τρόπο και παρακολουθούν την καταστροφή του από τα παλάτια τους. Όταν ένας τέτοιος κόσμος κατασκευάζεται για την ονειροπόληση των ανθρώπων, όταν η φαντασία τους τοποθετεί στο κέντρο μιας τέτοιου είδους καταστροφής, στην οποία όπου και αν κοιτάζουν βλέπουν εχθρούς, καταστροφή και διάλυση της ζωής τους, τότε, η συναισθηματική αποφόρτιση διαμέσου της βίας στην οποία ωθούν οι αγκιτάτορες, φαίνεται ως η μόνη λύση. Δέσμιος ενός κόσμου, στον οποίο το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να φαντασιώνεται την καταστροφή των εχθρών, ο ακροατής μεταμορφώνει ασυνείδητα

¹¹⁵ Στο σημείο αυτό ο Löwenthal αναφέρει πως «μπορεί να γίνει η εικασία ότι μέσω των αναφορών σε βιασμό, αιμομιξία και πλιάτσικο, ο αγκιτάτορας προκαλεί σαδιστικές φαντασιώσεις, που προσθέτουν έναν υποσχετικό συνειρμό στην προειδοποίηση: οι οπαδοί του μπορούν να ελπίζουν ότι όταν επέλθει ο κατακλυσμός, μπορούν και αυτοί επίσης να προβούν στις πράξεις που πραγματοποιεί ο εχθρός». *Ο.π.*, σ. 38, [σ. 49]. Με αυτή την εικασία ο Löwenthal αναδεικνύει και πάλι το γεγονός ότι ο αγκιτάτορας δεν κατασκευάζει έναν κόσμο από μόνος του, αλλά βασίζεται σε προκαταλήψεις και σκέψεις, που ενυπάρχουν ήδη στο μυαλό των ανθρώπων. Αλλά, επιπλέον, ότι αυτές οι σεξουαλικές φαντασιώσεις ενυπάρχουν στο μυαλό των ανθρώπων, που είναι καταπιεσμένοι και δεν μπορούν να γευτούν απολαύσεις τις οποίες η βαθμίδα ανάπτυξης του πολιτισμού έχει οδηγήσει στην απόθηση.

τον φόβο του σε μία μηδενιστική προσδοκία της απόλυτης καταστροφής. Όλα τα πολύπλοκα ζητήματα των ανθρώπων, όπως οι φόροι, η πολιτική, το πιστωτικό σύστημα κ.α., πρέπει να αφεθούν στα χέρια μιας ελίτ (στου αγκιτάτορα για παράδειγμα), διότι αυτός είναι ο μόνος που μπορεί να διαχειριστεί προβλήματα, τα οποία απορρέουν από κοσμικές, υπερ-ανθρώπινες δυνάμεις.

Οι πέντε κατηγορίες στις οποίες μεταφράζονται τα συναισθήματα των ανθρώπων στις σύγχρονες κοινωνίες έχουν ως συνέπεια την κοινωνική στασιμότητα· μία σταθερότητα που αντανακλάται και στο επίπεδο του ψυχισμού. Υπό το φώς της ψυχανάλυσης τα δεινά είναι δύο.¹¹⁶ Αφενός, τονίζει ο Löwenthal, η συνειδητή παράδοση στη γνώση κάποιου άλλου και στην ικανότητά του επίλυσης μιας κατάστασης· η παραίτηση, δηλαδή, από την κοινωνική πρακτική, που συνεπάγεται ασυνείδητες τάσεις παλινδρόμησης: ενισχύονται κάποια άγχη της παιδικής ηλικίας – ένα άγχος παρόμοιο με εκείνο του πρωτόγονου ανθρώπου έναντι της φύσης σε κάποιο προ-ανιμιστικό στάδιο–, στην οποία και ασυνείδητα επιστρέφει και καθηλώνεται, ζητώντας προστασία από άλλους για τις προειδοποιήσεις που αυτοί του απηύθυναν.

Αφετέρου και σε συνδυασμό με το πρώτο, αυτή η παλινδρόμηση εντείνεται και δικαιολογείται από το μοτίβο της καταστροφής: «κανείς δεν μπορεί να προβάλλει αντίσταση σε ένα ηφαίστειο που εκρήγνυται»¹¹⁷. Το στοιχείο της επιβίωσης έρχεται σε πρώτη μοίρα και τότε, κάποιος μπορεί πολύ εύκολα να αφήσει αξίες και να υιοθετήσει άλλες, όπως επίσης μπορεί με μεγάλη ευκολία να απαλλαγεί από την ηθική του συνείδηση και να προβεί σε σκέψεις που δεν θα πραγματοποιούσε προηγουμένως. Ρευστοποιείται με αυτό τον τρόπο ο φόβος και η επιθυμία, καθώς ο φόβος σε μία πτυχή της προσωπικότητας μπορεί να αποτελεί επιθυμία σε μία άλλη: αυτό είναι μία εκ των συνεπειών του μοτίβου καταστροφής. Σε αυτό το στοιχείο βασίζεται ο αγκιτάτορας, όταν προσφέρει, ενώ παράλληλα καταδικάζει. Βασιζόμενος σε αυτό κατασκευάζει έναν φανταστικό εχθρό, για να διευκολύνει την προβολή προς αυτόν. Η κοινωνική δυσφορία και οι συνέπειές της κατέχουν θέση κλειδί σε αυτό: η απογοήτευση και ο φόβος είναι αβάσταχτοι και οδηγούν το άτομο στην εσωτερίκευσή τους ως ενοχή. Το άτομο θεωρεί ότι, τελικά, αυτό φταίει για ό,τι του συμβαίνει. Η ενοχή αυτή για να αντιμετωπιστεί, είτε προβάλλεται στους άλλους, στον

¹¹⁶ Ο.π. σ. 39-40, [σ. 51-52].

¹¹⁷ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 40, [σ. 51].

φανταστικό εχθρό –και ως προς αυτό το σημείο είναι σημαντική η όξυνση του φθόνου από τη μεριά του αγκιτάτορα–, είτε επέρχεται η λεγόμενη ταύτιση με τον επιτιθέμενο και ο άνθρωπος ταυτιζόμενος με τον φανταστικό εχθρό καταλήγει σε εξάρσεις βίας και αλλαγή αξιών ή συμπεριφοράς προκειμένου να του μοιάσει –σε αυτό το σημείο χρησιμεύει η όξυνση της επιθυμίας για ό,τι έχει αυτός ο φανταστικός εχθρός–. Οι δύο αυτές μέθοδοι τις οποίες προωθεί ο αγκιτάτορας με τα λεγόμενά του βοηθούν τον ακροατή, που είναι ή φαντάζεται ότι είναι καταδιωκόμενος, να αντιστρέψει φαντασιακά το αίσθημα κατωτερότητάς του. Η ανάδυση της διαρκούς και έντονης προσπάθειας για αυτοσυντήρηση οδηγεί σε μία πολύ ισχυρή ορμή του θανάτου.¹¹⁸ Ένα άτομο, που ψάχνει μονάχα την ηρεμία-νιρβάνα προς χάριν της προσωπικής αυτοσυντήρησης, πολύ εύκολα θα καταστεί υποτελής κάποιου, ο οποίος υπόσχεται αυτά τα τελευταία.

2.2: Η κατασκευή του εχθρού

Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό πως για να διαμορφωθεί αυτό, το τόσο χρήσιμο στον αγκιτάτορα, μοτίβο της καταστροφής, χρειάζεται η κατασκευή του εχθρού. Δεν μπορεί να υπάρξει απειλή χωρίς αυτόν που απειλεί. Οι παραπάνω αναφορές σε εκείνους, που απολαμβάνουν περισσότερα και είναι «ανώτεροι» από το κοινό, πραγματοποιήθηκαν προκειμένου να καταστεί σαφές τι σημαίνει το αίσθημα του απαγορευμένου καρπού και όσα αυτό συνεπαγόταν. Ο Löwenthal, στη συνέχεια της εργασίας του, αφιερώνει τρία μεγάλα σε έκταση κεφάλαια αναφερόμενος στην κατασκευή του εχθρού. Ο τρόπος, που παρουσιάζεται αυτός ο τελευταίος, όλες του οι εκφάνσεις, αποτελούν σημαντικές λεπτομέρειες για να κατανοηθούν τα συναισθήματα, που προκαλούνται στο κοινό, αποτελώντας τη βάση οποιασδήποτε επερχόμενης φανταστικής καταστροφής. Εκείνοι, που κατασκευάζονται ως εχθροί είναι εκατοντάδες, όπως αναφέρεται από αγκιτάτορες: «κομμουνιστές», «ναζιστές»,

¹¹⁸ Δεν μπορεί να υπάρξει κάποιος ορισμός της ορμής του θανάτου καθώς αυτή η έννοια αποτελεί μία από τις πιο περίπλοκες και αμφισβητούμενες έννοιες της ψυχανάλυσης του Freud. Το πιο βασικό γνώρισμά της είναι πως αποτελεί την «θεμελιώδη τάση κάθε ζώντος οργανισμού να επιστρέψει στην ανόργανη κατάσταση.» Λήμμα «Ενορμήσεις Θανάτου» (σ. 196-204) στο Laplanche/Pontalis, *Λεξικό Ψυχανάλυσης*, σ. 197. Η Ορμή του θανάτου ταυτίζεται στη σκέψη του Freud με την αρχή της Νιρβάνα, δηλαδή την «προσπάθεια για μείωση, σταθεροποίηση ή άρση της εσωτερικής έντασης των ερεθισμάτων». Sigmund Freud, *Πέραν της Αρχής της Ηδονής*, ελλ. μτφρ. Ν. Μυλωνά, Αθήνα: Νίκας 2011, σ. 76.

«εθνικιστές», «διεθνιστές», «οι φίλοι της δημοκρατίας» κ.α. Όλοι αυτοί, λαμβάνουν από τον αγκιτάτορα διάφορα στοιχεία, τα οποία για να αναλυθούν χωρίζονται από τον Löwenthal σε τρεις κατηγορίες: την πολιτική τους εμφάνιση, την κοινωνική τους έκφραση και, τέλος, τη διαστρεβλωμένη αναφορά στον Εβραίο, που καθιστά τον αγκιτάτορα έναν κρυφό αντισημίτη. Το σημαντικό και πάλι είναι η παρουσίαση του εχθρού όχι ως κάτι το οποίο στέκεται εμπόδιο σε κάποια ανάπτυξη και υπέρβαση δυσκολιών, αλλά ως τέλος στον εαυτό του. Ο εχθρός υπάρχει ως ο σατανικός κάποιος, που μονάχα γνωρίζει να καταπιέζει. Είναι σατανικός χάριν του ίδιου του Κακού.

Ως αφετηρία της ανάλυσης τίθεται η πολιτική εμφάνιση του εχθρού. Το πρώτο στερεοτυπικό μοτίβο, που στρατολογείται από τον αγκιτάτορα, είναι «οι Κόκκινοι».¹¹⁹ Αυτή η αναφορά αποτελεί προφανή παραπομπή σε αντι-ριζοσπαστικά στερεότυπα των ακροατών. Ο αγκιτάτορας αναφέρει τους Μπολσεβίκους, τον Στάλιν, την «κόκκινη απειλή», την επανάσταση, που θα καταστρέψει την κοινωνική δομή και πολλά άλλα. Ο εχθρός ως οι «κόκκινοι» σχετίζεται άμεσα με το μοτίβο της καταστροφής μέσω μίας σειράς εξεγέρσεων και επαναστάσεων, που από τη μία θα φέρουν τέλος στην αστική τάξη όσον αφορά στην εργασία, στην οικογένεια και στο χρήμα· ενώ από την άλλη θα απελευθερώσουν ένα κύμα αναρχίας σε κοινωνικό αλλά και σεξουαλικό επίπεδο. Η χρήση της έννοιας της αναρχίας δεν είναι το σημαντικότερο σε αυτό το σημείο, ότι δηλαδή χρησιμοποιείται στερεοτυπικά ως εκείνη η κατάσταση ανομίας στην οποία ο καθένας κάνει ό,τι επιθυμήσει. Το σημαντικότερο είναι ο τρόπος με τον οποίο εντείνεται η διαπίστωση ότι κάτι τέτοιο (οι «κόκκινοι» και ό,τι αυτοί φέρουν μαζί τους) αποτελεί πράγματι απειλή. Η εγγύτητα, λοιπόν, με την οποία παρουσιάζεται αυτού του είδους ο εχθρός και οι συνέπειες που αυτός επιφέρει, αποτελεί το σημαντικότερο ζήτημα. Η στερεοτυπική βάση με την οποία αντιμετωπίζεται κάθε είδους ριζοσπαστικότητα είναι εκείνη της καταστροφής του κόσμου όπως τον γνωρίζουμε: καταστροφή αξιών, τρόπου ζωής κ.α. Το γεγονός ότι αυτά μπορούν να συμβούν από λεπτό σε λεπτό, ότι, δηλαδή, είναι θέμα χρόνου να ξεσπάσει μία τέτοιου είδους ριζική μεταμόρφωση της κοινωνίας σε χάος, όπου τίποτε παλαιό δεν θα σταθεί μετά την επέλαση· αυτά τα στοιχεία αποτελούν την προσπάθεια του αγκιτάτορα να εντείνει τον φόβο της καταστροφής. Ο κομμουνισμός, όπως τον παρουσιάζει ο αγκιτάτορας, δεν υπάρχει κάπου, ούτε είναι

¹¹⁹ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 44-46, [σ. 53-55].

ένα πολιτικό μόρφωμα ή κίνημα. Αντιθέτως, υπάρχει κρυφά μέσα σε κάθε θεσμό ή οργανισμό –στον οποίο αντιτάσσεται ο ίδιος ο αγκιτάτορας– κινώντας τα νήματα της καταστροφής. Μία τελευταία ταύτιση, που ο αγκιτάτορας πραγματοποιεί, είναι εκείνη των Εβραίων με τους «κόκκινους». Αυτό το πραγματοποιεί προκειμένου να ελαττώσει τη σημαντικότητα του κομμουνισμού. Εφόσον οι περισσότεροι από εκείνους που ο αγκιτάτορας παρουσιάζει να έχουν σχέση με τον κομμουνισμό είναι Εβραίοι που αναζητούν καταφύγιο, τότε ο κομμουνισμός καθίσταται εύκολος στόχος. Το να ταυτιστούν οι «κόκκινοι» με τον Στάλιν και να ηττηθούν είναι πολύ δύσκολο· το να ηττηθούν, όμως, κάποιοι που έχουν βρει τον κομμουνισμό ως καταφύγιο, επειδή είναι αδύναμοι, είναι πολύ εύκολο και αποτελεί μία ισχυρή βάση στερεοτύπων, που συνδέεται με το μοτίβο της καταστροφής. Το επόμενο στερεοτυπικό μοτίβο που χρησιμοποιεί ο αγκιτάτορας είναι οι «πλουτοκράτες».¹²⁰

Έχοντας αποδοκιμάσει τους ριζοσπαστικούς, ο αγκιτάτορας στρέφεται ενάντια και σε εκείνους στους οποίους αυτοί ασκούν κριτική. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύει μία δική του ριζοσπαστικότητα. Κάποιος που κατέχει πλούτο παρουσιάζεται ως ακόλαστος στην ιδιωτική του ζωή (με τις συνέπειες στον ψυχισμό του κοινού που αναφέρθηκαν προηγουμένως), ενώ στη δημόσια ζωή παρουσιάζεται να κυνηγά την εξουσία. Έτσι, καταδικάζοντας τα πρόσωπα, που αποτελούν τους «πλουτοκράτες», ο αγκιτάτορας στρέφει το βλέμμα του κοινού από το πραγματικό πρόβλημα –που θα ήταν το σύστημα διαμέσου του οποίου πλουτίζει κανείς σε βάρος άλλων (π.χ. καπιταλισμός)–, στα πρόσωπα που έχουν πλουτίσει. Και πάλι, διασαλεύοντας το πραγματικό πρόβλημα με τις συνέπειές του, το αντικαθιστά με αυτές. Ακόμη και όταν ο αγκιτάτορας, σπάνια, αναφέρει κάποιον οργανισμό ως υπεύθυνο για τα δεινά που βιώνει το κοινό, φροντίζει να τονίσει τους σατανικούς «λίγους» που τον διευθύνουν. Αυτοί οι «λίγοι», όμως, έχουν χάσει την παντοδυναμία, την οποία κατείχαν κατά τον 19^ο αιώνα λόγω των κολοσσών εταιριών που έχουν αναδυθεί. Αυτή είναι η εικόνα μέσω της οποίας ο αγκιτάτορας προσπαθεί να μειώσει έναν ακόμη «εχθρό» για το κοινό του. Εξισώνει, αφενός, τους τραπεζίτες και όσους θεωρούνταν ότι κατέχουν πλούτο με τους Εβραίους (η ίδια τακτική που ακολουθεί και σχετικά με τους «κόκκινους») και, αφετέρου, τους παρουσιάζει ως αδύναμους σε σχέση με το παρελθόν. Παρέχει, έτσι, την ευκαιρία στο κοινό του, από τη μία να τους μισήσει περαιτέρω και από την άλλη να τους εκδικηθεί φαντασιακά. Η εξίσωση του

¹²⁰ Ο.π., σ. 46-51, [σ. 56-58].

καπιταλισμού και του κομμουνισμού και η παρουσίασή τους ως εργαλεία στα χέρια ενός τρίτου –του Εβραίου– εντείνει το μίσος, καθώς βασίζεται σε πολύ πιο ριζικές προκαταλήψεις. Ο «κομμουνιστής τραπεζίτης» αναδεικνύεται ως εκείνος που, απολαμβάνει τον «απαγορευμένο καρπό» και απειλεί την κοινωνία με επανάσταση και βιαιότητες. Η καταστροφή του από το κοινό καθίσταται, έτσι, όχι μόνο αναγκαία, αλλά και διασκεδαστική. Ο Löwenthal προτείνει μία ψυχαναλυτική προσέγγιση στην τακτική του αγκιτάτορα να συνενώσει τον κομμουνισμό με τον καπιταλισμό: ο αγκιτάτορας παρουσιάζει τον τραπεζίτη ως την μορφή του Πατέρα, τον οποίο το παιδί –κοινό– μισεί όπως στο κλασσικό οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Ο μη φυσικός γάμος μεταξύ τραπεζίτη και κομμουνισμού (ο κομμουνισμός λειτουργεί ως η μητέρα που παρέχει στον πατέρα σεξουαλικές ηδονές, οι οποίες απαγορεύονται στο παιδί –πλούτη, επανάσταση και βία–), θεωρείται ως αιμομικτικός. Ο τραπεζίτης και ο κομμουνισμός, παρουσιάζονται ως οι απόλυτοι υποκριτές. Ο αγκιτάτορας εμφανίζεται ως το υποκατάστατο της μορφής του Πατέρα, που ασκεί κριτική στον αφύσικο γάμο» προκειμένου να πραγματοποιηθεί η εξέγερση των αδερφών εναντίον του Πατέρα. Η εξέγερση αυτή περιγράφεται από τον Freud στο *Τοτέμ και Ταμπού*, αλλά ο Löwenthal την αναφέρει για να δείξει την ομοιότητα της εξέγερσης των αδερφών με τον φασισμό: «Ψυχαναλυτικά ειδικός ο φασισμός παριστάνει μία εξέγερση των “αδερφών” εναντίον της αυθεντίας των γονέων».¹²¹

Ένα άλλο στερεοτυπικό μοτίβο που χρησιμοποιεί ο αγκιτάτορας είναι εκείνο της «διαφθαρμένης κυβέρνησης».¹²² Εξαπολύει αλλεπάλληλες επιθέσεις προς ένα σώμα ατόμων που αποτελούν την κυβέρνηση, όχι προς την ίδια τη δομή της ως πολιτικού σώματος, τονίζοντας ότι ολοένα και περιστέλλεται ο ελεύθερος λόγος, καθώς δεν μπορεί κανείς να ομιλεί ενάντια στην κυβέρνηση χωρίς να ελέγχεται. Βέβαια, ο αγκιτάτορας γνωρίζει και βιώνει ότι ένα φιλελεύθερο σύστημα, όπως αυτό της Αμερικής της εποχής του, δεν του επέβαλλε κανέναν περιορισμό στο δημόσιο λόγο. Ο μέσος άνθρωπος της εποχής, όμως, δεν είχε την ευχέρεια να πάρει τον λόγο και να μιλήσει. Επομένως, μπορούσε εύκολα να κατηγορήσει τους σατανικούς που κινούν τα νήματα και παρακολουθούν καθέναν, ο οποίος θα μιλήσει εναντίον τους. Επειδή στην Αμερική δεν υπήρχε ιστορικό εναντίωσης στις κυβερνήσεις, όπως για παράδειγμα υπήρχαν στην Ευρώπη τα σοσιαλιστικά κινήματα που είχαν

¹²¹ Ο.π., σ. 50-51, [σ. 58].

¹²² Ο.π., σ. 51-54, [σ. 58-60].

δημιουργήσει ένα υπόβαθρο καχυποψίας απέναντί τους, το οποίο παρέλαβαν και εκμεταλλεύτηκαν ο ναζισμός και ο φασισμός, ο αγκιτάτορας χρειάζεται έναν τρόπο να παρουσιάσει τις κυβερνήσεις, ώστε να προκαλέσει το μίσος του κοινού εναντίον τους. Γι' αυτό επιτίθεται σε υποτιθέμενους εκπροσώπους χρηματικών συμφερόντων, μάνατζερ, ατζέντηδες, πολιτικούς τυραννικούς γραφειοκράτες κ.α. Παρουσιαζόμενοι με αυτόν τον τρόπο, οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι του λαού φαίνεται να εργάζονται υπό την καθοδήγηση κλειστών μυστικών ομάδων που τους ελέγχουν. Με αυτόν τον τρόπο ο αγκιτάτορας καταφέρνει να στρέψει το κοινό ενάντια σε κάποιον απέναντι στον οποίο φαινομενικά δεν αντιδρά. Όμως, αν πίσω από αυτόν που εξελέγη από τον λαό λειτουργεί ένας μηχανισμός, που στρέφεται ενάντια στον λαό, τότε ο ίδιος ο εκλεγμένος καθίσταται αντικείμενο μίσους μιας και συναινεί σε αυτό* χρειάζεται, λοιπόν, να καταστραφεί. Ο μυστικός μηχανισμός, που εξουσιάζει την κυβέρνηση, αποτελεί χαρακτηριστικό ενός ακόμη ανυπέρβλητου προβλήματος, το οποίο ο άνθρωπος δεν μπορεί να αντιμετωπίσει από μόνος του και χρειάζεται έναν ειδικό να τον καθοδηγήσει. Επιπλέον, επιφέρει σύγχυση στον ακροατή, μιας και το ίδιο το πολιτικό σύστημα δεν του επιτρέπει να διευθετήσει ένα τέτοιου είδους ζήτημα. Έτσι αυτό το στερεοτυπικό μοτίβο συνδέεται με την κατηγορία της συνομωσίας, που αναφέρθηκε προηγουμένως, εφόσον οι νόμοι της κοινωνίας δεν μπορούν να λειτουργήσουν για κάτι έξω-κοινωνικό και κρυφό, το οποίο επηρεάζει το ίδιο το σώμα των νόμιμα εκλεγμένων εκπροσώπων του λαού. Ο ακροατής του αγκιτάτορα νιώθει ανήμπορος να αντιδράσει έννομα και πολύ περισσότερο αγανακτεί, όταν αυτός ο παράνομος μηχανισμός, απέναντι στον οποίο δεν μπορεί να αρθρώσει κανέναν νόμιμο λόγο, διαφεντεύει τη μοίρα του έθνους.

Τελευταίο στερεοτυπικό μοτίβο που εκμεταλλεύεται ο αγκιτάτορας είναι ο «ξένος».¹²³ Το μοτίβο αυτό συνδέεται, χωρίς όμως να παραμένει μονάχα σε αυτή τη σύνδεση, με τον μετανάστη. Για μία χώρα όπως οι ΗΠΑ δεν μπορεί να αποτελέσει σοβαρό πρόβλημα η ιδέα του να είναι περικυκλωμένη από ξένους και γι' αυτό ο αγκιτάτορας προβαίνει σε μία παρουσίαση του κινδύνου της μείξης με αυτούς. Από τη μία, τους συνδέει με την οικονομία και με ό,τι αναλύθηκε προηγουμένως για τον τραπεζίτη κομμουνιστή: οι μετανάστες που έρχονται να πάρουν τις δουλειές των αυτοχθόνων* οι σφετεριστές που απολαμβάνουν τον κομμουνισμό έχοντας πλούτο* που αποκτούν περιουσίες ζώντας σε χώρες άλλων, σε βάρος του αθώου γηγενή.

¹²³ Ο.π. σ. 54-57, [σ. 60-63].

Αφετέρου, και κατά πολύ σημαντικότερο, εφόσον το ανωτέρω επιχείρημα δεν μπορεί να στηριχθεί πλήρως, ο αγκιτάτορας ταυτίζει τον ξένο με όλες τις διαστρεβλώσεις της σύγχρονης πραγματικότητας και του νέου τρόπου ζωής. Σε αντίθεση προς αυτό, σπεύδει να παρουσιάσει την εικόνα του «παλιού καλού καιρού» κατά τον οποίο ο άνθρωπος ζούσε ανέμελα, με ασφάλεια και χωρίς πολλές σκοτούρες, θέτοντας τον ίδιο (τον αγκιτάτορα) ως τον υπεύθυνο για την επιστροφή σε εκείνον τον καλό καιρό.¹²⁴ Οι ξένοι φέρνουν μαζί τους όλους εκείνους τους «-ισμούς», οι οποίοι διασαλεύουν την «παλιά καλή ζωή» διαμέσου των εξαιρετικά έντονων διαφορών που έχουν σε σχέση με τους ντόπιους. Φαίνεται στην τακτική του αγκιτάτορα το πρίσμα απανθρωπισμού με το οποίο παρακολουθεί τους ανθρώπους: εφόσον ο άνθρωπος δεν αποτελεί μία συνεχή ανάπτυξη και δημιουργική αλλαγή αλλά, απλώς μία αρχή, μέση και τέλος, όπου δεν υπάρχουν αλλαγές ή ενδιάμεσα στάδια και όπου η μέση και το τέλος έχουν επικαθοριστεί εξ αρχής* οι ξένοι δεν είναι κάποιοι, που θα αναμειχθούν με τους ντόπιους, δημιουργώντας κάτι καλύτερο μέσω της ανταλλαγής χαρακτηριστικών, αλλά είναι εκείνοι που φέρνουν μαζί τους ό,τι πιο αισχρό πήραν από τις πατρίδες τους,¹²⁵ το οποίο, εφόσον δεν υπάρχει δυνατότητα αλλαγής, θα το επιβάλλουν στους ντόπιους καταστρέφοντας τη «καλή ζωή» τους. Ο Löwenthal προτείνει πως σύμφωνα με αυτά, η τακτική του αγκιτάτορα ως προς την κατασκευή του εχθρού ως του ξένου, θα μπορούσε να διακριθεί σε ένα πιο συνειδητό και ένα περισσότερο ασυνείδητο επίπεδο. Το πρώτο επίπεδο είναι εκείνο, όπου ο ξένος συνδέεται με την πλουτοκρατία και τον κομμουνισμό στρέφοντας το μίσος του κοινού προς την κυβέρνηση και τους πλουτοκράτες. Το δεύτερο επίπεδο είναι εκείνο όπου ο ξένος μετατρέπεται σε μία τεράστια, χαοτική, υπερ-ανθρώπινη (αλλά και υπο-ανθρώπινη) δύναμη η οποία δεν μπορεί να ηττηθεί. Ως προς το δεύτερο, ο αγκιτάτορας ταυτίζει αυτή την εικόνα του ξένου, με τους μετανάστες. Στο ίδιο μοτίβο με όσα έχουν ειπωθεί μέχρι τώρα, ο μετανάστης φαίνεται ως ο απόβλητος, που δεν μπορεί να στεριώσει σε ένα σημείο, ως εκείνος που ανέκαθεν,¹²⁶ υπήρξε καταραμένος

¹²⁴ Η εξιδανίκευση της φύσης ως το μόνο σωστό, της φύσης ως αναγκαιότητα, αποτελεί μία οντολογία όπου το φύσει πρώτο είναι καλύτερο. Η ιστορία έδειξε με τον πιο βάρβαρο τρόπο, πού οι συνέπειες του «φύσει πρώτου» στο επίπεδο του αίματος και της φυλής, για παράδειγμα, μπορούν να οδηγήσουν. Η κριτική ως προς το «Πρώτο» δεν είναι τίποτε άλλο παρά την κριτική της Κριτικής Θεωρίας προς την Οντολογία.

¹²⁵ Σε αυτό το σημείο φαίνονται οι στερεοτυπικές απόψεις της Αμερικής εκείνης της εποχής απέναντι στην Ευρώπη και την Ασία: «αθεϊσμός, πνευματική και ηθική παρακμή, χυδαιότητα, κομμουνισμός, ιμπεριαλισμός» κ.α. Löwenthal, *False Prophets*, σ. 55, [σ. 61].

¹²⁶ Το στοιχείο της αιωνιότητας, της ανέκαθεν ύπαρξης ως κάτι, είναι που ανοίγει τον δρόμο προς την καταδίωξη. Αν ανέκαθεν κάποιος υπάρχει ως κάτι, τότε η ευθύνη για την αιτία της καταδίωξης φεύγει

από τον ίδιο τον Θεό. Η εικόνα του, έτσι, καθίσταται τεραστίων διαστάσεων για τον ψυχισμό του κοινού, καθώς αυτό το τελευταίο δεν μπορεί να δράσει ενάντια σε νόμους που ισχύουν από πάντα. Ο μετανάστης, λοιπόν, αποτελεί τον αποδιοπομπαίο τράγο, το θύμα, στο οποίο προβάλλονται όλες εκείνες οι ορμές, που έχουν καταπιεστεί από τον πολιτισμό κατά την εκδίπλωση της ιστορίας του ανθρώπου. Εκείνος που δεν έχει σπίτι, που δεν είναι επιθυμητός ούτε εκεί απ' όπου έφυγε, ούτε εκεί που ήρθε· εκείνος είναι ο πιο μισητός, διότι αποτελεί τους φόβους και τις ανησυχίες, η απώθηση (διωγμός) των οποίων εγγυάται την κοινωνική και πολιτισμική συνοχή. Ο μετανάστης, ως ο αποδέκτης των προβολών του κοινού, μπορεί να γίνει περισσότερο κατανοητός στο επίπεδο της ταύτισής του, από τον αγκιτάτορα, με τον επαίτη: τα αισθήματα απέναντι στον επαίτη είναι αμφιλεγόμενα· από τη μία, ο εξευτελισμός του παράγει ασυνείδητα αισθήματα ικανοποίησης, διότι το άτομο δεν βρίσκεται στη θέση του, σε μία θέση κατωτερότητας και ανάγκης· από την άλλη, δημιουργεί συνειδητά αισθήματα ενοχής για τη λύπηση και την κατάντια ενός συνανθρώπου, που βρίσκεται σε ανάγκη. Η επέλαση του αγκιτάτορα αναιρεί αυτή την αμφιθυμία καθώς καθιστά ως μόνη και αναγκαία –πολύ περισσότερο από απλώς σεβαστή– αντίδραση προς τον επαίτη την περιφρόνηση, μεταφράζοντας τον επαίτη ως το αντικείμενο αισθημάτων οργής και κακεντρέχειας. Η κακουχία στην οποία αυτός ευρίσκεται μεταμορφώνεται σε αντίποινα που άξιζε. Η αντιστροφή αυτή πραγματοποιείται και στον χωρίς σπίτι μετανάστη: Κατασκευάζεται, από τον αγκιτάτορα, γέφυρα μεταξύ της ανάγκης προβολής των απωθημένων επιθυμιών και των απάτριδων. Το αποτέλεσμα είναι το εξής: «Εκείνος που δεν έχει σπίτι, δεν αξίζει ένα».

Σε αυτό το σημείο ολοκληρώνεται η κατηγοριοποίηση, που πραγματοποιεί ο Löwenthal ως προς τους τύπους στερεοτυπικών μοτίβων, τα οποία χρησιμοποιεί ο αγκιτάτορας στην κατασκευή του εχθρού. Όμως, μέχρι αυτό το σημείο, ο αγκιτάτορας φαίνεται να έχει κατασκευάσει το πορτραίτο ενός παντοδύναμου εχθρού, ο οποίος καθίσταται αήττητος από το κοινό. Το καταδικάζει, έτσι, σε μία αέναη κατάσταση όπου τα συναισθήματά του καθηλώνονται δίχως δυνατότητα διοχέτευσης

από τον διώκτη και ωθείται σε κάποιο επέκεινα. Σύμφωνα με τον Horkheimer αυτό το στοιχείο της νοσηματοδότησης του κόσμου από κάποιους είναι που, εκτός των άλλων, τους καθιστά ανήμπορους να αλλάξουν: «Είναι έγκλειστοι σ' ένα τείχος άκαμπτων εννοιών. Από τη στιγμή που έχει χτιστεί αυτό το τείχος γύρω τους, μόνο μ' ένα θαύμα μπορεί κανείς να το διαπεράσει. Κάποτε, κάθε γριά που είχε το στίγμα από γεννησιμιού της θεωρούνταν μάγισσα· ακόμη νωρίτερα κάθε δούλος εθεωρείτο πράγμα. Καθένας, που σκέπτεται κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν είναι συνήθως προετοιμασμένος να διερωτηθεί γι' αυτό που πιστεύει». Horkheimer, «Οι Γερμανοεβραίοι», σ. 75.

του θυμού, άρα και ματαιώνεται. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο αγκιτάτορας προβαίνει στη σκιαγράφιση ενός ακόμη εχθρού: εκείνου τον οποίο το κοινό έχει τη δυνατότητα να φανταστεί ότι μπορεί να εξολοθρεύσει. Από την κατασκευή του αδίστακτου εχθρού, ο Löwenthal περνά στην κατασκευή του αβοήθητου εχθρού. Όπως περιγράφηκε παραπάνω, είναι ο τρόπος με τον οποίο τα ίδια τα χαρακτηριστικά του ξένου στρέφονται εναντίον του στο επίπεδο του ψυχισμού του ακροατή, έτσι γίνεται και σε αυτό το σημείο με όλους τους υπόλοιπους που θα ακολουθήσουν, οι οποίοι παρουσιαζόμενοι ως παράσιτα ή υπάνθρωποι δεν αξίζουν καμία συμπάθεια και καθίστανται εύκολοι στόχοι. Η συνέπεια της παρουσίας αυτής είναι ένα γενικευμένο κύμα μίσους προς τους αβοήθητους. Για να το καταφέρει αυτό ο αγκιτάτορας βασίζεται σε πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της κοινωνικής δυσφορίας, τα οποία μετατρέπει σε διόδους μίσους. Ένα από αυτά είναι ο «εγκληματίας».¹²⁷

Βασιζόμενος στο αίσθημα της συνωμοσίας, ο αγκιτάτορας παρουσιάζει πολιτικούς αντιπάλους του, είτε ονομαστικά, είτε αφηρημένα, ως παραβάτες του νόμου, όχι μονάχα σε επίπεδο οικονομικής απάτης, αλλά πολύ βαθύτερα, σε βαθμό διαπράξεως δολοφονιών. Ο εχθρός ως εγκληματίας αποτελεί έναν δολοφόνο, ο οποίος «τη βγάζει καθαρή» από τον νόμο, διότι κάνει τις δολοφονίες του να μοιάζουν είτε με ατυχήματα –όπως η πτώση ενός αεροπλάνου– είτε ως φυσικές καταστροφές. Η αποφυγή της δικαιοσύνης είναι ένα στοιχείο που εντείνει το μίσος του κοινού απέναντι σε αυτόν τον εχθρό. Όμως, η ίδια η αποφυγή έχει διττή σημασία, και είναι η άλλη όψη του νομίσματος, που το μίσος του κοινού φτάνει να διοχετευθεί προς τον στόχο: εφόσον ο εγκληματίας εχθρός κατάφερε να αποφύγει τον νόμο της κοινωνίας, παρόλο που διέπραξε το ύστατο αδίκημα, τότε η ίδια η δικαιοσύνη καθίσταται ανίκανη και ανούσια. Το κοινό –το μέχρι τώρα θύμα και αποδέκτης των αδικιών– αντιλαμβάνεται πως η κατάσταση μπορεί να αλλάξει και πως σε κάποιον μελλοντικό χρόνο οι σχέσεις μπορούν να αντιστραφούν· μπορεί και γι' αυτό να έρθει η ώρα, να διαπράξει τα ίδια και χειρότερα χωρίς να κατηγορηθεί. Έτσι ο παντοδύναμος εχθρός καθίσταται ένα πλάσμα του υπόκοσμου, κάτι αδύναμο που έχοντας διαπράξει αδικήματα «θα τα βρει μπροστά του». Ο κυνηγός θα μετατραπεί σε κυνηγημένο και το κοινό θα μπορέσει να εκδικηθεί τον δολοφόνο παίρνοντας τη δικαιοσύνη στα χέρια του, μιας και η κοινωνία δεν κατάφερε να την αποδώσει.

¹²⁷ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 59-61, [σ. 64-65].

Επόμενη κατηγορία πορτραίτου του αβοήθητου εχθρού είναι εκείνη των «υποβιβασμένων».¹²⁸ Στους φαινομενικά νομοταγείς πολίτες της χώρας, που βγάζουν έννομα και με αξιοπρέπεια το ψωμί τους συμβάλλοντας στην ανάπτυξη της πατρίδας τους, ο εγκληματίας φαντάζει κατώτερος. Χρειάζεται να απομονώνεται και να αφανίζεται. Είναι φανερό ότι ο εγκληματίας, αυτό το πλάσμα που αποτελεί κάτι «άλλο» από το κοινό, συναποτελείται από όλους εκείνους τους φόβους και τις επιθυμίες του κοινού, καθώς αυτές προβάλλονται πάνω του και καταδικάζεται γι' αυτόν τον λόγο. Πέραν όμως αυτού, ο χαρακτηρισμός του ως «ψυχοπαθή», «ανώμαλου» ή «ωστερικού» εντείνει το μίσος και την επιθυμία για εξόντωση, διότι αυτές αποτελούν έννοιες, για τις οποίες το κοινό δεν γνωρίζει τίποτε και έτσι φαίνονται εξαιρετικά κακές. Ο εγκληματίας, ως εκείνος που δεν ακολουθεί την κοινωνική νόρμα, πρέπει να εξαφανίζεται από την καλή και ήσυχη κοινωνία. Θα μπορούσε, επίσης, να προστεθεί σε αυτό το σημείο η αναφορά σε ιατρικούς όρους για τη σκιαγράφηση του «εχθρού», κάτι που τον καθιστά όχι παντοδύναμο αλλά άρρωστο, άρα και ευκολότερο να νικηθεί.. Είναι πολύ καθησυχαστικό για τον θύτη να θεωρεί ότι κάνει κάτι καλό σε κάποιον εξοντώνοντάς τον και απαλλάσσοντάς τον από τη δυσχέρειά του.

Η τελευταία κατηγορία είναι εκείνη των «κατώτερων ζώων».¹²⁹ Η πρώτη και σημαντικότερη αλλαγή που επιτελείται στον ψυχισμό του κοινού όταν ο αγκιτάτορας υποβιβάζει τον εχθρό σε κατώτερο ζώο είναι η απογύμνωση του τελευταίου από ανθρώπινα δικαιώματα: ο εγκληματίας και ο ψυχοπαθής, όσο επικίνδυνοι ή άξιοι περιθωριοποίησης από την κοινωνία κι αν είναι, παραμένουν ανθρώπινα όντα· το πλάσμα, όμως, που έχει απολέσει την ανθρωπινότητά¹³⁰ του, όχι μόνο δεν δικαιούται να μετέχει σε ό,τι μπορεί να ονομαστεί «ανθρώπινα δικαιώματα» στα μάτια της πολιτείας, αλλά πολύ περισσότερο, δεν μπορεί να είναι αποδέκτης συναισθημάτων όπως συμπάθεια ή χαρά, ούτε κοινωνικών χαρακτηριστικών όπως αξιοπρέπεια ή σεβασμός. Αυτό το στοιχείο εντείνεται από το γεγονός ότι η παρομοίωση δεν πραγματοποιείται σε επίπεδο ζώων, όπως για παράδειγμα οικόσιτων ή άλλων, αλλά εντόμων, αρουραίων, δηλητηριωδών ερπετών, παράσιτων ακόμη και βακτηριδίων. Το πορτραίτο του εχθρού ως βακτηρίου εγείρει δύο ιδέες στο κοινό: αφενός την ιδέα της

¹²⁸ Ο.π., σ. 61-62 [σ. 65-66].

¹²⁹ Ο.π., σ. 62-65 [σ. 66-68].

¹³⁰ Για την έννοια της ανθρωπινότητας πρβλ. Κώστας Δουζίνας, «Τα παράδοξα των ανθρώπινων δικαιωμάτων», μτφρ. Μ. Λαλιώτης, στο Γκόλφω Μαγγίνη/Ελένη Λεοντσίνη (επιμ.), *Κράτη και Πολίτες. Κοινότητα, ταυτότητα, διαφορετικότητα*, Αθήνα: Σμίλη 2016, σ. 391-424.

αρρώστιας: ο αγκιτάτορας συνδέει τους «θανατηφόρους τερμίτες» με την κοινωνία, την οικονομία, την πολιτική, τον κινηματογράφο και με πολλά άλλα στοιχεία που συναπαρτίζουν την κοινωνία. Έτσι, οπουδήποτε μπορεί να βρεθεί ο εχθρός –ο οποίος είναι παντού, λαμβάνοντας υπ’ όψιν και τις ανωτέρω αναλύσεις γι’ αυτόν– αποτελεί ένα άρρωστο κύτταρο σαν καρκίνος, όπου η μη αφαίρεσή του θα οδηγήσει σε μετάσταση, προσβάλλοντας τα υγιή κύτταρα. Τότε όλη η κοινωνία, θα καταρρεύσει· χαρακτηριστικά είναι τα λόγια ενός αγκιτάτορα: «χρειάζεται μονάχα ένας καλά τοποθετημένος κομμουνιστής για να καταστρέψει ένα σπίτι, έναν μύλο, ένα εργοστάσιο, ένα σχολείο ή ένα μέρος της κυβέρνησης.»¹³¹ Η δεύτερη ιδέα είναι εκείνη της εξόντωσης: εφόσον ο εχθρός αποτελεί κάτι τόσο μικρό, σχεδόν αόρατο για το γυμνό μάτι, μετατρέπεται σε εξαιρετικά μεγάλη απειλή· ο αγκιτάτορας είναι ο ειδικός, που μπορεί να ανιχνεύσει την αόρατη απειλή, δείχνοντας στο κοινό την κατεύθυνση, που πρέπει να στραφεί το βλέμμα και το μίσος του.

Οι παραπάνω τρεις μορφές που φαντασιακά λαμβάνει ο αβοήθητος εχθρός –εκείνος προς τον οποίο στρέφεται το μίσος ως δυνατότητα ικανοποίησης της ανάγκης εκτόνωσης άγχους και φόβου, που εμφανίζονται ως οργή– αντικατοπτρίζουν βαθύτερους φόβους και επιθυμίες των ανθρώπων, οι οποίοι αξιοποιούνται με τον καλύτερο τρόπο από τον αγκιτάτορα. Ο Löwenthal ερμηνεύει, τέλος, την επιθυμία για καταστροφή του υποτελούς εχθρού ως έξαρση του σαδισμού. Η ικανοποίηση, την οποία ο άνθρωπος αντλεί από αυτήν (την καταστροφή του υποτελούς), έχει τις ρίζες της στην ψυχαναλυτική παρομοίωση του παιδιού ως παράσιτου, του οποίου οι ορμές στρέφονται προς την μητέρα, αλλά απωθούνται. Ο άνθρωπος που έχει απωθήσει ορμές όπως αυτές και νιώθει τη ματαίωση σε πολλά επίπεδα της ορμικής του ζωής, δεν αντέχει την έλλειψη ματαίωσης, που νομίζει πως απολαμβάνουν άλλοι άνθρωποι.¹³² Ο εχθρός καθίσταται από τον αγκιτάτορα ως παράσιτο, που πρέπει να εξοντωθεί για όλα όσα πρόκειται να αποφέρει στο κοινό, και οι ακροατές δεν δυσκολεύονται καθόλου να φανταστούν ότι ο εχθρός παράγει ζωώδεις κραυγές. Η καταστροφή αυτών των υπανθρώπων πλασμάτων βασίζεται στην ανάγκη εκδίκησης οποιουδήποτε ξένου ή αγνώστου στοιχείου, το οποίο μπορεί να μην υποφέρει όσο «εγώ», αλλά είναι κατώτερο, και το μόνο που του αξίζει είναι να νιώσει όπως και «εγώ» ή και χειρότερα. Η άντληση ηδονής (με την έννοια της ανακούφισης από το

¹³¹ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 63.

¹³² Ο εχθρός ως παράσιτο είναι στην ουσία το μίσος του αντισιμίου προς τον ίδιο του τον εαυτό Χορκχάμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 289.

άγχος) από την καταστροφή των υποτελών είναι το σαδιστικό στοιχείο του ματαιωμένου και καταπιεσμένου κοινού, στο οποίο αναφέρεται ο αγκιτάτορας, όταν προετοιμάζει το έδαφος για την «πρόσκληση στο κυνήγι»,¹³³ την πτυχή εκείνη των ομιλιών και γραφομένων του, η οποία ξυπνά στο κοινό την επιθυμία για δράση.

Μπορεί να φάνηκε πως ο αγκιτάτορας μέχρι τώρα διέκρινε τους εχθρούς σε αυτούς, οι οποίοι είναι αήττητοι, και σε εκείνους, που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο των προβολών του κοινού, προσφέροντάς του την ικανοποίηση της μη-κατωτερότητας. Αν, όμως, ίσχυε αυτό, τότε δεν θα ήταν πολύ βοηθητικό για τον σκοπό του αγκιτάτορα. Εκείνο που του δίνει τη δυνατότητα να καθηλώνει το κοινό σε ένα αέναο τώρα χωρίς έξοδο, στρέφοντάς το προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, είναι το γεγονός ότι ο εχθρός δεν είναι διακριτός. Ο αβοήθητος εχθρός καμουφλάρει τον εαυτό του ως παντοδύναμο κρύβοντας τις αδυναμίες του. Ο εχθρός είναι παράλληλα και δυνατός και αδύναμος. Γνωρίζει πολύ καλά τις αδυναμίες του, γι' αυτό και κρύβεται· κρατά την ανωνυμία του και όποτε τύχει να φανερωθεί, χρησιμοποιεί ως όπλο τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης. Γίνεται φανερό πως ό,τι περιγράφει και υπονοεί ο αγκιτάτορας ως εχθρό, είναι αυτός ο ίδιος. Κανείς όμως δεν θα υποπτευθεί ότι ο αγκιτάτορας εναποθέτει τις δικές του πρακτικές σε όσους αναδεικνύει ως εχθρούς, μιας και σε όλα αυτά εισάγει το κοινό, λέγοντας πως για όσα θα τους παρουσιάσει θέτει τη ζωή του σε κίνδυνο· ή ότι κατέχει γνώση μέσα από την εμπειρία του, που δεν την κατέχουν οι υπόλοιποι, διότι ο ίδιος έχει υποφέρει πολύ περισσότερο απ' όλους όσοι τον ακούν. Ο εχθρός δεν έχει κανέναν σταθερό χαρακτήρα. Μπορεί να εμφανιστεί υπό διάφορες μορφές και το μόνο που μπορεί να τον καταστρέψει είναι να του «κλείσουν το στόμα», ή με άλλα λόγια, να μην τον ακούν. Αυτός ο μη σταθερός χαρακτήρας, αφενός παρέχει στον αγκιτάτορα τη δυνατότητα να μιλήσει μέσα στην ίδια πρόταση για τα πιο ανόμοια μεταξύ τους στοιχεία, που μπορούν να αποτελούν τον ίδιο εχθρό: «μπολσεβίκους, κομμουνιστές, υπέρμαχους του New Deal, ναζιστές, Εβραίους»· ενώ αφετέρου εντείνει τον φόβο και το άγχος, καθηλώνοντας τον ακροατή σε μία διαρκή κατάσταση τρόμου χωρίς έξοδο προς μία ανακούφιση, μιας και ο εχθρός είναι τόσο συγκεκριμένος, που καταλήγει να είναι αόριστος.

¹³³ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 65-71, [σ. 68-75].

Το πιο σημαντικό, όμως, είναι πως αυτά τα αόριστα στοιχεία, που εναποτίθενται στον εχθρό, είναι τα ίδια τα στερεότυπα του κοινού. Στη σύγχρονη κοινωνία, με την κοινωνική δυσφορία που αυτή δημιουργεί, ο άνθρωπος διαμορφώθηκε με τέτοιο τρόπο που αναδύθηκαν ασυνείδητα συγκεκριμένα στερεότυπα, το αντίκρισμα των οποίων, έστω και υπό την μορφή ακούσματος από κάποιον, παράγει σημαντικά συναισθήματα έχθρας και μίσους. Τα στερεότυπα αυτά αποτελούν κατά κύριο λόγο στοιχεία της ατομικότητας του καθενός, καθώς τα χαρακτηριστικά της εποχής δεν επιδρούν με ακριβώς όμοιο τρόπο σε διαφορετικής προέλευσης ανθρώπους. Ο αγκιτάτορας προσπαθεί να συνενώσει υπό την ηγεσία του όσο μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων γίνεται, επομένως καταβάλλει προσπάθεια να κατασκευάσει έναν εχθρό, ο οποίος να συναποτελείται από όλα τα στερεοτυπικά στοιχεία που ενυπάρχουν στην κοινωνία: λαμβάνει τις ατομικές προκαταλήψεις και τις αντικαθιστά με μία μαζική προκατάληψη. Το αποτέλεσμα είναι ένας αφηρημένος, παντοδύναμος αλλά και αδύναμος «κάποιος». Το κοινό, όμως, παραμένει στάσιμο, χωρίς να μπορεί να ελέγξει την κατάσταση από την οποία νιώθει ότι επιθυμεί να διαφύγει, ακριβώς λόγω αυτής της κενότητας του εχθρού. Μπορεί στο επίπεδο της ονειροπόλησης να καταστρέφει με πολύ βίαιο τρόπο αυτόν τον ανώνυμο καταπιεστή· πληρώνει, ωστόσο, ως αντίτιμο, την καθήλωσή του ως υποχειρίου και υποτελούς όχι απέναντι σε αυτόν τον φανταστικό εχθρό, αλλά στον ίδιο τον άνθρωπο, που παρουσιάζεται ως εκείνος που αφυπνίζει: στον αγκιτάτορα. Όμως, το κοινό δεν μπορεί να το κατανοήσει αυτό διότι άλλες ισχυρότερες λειτουργίες λαμβάνουν χώρα στον ψυχισμό του: το μοτίβο του καταπιεσμένου ανθρωπάκου, ο οποίος διοχετεύει την πίεσή του ως ενδοοικογενειακή βία σε γυναίκα και παιδιά, αποκτά ένα νέο περιεχόμενο σε κοινωνικό επίπεδο. Προκειμένου το κοινό να μην νιώθει τον βαθύ του φόβο της παραγκώνισης στο χαμηλότερο επίπεδο της κοινωνικής πυραμίδας, του προσφέρεται από τον αγκιτάτορα μία άλλη ομάδα ατόμων, οι οποίοι αξίζουν πολύ χειρότερα από αυτόν. Με αυτόν τον τρόπο, η βία που διοχετεύεται προς αυτήν την ομάδα, ενώ μπορεί να κατανοείται η αδυναμία της τελευταίας, δεν αφήνει να δημιουργηθεί κάποια συνειδητή αίσθηση ενοχής, διότι οι έντονες σκέψεις και πρακτικές μεταφράζονται ως σοφές και αξιότιμες. Αυτή είναι και η ουσία της δημιουργίας του εχθρού από τον αγκιτάτορα. Η διπλή φύση του εχθρού –η παντοδυναμία και η αδυναμία– χρησιμεύει προκειμένου να μεταφραστεί η βιαιότητα, από την πλευρά του κοινού, ως αυτοάμυνα. Για να πραγματοποιηθεί αυτό, ο εχθρός έπρεπε, αρχικά, να παρουσιαστεί ως επικίνδυνος και

έπειτα να αποκαλυφθούν εκείνα τα χαρακτηριστικά, τα οποία μπορούν να τον αναδείξουν ως ευάλωτο.

Κεφάλαιο 3^ο

*«Μία βασική κατηγορία
εναντίον των Εβραίων στη ναζιστική Γερμανία
ήταν πως οι Εβραίοι ήταν
κάτοικοι των πόλεων, διανοούμενοι,
φορείς ενός καταστροφικού φθοροποιού
“κριτικού πνεύματος”.»¹³⁴*

Η δημαγωγία ως συγκαλυμμένος αντισημιτισμός

3.1: Ο αντισημιτισμός του αγκιτάτορα

Η ομάδα, που ο αγκιτάτορας παρουσιάζει ως εάν να άξιζε τα χείριστα, δεν θα μπορούσε να είναι μία οποιαδήποτε ομάδα ανθρώπων, την οποία θα αναδείκνυε ο αγκιτάτορας, περιμένοντας να την καταστήσει αντικείμενο τόσο έντονων και βίαιων αισθημάτων μονάχα με τα λόγια που χρησιμοποιεί και την εικόνα με την οποία την σκεπάζει. Ήταν αναγκαίο, αυτή η ομάδα να ενυπάρχει ήδη, υπό τη μορφή στερεοτυπικών τάσεων, στον ψυχισμό του κοινού. Έτσι, ξεκινώντας από αυτήν τη τάση των ανθρώπων, ο αγκιτάτορας εντείνει τα συναισθήματα αντιστρέφοντας και παραμορφώνοντας οποιοδήποτε πραγματικό στοιχείο μπορεί να ισχύει ως προς αυτήν. Χρησιμοποιώντας ένα πραγματικό συμβάν από μία ομιλία ενός αγκιτάτορα, ο Löwenthal γνωστοποιεί ποια είναι αυτή η ομάδα: Ο αγκιτάτορας μιλούσε αυτοαναφορικά τονίζοντας τη θέλησή του, όταν ήταν μικρός (19 χρονών), να συμβάλει στον πόλεμο, να δείξει πόσο Αμερικανός και Χριστιανός είναι. Ωστόσο, για κάποιον άδικο λόγο δικάστηκε χωρίς να φταίει και τον είχαν κρατήσει στην ψυχιατρική πτέρυγα ενός νοσοκομείου. Καθ' όλη την εκδίπλωση της ιστορίας, αναφέρει ο Löwenthal, το κοινό παρέμενε σιωπηλό και φαινόταν στα πρόσωπά τους η λύπη και ο εκνευρισμός. Ο αγκιτάτορας τότε αναφέρθηκε στον δικαστή, που ήταν υπεύθυνος για τη μη συμβολή του στον πόλεμο, και τότε το κοινό ξέσπασε σε γέλια: «έτσι παραδόθηκα σε κάποιον δικαστή Goldstein (γέλια) στην νευροψυχωτική πτέρυγα του

¹³⁴ Susan Sontag, *Η γοητεία του φασισμού*, ελλ. μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Ύψιλον 2010, σ. 26.

κρατικού νοσοκομείου για παρακολούθηση (γέλια)».¹³⁵ Ακόμη και η αναφορά ενός εβραϊκού ονόματος είχε ως συνέπεια την αποφόρτιση της έντασης και του εκνευρισμού. Οι Εβραίοι ήταν αυτή η ομάδα, η οποία μειωνόταν από τον αγκιτάτορα προκειμένου να αποφορτιστεί το κοινό, και η αιτία ήταν τα ήδη σχηματισμένα συναισθήματα στους ακροατές γι' αυτούς τους ανθρώπους.

Στο επόμενο κεφάλαιο, ίσως το εκτενέστερο σε όλη του την εργασία, ο Löwenthal αναλύει την παραμορφωμένη εικόνα, που ο αγκιτάτορας κατασκεύαζε για τους Εβραίους, προκειμένου οι τελευταίοι να καταστούν εκείνη η αδύναμη μερίδα ανθρώπων, η οποία αξίζει την χειρότερη μεταχείριση από το καταπιεσμένο κοινό. Χρειάζεται να σημειωθεί, προτού περάσει κανείς στην ανάλυση για τους Εβραίους, πως αυτοί αποτελούν τον ύστατο εχθρό, την απόλυτα μειωμένη ομάδα. Ο αγκιτάτορας έχει ερμηνεύσει τον καπιταλιστή ως Εβραίο, τον κομμουνιστή τον ίδιο, τον εγκληματία, τον ξένο, γενικά, όλους. Η διαρκής αναζήτηση για εχθρό οδηγεί στην ανάγκη ενός απόλυτου εχθρού-θύματος. Η φανταστική (στο επίπεδο της ονειροπόλησης) καταστροφή ενός οποιουδήποτε εχθρού οδηγεί απλώς σε μία ανακούφιση και όχι σε πραγματική επίλυση του φόβου του κοινού. Οι ακροατές, αντιστρέφοντας το μίσος που νιώθουν μέσα τους, το προβάλλουν στον εχθρό, καθιστώντας τον φόβο, πλέον, ως άγχος προερχόμενο από το μίσος εκείνου προς αυτούς.¹³⁶ Το κοινό, υπό την καθοδήγηση του αγκιτάτορα δεν μπορεί ποτέ να ησυχάσει και γι' αυτό χρειάζεται τον απόλυτο εχθρό. Αυτός είναι ο Εβραίος.¹³⁷

Ο Löwenthal τονίζει πως δεν πραγματοποιεί κάποια συστηματική παρουσίαση του Αντισημιτισμού, αλλά απλώς καταγράφει τα μοτίβα και τους τρόπους με τους οποίους κατασκευάζονται οι Εβραίοι ως ο απόλυτος εχθρός. Σε κάθε ομιλία, το κοινό αναμένει το άκουσμα για τον Εβραίο· ωστόσο, κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο δοσμένο από τον αγκιτάτορα. Ένας από τους στόχους του αγκιτάτορα είναι, επίσης, η διαρκής αναφορά στον Εβραίο. Σε κάθε συζήτηση, σε κάθε ζήτημα, σε οποιαδήποτε ανύποπτη στιγμή, ο Εβραίος πρέπει να εμπεριέχεται στη συζήτηση. Όπως θα φανεί παρακάτω, ο αγκιτάτορας δεν νοιάζεται αν θα φανεί εχθρός, φίλος, υπέρμαχος ή διώκτης των Εβραίων· δεν τον ενδιαφέρει, αν τον παρουσιάσει ως θύμα και αδύναμο

¹³⁵ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 70, [σ. 73].

¹³⁶ Η ανταπάτη δίωξης είναι εκείνο το στοιχείο που ασυνείδητα αντιστρέφει τους όρους μίσους. Το «τον μισώ» μετατρέπεται σε «με μισεί [με καταδιώκει]». Sigmund Freud, *Ο Πρόεδρος Σρέμπερ. Ψυχαναλυτικές παρατηρήσεις επί μιας αυτοβιογραφικής περίπτωσης παρανοϊκής παραφροσύνης*, στο Sigmund Freud, *Άπαντα*, τ. 15 ελλ. μτφρ. Π. Σύρρος, Αθήνα: Πανεκδοτική 1971, σ. 165.

¹³⁷ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 75-102, [σ. 76-98].

ή παντοδύναμο συνωμότη. Αρκεί να αναφέρεται σε κάθε συζήτηση. Το κοινό πρέπει ανά πάσα στιγμή να ενθυμείται πως το εβραϊκό ζήτημα βρίσκεται πάντοτε «εκεί». Είναι πίσω από όλα τα ζητήματα, καθώς μπορεί να αναφερθεί σε όλα. Έτσι, οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους ο αγκιτάτορας αναφέρεται στους Εβραίους είναι που σκιαγραφούν μία διφορούμενη εικόνα του τελευταίου, η οποία επιδρά σημαντικά στον ψυχισμό του κοινού.

Αρχικά, ο Εβραίος παρουσιάζεται ως το καταδιωκόμενο θύμα. Ως προς αυτό το μοτίβο παρουσιάζονται δύο χαρακτηριστικά, τα οποία επιδρούν στον ψυχισμό του κοινού: το πρώτο από αυτά στοχεύει στην ανάδειξη της αιτίας πίσω από την καταδίωξη· το δεύτερο στοχεύει στη δικαιολόγηση των βιαιοτήτων εναντίον των Εβραίων. Αφενός, η καταδίωξη και το κυνήγι των Εβραίων παρουσιάζονται ως φυσικά φαινόμενα. Τους «πέταξαν έξω» από οπουδήποτε: είτε ο Μουσολίνι, είτε ο «Κύριος Hitler»¹³⁸, είτε η Νορβηγία, είτε η Γαλλία. Εφόσον ο διωγμός των Εβραίων πραγματοποιείται από όλες τις μεριές, τότε κάτι θα ξέρουν αυτοί που τους διώχνουν. Η αχρονικότητα, στην οποία εμπίπτει η καταδίωξη των Εβραίων και η αναγκαιότητα με την οποία αυτή παρουσιάζεται, δημιουργεί την αίσθηση ότι έτσι είναι τα πράγματα, γιατί έτσι πρέπει να είναι. Με βάση αυτό, το κοινό όχι μόνο δεν λυπάται τους Εβραίους που τους διώχνουν από παντού, αλλά καταλαβαίνει ότι δεν μπορεί να πάει ενάντια στους φυσικούς πανάρχαιους νόμους και να προσφέρει στους Εβραίους σπίτι· ο ακροατής νιώθει, επίσης, αναγκασμένος από την ίδια τη φύση να τους επιτεθεί και να τους διώξει.

Σε αυτό το σημείο υπεισέρχεται το δεύτερο στοιχείο του λόγου του αγκιτάτορα: τα κίνητρα των «κυνηγών» παραγκωνίζονται και αγνοούνται, ενώ στην επιφάνεια αναδύεται η ίδια η πράξη ως δίκαιη. Ο αγκιτάτορας παροτρύνει το κοινό να μην ασχολείται με τις πράξεις των ναζί απέναντι στους Εβραίους, διότι αφενός αυτό είναι ένα ζήτημα των ίδιων των Εβραίων και δεν μπορεί να παρεμβαίνει οποιοσδήποτε· αφετέρου, και ακόμη πιο σημαντικό, αφού οι Εβραίοι είναι προορισμένοι να υποφέρουν (και πάλι φαίνεται το στοιχείο της αχρονικότητας), τότε καμία γήινη δύναμη δεν μπορεί να σταματήσει αυτή την πορεία των πραγμάτων (το γεγονός ότι – οι ναζί– είναι μία γήινη δύναμη που τους καταδιώκει και όχι κάποιος Θεός, ημίθεος ή μία πραγματικά άρια φυλή αγνοείται επίσης). Οποιοσδήποτε συνειδητές ενοχές θα

¹³⁸ Ο.π., σ. 76.

μπορούσε να νιώσει κανείς για ένα θύμα, που το καταδιώκουν, χάνονται και αντικαθίστώνται από ένα αίσθημα δικαίου, ότι «το θύμα παίρνει ό,τι του αξίζει και δεν υπάρχει τίποτα που μπορώ εγώ να κάνω για να το αντιστρέψω»· άλλωστε η αντιστροφή αυτής της τάξης πραγμάτων θα ήταν ύβρις προς τον Θεό, ο οποίος έφτιαξε αυτή τη μερίδα ανθρώπων και την καταδίκασε σε αιώνια καταδίωξη.

Από την άλλη, ο αγκιτάτορας παρουσιάζει τον Εβραίο ως μη-καταδιωκόμενο. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αντίφαση, αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι. Ο αγκιτάτορας δεν υπογραμμίζει την μη-καταδίωξη, αλλά μέσω αυτής τονίζει τα διαρκή παράπονα των Εβραίων για κάτι για το οποίο, σε τελική ανάλυση, δεν θα έπρεπε να παραπονιούνται και τόσο πολύ. Μέσω αυτού, το κοινό παρακολουθεί τους Εβραίους ως επαγγελματίες μεμψίμοιρους που εκμεταλλεύονται, μεν, την καλόκαρδη συμπεριφορά των μη-Εβραίων, «γκρινιάζουν» δε «κιόλας». Επιπλέον, η σε τόσο αισχρό και γελοίο βαθμό ακραία απλοποίηση της καταδίωξης, την καθιστά κάτι καθημερινό, μία ρουτίνα. Το κοινό καταπιέζει τα αλτρουιστικά του συναισθήματα – αισθήματα τα οποία καθόλου δεν είναι στη φύση του ανθρώπου αλλά διαμορφώνονται κοινωνικά—. Δεν μπορεί κάποιος να φανεί ότι ταυτίζεται με τον κυνηγημένο, διότι τότε εισέρχεται κι αυτός στην καθημερινή ρουτίνα της εξόντωσης για χάρη της εξόντωσης: όπως ακριβώς πρέπει οι Εβραίοι να καταδιώκονται, επειδή καταδιώκονται. Το ισχύον είναι και το πιο σωστό, διότι είναι αυτό που έχει υπάρξει. Εφόσον αυτό επικράτησε, και στη συγκεκριμένη περίπτωση, επικράτησε από πάντα, για πάντα, τότε έτσι πρέπει να είναι. Άρα οι Εβραίοι δεν αποτελούν ένα αντικείμενο μίσους και κυνηγιούνται γι' αυτό· αυτή είναι η μοίρα τους και αυτό που γίνεται (η καταδίωξη) είναι κάτι απλό και καθημερινό, στο οποίο δεν πρέπει να παρεμβαίνει κανείς. Οι ευθύνες των κυνηγών διαγράφονται, και το κοινό μπορεί ελεύθερα να νιώθει ότι δεν διαπράττει ούτε άσχημες σκέψεις ούτε κάποια βιαιότητα, αφού και ο ίδιος ο Hitler έκανε απλώς τη δουλειά του ως νόμιμος πολίτης του Κράτους.

Ο αγκιτάτορας συνεχίζει στο ίδιο μοτίβο της αντιστροφής του μίσους, παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως φίλο και συμβουλάτορα των Εβραίων. Συνεχίζεται, έτσι, η σχεδίαση της φαινομενικά αμφίσημης εικόνας σχετικά με τους Εβραίους. «Φαινομενικά», διότι μπορεί ο αγκιτάτορας να παρουσιάζεται ως διακεείμενος θετικά, αλλά κοιτώντας προσεκτικότερα, και πάλι διοχετεύονται στο κοινό αντισημιτικές ιδέες και τακτικές. Ο αγκιτάτορας παρουσιάζεται ως φίλος ρητά και άμεσα: «Εγώ είμαι ένας φίλος των Εβραίων», μόνο και μόνο για να μιλήσει για την καταδίωξη του

από άλλους αναδεικνύοντας και πάλι το ίδιο το γεγονός της καταδίωξης. Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, δεν τον νοιάζει πώς ο ίδιος θα φανεί* είναι αναγκαίο ο Εβραίος να είναι πάντοτε μέσα στη συζήτηση. Ο αγκιτάτορας μπορεί φαινομενικά να είναι φίλος των Εβραίων, όμως αυτοί δεν παύουν να αποτελούν αντικείμενο καταδίωξης από άλλους και για διάφορους λόγους. Ακόμη περισσότερο, ο αγκιτάτορας εμφανίζεται σαν να δίνει συμβουλές στους Εβραίους ως προς όλα όσα τους συμβαίνουν. Οι συμβουλές αυτές δεν αποτελούν κάτι το ιδιαίτερο. Με αυτή την τακτική, από τη μία συνεχίζει το ίδιο μοτίβο με πριν, να κρατά το κοινό σε μία διαρκή επαφή με το εβραϊκό ζήτημα και με το γεγονός ότι οι Εβραίοι είναι οι κυνηγημένοι. Παράλληλα, με συμβουλευτικό τόνο υπογραμμίζει ότι θα έπρεπε οι Εβραίοι να τον ακούσουν και τότε όλα θα πάνε καλά. Αυτά, βέβαια, αποτελούν όπως σημειώνει και ο Löwenthal, γελοίες πρακτικές και ενδείξεις μη-σοβαρότητας, κάτι που εμπίπτει ξεκάθαρα στο προφίλ του αγκιτάτορα εν γένει.

Ως προς τον Εβραίο ως θύμα, ένα τελευταίο στοιχείο που προστίθεται, προκειμένου η εικόνα του Εβραίου να αντιστραφεί στο κοινό και να μοιάζει ως κάποιος προς τον οποίο καλά κάνουν όλοι και συμπεριφέρονται όπως συμπεριφέρονται ανά τους αιώνες, είναι μία καρικατούρα του αντισημιτισμού εν γένει. Ο αντισημιτισμός παρουσιάζεται στο πλαίσιο μίας απλότητας, την οποία θα έπρεπε να είχαν λάβει και οι Εβραίοι πιο χαλαρά (το ίδιο μοτίβο που αναφέρθηκε προηγουμένως ως προς την καταδίωξη). Οι ίδιοι οι Εβραίοι και οι πράξεις τους είναι που κάνουν τους υπόλοιπους εχθρούς τους. «Ο αντισημιτισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία αντίδραση απέναντι στην καταδίωξη των αντισημιτών από τους ίδιους τους Εβραίους, [...] ο αντισημιτισμός είναι ένας αμυντικός μηχανισμός».¹³⁹ Οι Εβραίοι, προσπαθούν, ανά τους αιώνες, να αποφύγουν την οποιαδήποτε κριτική, αντιστρέφοντας το κάθε τι σε επίθεση κατά των υπολοίπων. Οποτεδήποτε κανείς βρίσκεται σε ασυμφωνία με όσα εκείνοι επιθυμούν, καθίσταται το αντικείμενο της επίθεσής τους. Ο αγκιτάτορας θέτει μία πολύ λεπτή και υπερευαίσθητη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην απλή ιδέα ότι οι Εβραίοι προκαλούν τον αντισημιτισμό εν αγνοία τους και από ανοησία, και την ιδέα ότι τον προκαλούν επίτηδες και εν γνώσει τους. Σε ολόκληρη την τακτική της παρουσίασης του Εβραίου ως θύματος, υποβόσκει η σκιαγράφησή του ως θύτη: για παράδειγμα, πραγματοποιείται μία διάκριση ως προς «καλούς» και «κακούς» Εβραίους και ο αγκιτάτορας φαίνεται να υποστηρίζει τους πρώτους* ωστόσο, τέτοιου

¹³⁹ Ο.π., σ. 81.

είδους διακρίσεις δεν πραγματοποιούνται για όλους, αλλά μονάχα για τους Εβραίους, ένα στοιχείο που αναδεικνύει και πάλι τη διαφορετικότητα, δηλαδή, το γεγονός ότι «αυτοί» (καλοί ή κακοί) δεν είμαστε «εμείς». Επιπλέον, τίθενται στο κοινό σοβαρά εμπόδια ως προς την ασυνείδητη ταύτιση με ή την συνειδητή ενοχή προς τον Εβραίο, ενώ ανοίγεται ο δρόμος για την αντιστροφή συναισθημάτων φόβου και την προβολή τους σε αυτόν. Το ίδιο το γεγονός ότι ο Εβραίος μπορεί να παρουσιάζεται ως κάτι αστείο και να αποτελεί αντικείμενο κοροϊδίας από το κοινό, αποτελεί ένα πρώτο στάδιο ανακούφισης του τελευταίου έως ότου να ξεκινήσει το πραγματικό κυνήγι.

Πέρα από θύμα (και θύτη) ο Εβραίος παρουσιάζεται ως ο «άλλος». «Άλλος» με την έννοια της διαφορετικότητας από τους αυτόχθονες. Ο Εβραίος, αναφέρει ο Löwenthal, βρίσκεται παγιδευμένος: από τη μία καθίσταται εκείνος ο «άλλος», ο διαφορετικός, ο οποίος δεν επιθυμεί να προσαρμοστεί· είναι, όμως, και εκείνος του οποίου οποιαδήποτε προσπάθεια προσαρμογής ερμηνεύεται ως υποχθόνια προσπάθεια αλλαγής των υπολοίπων και μισείται γι' αυτήν. Ο αγκιτάτορας προχωρεί σε μία παρουσίαση όλων εκείνων των χαρακτηριστικών της διαφορετικότητας («Otherness») («Anderssein») του Εβραίου που συναποτελούν τη βασική αιτία για την καταδίωξή του. Μέσα από την προσπάθεια αυτή του αγκιτάτορα αναδεικνύεται, επίσης, το τί εθεωρείτο εκείνη την περίοδο στις ΗΠΑ ως εθνική ταυτότητα των Αμερικανών.

Ένα σύνθημα μοτίβο είναι εκείνο της άρνησης του Χριστού από τους Εβραίους, μία άρνηση την οποία συνειδητά έχουν διαπράξει. Ο αγκιτάτορας χρησιμοποιεί αυτή την πληροφορία αναδεικνύοντας, για μία ακόμη φορά, την αχρονικότητα του ζητήματος. Με ένα μοτίβο, πετυχαίνει, έτσι, δύο στόχους του: από τη μία να αναδείξει τους Εβραίους ως ανέκαθεν και για πάντα ένοχους για κάτι που έκαναν οι ίδιοι, ενώ θα μπορούσαν να μην το κάνουν· από την άλλη, τονίζεται μέσω αυτού του στοιχείου το θρησκευτικό ζήτημα, το οποίο, για τις ΗΠΑ της εποχής, απ' ό,τι φαίνεται (καθώς οι αγκιτάτορας πάντοτε βάζουν τις λέξεις «Χριστιανός» και «Αμερικανός» δίπλα δίπλα) ήταν εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο της εθνικής συνείδησης. Η γνωστοποίηση προς το κοινό ότι οι Εβραίοι σχεδιάζουν επιθέσεις κατά του Χριστιανισμού, ότι δεν θα δείξουν έλεος για κανέναν Χριστιανό, καθώς και η παρουσίαση σαδιστικών εικόνων όπως ότι στο άκουσμα του ονόματος «Χριστός» οι

«γιοί του Βελζεβούλη» «φώναζαν “Σταυρώστε” “Σταυρώστε”»,¹⁴⁰ έχει ως συνέπεια την ανάδειξη του μίσους και της εκδίκησης σε ένα θρησκευτικό-εθνικό επίπεδο. Με την πρακτική του αυτήν, όμως, ο αγκιτάτορας καταφέρνει να αναδειχθεί ως ο απόλυτος αντι-χριστιανός, διότι απορρίπτει τη δυνατότητα λύτρωσης των άπιστων. Αυτά, όμως, είναι «ψιλά γράμματα» για τους γεμάτους φόβο ανθρώπους, οι οποίοι μισούν εκείνον που θεωρείται ότι θέλει να καταστρέψει ολόκληρο τον πολιτισμό. Ακόμη περισσότερο, τον μισούν επειδή και οι ίδιοι θα ήθελαν να καταστρέψουν τον πολιτισμό αυτόν που τους καταπιέζει, όμως δεν μπορούν. Απωθούν αυτές τις ορμές και στο άκουσμα ενός άλλου, ο οποίος σχεδιάζει το ίδιο και απολαμβάνει ό,τι γι’ αυτούς είναι απαγορευμένο, τον μισούν. Αν το κοινό αποτελείται από Χριστιανούς, που δεν μπορούν να κατανοήσουν πόσο αντι-χριστιανός είναι αυτός που τους «καθοδηγεί», τότε το μόνο που μένει είναι να προβάλουν το μίσος τους στο θύμα-Εβραίο και να τον μισήσουν γι’ αυτό.

Πέρα απ’ αυτό, ο Εβραίος σκιαγραφείται ως απομονωμένος στις συντεχνιακές σχέσεις με τους υπόλοιπους του είδους του. Κατηγορείται ότι δεν επιτρέπει γάμους μεταξύ Εβραίων και μη-Εβραίων, μία εβραϊκή πρακτική που αποδίδεται στο αρχαίο παρελθόν. Ο Εβραίος δεν μπορεί να προσαρμοσθεί διότι δεν θέλει, και ηθελημένα παραμένει κλεισμένος στις κλίκες του. Το κοινό μεταφράζει αυτή την απομόνωση αφενός ως ενδιαφέρον για τα ίδια συμφέροντα και όχι εκείνα ολόκληρης της κοινωνίας, κάτι που το εξοργίζει, διότι ο ανθρωπάκος του κοινού, ο εργάτης που φορολογείται, καταπιέζεται να πληρώνει φόρους χάριν της ανάπτυξης της κοινωνίας, ενώ ο Εβραίος ενδιαφέρεται για το πώς θα κρατήσει όλα τα υλικά αγαθά για τον ίδιο και τους όμοιούς του. Αφετέρου ως σνομπισμό λόγω ανωτερότητας έναντι των άλλων. Επιπλέον, το παράδειγμα με τον γάμο της Εβραίας, που προέρχεται από λόγια αγκιτάτορα, κρύβει μέσα του και στοιχεία αιμομιξίας, ενός, δηλαδή, στοιχείου ριζικά απωθημένου στον δυτικό πολιτισμό, το οποίο, επίσης, απολαμβάνουν, στα μάτια του κοινού, οι Εβραίοι.

Αυτή η απομόνωση συνεπάγεται άρνηση αλλαγής του εαυτού προκειμένου να ταιριάζει με τους υπόλοιπους. Ο Εβραίος, ακόμη περισσότερο όμως αλλάζει το περιβάλλον δίπλα του. Αυτό αποτελεί διπλή ύβρι προς τους αυτόχθονες. Οι Εβραίοι, για τον αγκιτάτορα και το κοινό, είναι οι απόλυτοι κυνηγοί της δύναμης.

¹⁴⁰ Ο.π., σ. 84.

Καταβάλλουν συνεχώς προσπάθεια να βελτιώνουν το status τους, σε μία κοινωνία που δεν τους ανήκει και που είναι φιλοξενούμενοι. Σε μία κατάσταση όπως αυτή που ο αγκιτάτορας διαμορφώνει για το κοινό του, οι οπαδοί επιθυμούν διακαώς να εξελίξουν το κοινωνικό status τους, αλλά δεν μπορούν στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Έτσι, ο φθόνος απέναντι στον ξένο ο οποίος δεν συμμορφώνεται, δεν αλλάζει ο ίδιος, αλλά αλλάζει τους γύρω του κοιτώντας πάντοτε προς την ανάληψη της εξουσίας, δημιουργεί συναισθήματα μίσους στο κοινό. Εκείνο ζητά την εξόντωση αυτού, ο οποίος απολαμβάνει όλα αυτά που το ίδιο έχει απαρνηθεί. Έτσι, κάθε φορά που ο Εβραίος έχει προσπαθήσει να εξωτερικευθεί προς την κοινωνία, βρίσκει αντιδράσεις όπως αυτήν, ότι δηλαδή προσπαθεί να λάβει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εξουσία, επομένως, καλύτερα να παραμείνει εκεί που είναι: καθίστανται ιδιαιτέρως εμφανή τα αμφίδρομα συναισθήματα που δημιουργεί ο αγκιτάτορας στο κοινό, όταν από τη μία το κάνει να ενοχλείται με τον εγκλεισμό του Εβραίου στον εαυτό του, ενώ στη συνέχεια, ενοχλείται από την εξωτερίκευσή του στο Κοινωνικό. Το κοινό δεν γνωρίζει πώς να απαντήσει σε όλα αυτά· ο πιο εύκολος και ανακουφιστικός δρόμος είναι το μίσος και η φανταστική εξόντωση εκείνου του κατώτερου πλάσματος προς το οποίο υπάρχουν συναισθήματα ζήλειας. «Πώς γίνεται “Εγώ”, να ζηλεύω “αυτό”;» θα σκεφτόταν κάθε ακροατής του αγκιτάτορα, λίγο πριν εξοντώσει φαντασιακά τον εχθρό για να ανακουφιστεί.

Αλλά μοτίβα μέσω των οποίων, ασυνείδητα τις περισσότερες φορές, επηρεάζεται ο ψυχισμός έτσι, ώστε να κατασκευαστεί ο Εβραίος ως εχθρός, είναι ο χαρακτηρισμός του ως του εξ ανατολής προερχόμενου. Αυτό δεν αποτελεί, βεβαίως, απλό γεωγραφικό χαρακτηριστικό, αλλά συνδέεται με ένα σύνολο άλλων ιδιοτήτων, που ενυπάρχουν στερεοτυπικά στο μυαλό των ανθρώπων: «ασιάτες αμερικανοί πολίτες», «ασιάτες ξένοι που εισβάλλουν στη χώρα μας»· αυτά, σε συνδυασμό με όσα μπορεί να νομίζει κανείς γι' αυτούς: «Φαρισαίοι», «σφετεριστές των χριστιανικών ελευθεριών», «πολίτες χωρίς σημαία»¹⁴¹ κ.α. Σχεδόν ποτέ δεν αναφέρεται ο αγκιτάτορας άμεσα στους Εβραίους. Είναι σαν να προετοιμάζει το έδαφος για την αναφορά σε αυτούς, που όπως ειπώθηκε παραπάνω, ήταν ένα από τα στοιχεία, που οι ακροατές συνεχώς περίμεναν. Ο αγκιτάτορας, όμως, φαινόταν να έλεγε: «Κοιτάζτε στις ποντικότρυπες· δεν χρειάζεται να σας πω ποιον θα βρείτε εκεί».¹⁴² Με αυτόν τον

¹⁴¹ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 87, [σ. 87].

¹⁴² Ο.π., σ. 88.

τρόπο εντείνει όλο αυτό το παιχνίδι της ανεύρεσης εχθρού. Τρία χαρακτηριστικά προκύπτουν από τη μη αναφορά του ονόματος των Εβραίων: από τη μία οι ακροατές χρειάζονται το θύμα-Εβραίο, που αποτελείται από όλα όσα μισούν ή επιθυμούν (επιθυμία ασυνείδητα αντεστραμμένη)* από την άλλη ο Εβραίος υπάρχει πάντοτε στη συζήτηση –ο αρχικός στόχος του αγκιτάτορα– χωρίς να αναφέρεται ποτέ* τέλος, η αναφορά του ονόματος («ο Εβραίος») είναι σαν την αναφορά στον διάβολο, το οποίο συχνά αποφεύγεται λόγω επικινδυνότητας. Ο Εβραίος δεν μπορεί να ονομαστεί όπως οι τίμιοι άνθρωποι, διότι δεν είναι τέτοιος. Για το κοινό, λοιπόν, που είναι ο αποδέκτης των συνεπειών όλων αυτών των τεχνικών, ο Εβραίος είναι παντού και πουθενά* είναι κρυμμένος πίσω από το οτιδήποτε και караδοκεί για το θήραμά του. Είναι παντοδύναμος λόγω της πανταχού παρουσίας του, αλλά είναι και αδύναμος, διότι πρέπει να κρύβεται.¹⁴³

Εκείνο όμως που μπορεί να αναφερθεί είναι ονόματα, που ακούγονται σαν εβραϊκά. Το όνομα του Εβραίου στιγματίζεται καθώς δεν αποτελεί απλώς ένα όνομα, αλλά φέρει μαζί του ό,τι σημαίνει ο «Εβραίος». Ο αγκιτάτορας εμφανίζεται ως εκείνος που ποτέ δεν του ξεφεύγει η ουσία πίσω από το φαίνεσθαι. Σε κάθε περίπτωση αναγνωρίζει τον Εβραίο με το όνομα ενός ανθρώπου* ένα όνομα, που δεν είναι απλώς ένα γλωσσικό σημείο αναφοράς σε ένα πρόσωπο, αλλά αποκρυσταλλώνει όλα τα χαρακτηριστικά μίας φυλής. Ακόμη και το όνομα αποκτά τον άχρονο χαρακτήρα: τα ονόματα των Εβραίων παύουν να αποτελούν κάτι που τους δόθηκε κατά τη γέννηση από τους γονείς τους και που δεν σημαίνει τίποτε άλλο μέσα σε μία κοινωνία παρά την υπόδειξη ενός προσώπου* για τους Εβραίους το όνομά τους είναι το χαρακτηριστικό που τους προδίδει κάθε φορά που θέλουν να κρυφτούν. Αυτός είναι και ο λόγος, για τον οποίο κάθε φορά, που αναφερόταν το όνομα ενός Εβραίου σε έντονες περιγραφές στις ομιλίες των αγκιτατόρων, αμέσως όλοι ανακουφίζονταν. Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, ο αγκιτάτορας προτείνει στο κοινό να κοιτάξει στην ποντικοφωλιά και δεν χρειάζεται να αναφέρει τι θα βρεθεί εκεί. Και όπως στις ταινίες τρόμου η σιωπή και η αγωνία ολοκληρώνονται με μία απότομη φανέρωση του «τρόμου», ή στη λογοτεχνία χρησιμοποιείται η νηνεμία πριν την καταιγίδα, έτσι και ο αγκιτάτορας κατασκευάζει μία αγωνιώδη αφήγηση μόνο και μόνο για να την ολοκληρώσει με ονόματα όπως: «Καρφουνκελστάιν», «Μοΐσεβιτς»,

¹⁴³ Ο.π., σ. 87-88, [σ. 87-88].

«Φίνκελστάιν»¹⁴⁴ και να ακουστεί εκείνο το κοροϊδευτικό και ανακουφιστικό γέλιο του κοινού, η ένδειξη του ανθρώπου ότι «πάει πέρασε» αυτό που είχε καταλάβει ότι έρχεται, και όλα επιστρέφουν στην κανονική ροή. Σε αυτό καθίσταται ο Εβραίος: στην ασφαλιστική δικλίδα ότι μετά από την αναφορά σε αυτόν, όλα τα δεινά και όλο το φταίξιμο συμμαζεύονται και τα πάντα επιστρέφουν στο κανονικό. Επιπλέον, μέσα από τη συνεχή αναφορά σε εβραϊκά ονόματα, τα οποία πολλές φορές λαμβάνουν το ένα τη θέση του άλλου υποτιμητικά και τυχαία, ο αγκιτάτορας επιδρά στο κοινό ως γνωστοποίηση ότι δεν είναι «οι Εβραίοι», αλλά «ο Εβραίος». Αν μάθεις έναν Εβραίο, τους ξέρεις όλους, διότι όλοι είναι ίδιοι. Ενώ για τους όχι Εβραίους, το όνομα που έχουν λάβει, ίσως, από τον παππού ή τη γιαγιά τους, γενικότερα από προηγούμενες γενιές, είναι κάτι που φέρει αξιοπρέπεια και τιμή* για τους Εβραίους μετατρέπεται από τον αγκιτάτορα σε χαρακτηριστικό ντροπής και γελοιότητας. Οι Εβραίοι υπάρχουν από πάντα και για πάντα και είναι εκείνα τα πλάσματα που δεν ανήκουν στους ανθρώπους* αλλά αυτή η αιωνιότητα της ύπαρξής τους δεν συνοδεύεται από αξιοσέβαστη ιστορία* είναι μία αιωνιότητα φυσικής κατάρας και ντροπής, που πρέπει να συνεχιστεί. Κάθε εβραϊκό όνομα φέρει αυτή τη ντροπή στον πυρήνα του.¹⁴⁵

Τέλος, η ριζική διαφορετικότητα του Εβραίου παρουσιάζεται μέσα από μία εξαιρετικά σημαντική για τον αντισημιτισμό πρακτική: τη μίμηση. Οι αγκιτάτορες αναφέρουν ότι οι Εβραίοι δεν μιλούν σαν ανθρώπινα όντα, αλλά βγάζουν κραυγές και περίεργους ήχους, τους οποίους στη συνέχεια και μιμούνται κωμικά προκαλώντας το γέλιο και τον χλευασμό του κοινού. Οι Εβραίοι «κλαψουρίζουν», «στριγκλίζουν», «τσιρίζουν» ή «ουρλιάζουν». Αυτή η ζωικότητα, με την οποία φαίνεται να αναμετρώνται με τον κόσμο οι Εβραίοι, αναδεικνύεται από τον αγκιτάτορα ως προσβολή απέναντι στον πολιτισμό, και στην ανάγκη του τελευταίου για απώθηση των βαθύτερων ζωωδών αισθημάτων των ανθρώπων. Για μία ακόμη φορά οι Εβραίοι απολαμβάνουν κάτι, που οι υπόλοιποι πρέπει να απωθούν. Όμως, τονίζει ο Löwenthal, τη στιγμή που το κοινό απολαμβάνει σε μεγάλο βαθμό τη μίμηση εκείνων των χαρακτηριστικών, που το ίδιο δεν επιτρέπεται να κάνει, δεν απολαμβάνει αφηρημένα στοιχεία ενός άλλου, αλλά χαρακτηριστικά που τα νιώθει στο «ίδιο του το πετσί».¹⁴⁶ Η απόλαυση αναβλύζει από τα βάθη της ψυχής του ακροατή και ενώ αποτελεί βαθειά επιθυμία, εξωτερικεύεται ως μίσος διαμέσου της προβολής της στον

¹⁴⁴ Ο.π., σ. 89, [σ. 88].

¹⁴⁵ Ο.π. [σ. 89].

¹⁴⁶ Ο.π., σ. 91, [σ. 90].

εχθρό-θύμα, ο οποίος πρέπει να εξοντωθεί, εφόσον πρώτα χλευαστεί. Για τη μίμηση, την οποία παρουσιάζει τελευταία ο Löwenthal, παραπέμπει στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, συγκεκριμένα στην θέση V των «Στοιχείων του Αντισημιτισμού»,¹⁴⁷ διότι εκεί η μίμηση αναδεικνύεται ως ένα από τα βασικότερα σημεία του αντισημιτισμού: ο Εβραίος που απολαμβάνει τα ανθρώπινα-ζωώδη αισθήματα, που μεταφράζονται από τον αγκιτάτορα σε κραυγές κ.α., δεν είναι τίποτε άλλο από όλα όσα η ανάπτυξη του πολιτισμού απαγόρευσε σε όλους τους υπόλοιπους. Η ζωώδης ορμή, που προσφέρει απόλαυση, είναι εκείνη που ως φύση του ανθρώπου έπρεπε, χάριν του πολιτισμού και των νέων παραγωγικών σχέσεων, να απωθηθεί· όπως ακριβώς τονίζει και ο Horkheimer στο έργο του *Έκλειψη του Λόγου*: «η επίδραση που έχουν [οι δημαγωγοί] στο κοινό φαίνεται να οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι, υποκρινόμενοι καταπιεσμένες ορμές, μοιάζουν να αψηφούν τον πολιτισμό και να πατρνάρουν την εξέγερση της φύσης».¹⁴⁸ Η φύση του ανθρώπου, όμως, μετατράπηκε σε κάτι νεκρό και εξωτερικεύτηκε ως κυριάρχηση πάνω στη φύση (εξωτερική και εσωτερική). Όταν ο αγκιτάτορας μιμείται τον Εβραίο, το κοινό παρακολουθεί εκείνο το οποίο θα ήθελε να πράττει το ίδιο, αλλά δεν τον αφήνει η πλέον πολιτισμένη αύρα του. Εκείνο που στη βιομηχανική κοινωνία αποτελεί μίμηση της φύσης, της τυφλής αναγκαιότητας ως μηχανικής αυτοματοποιημένης επανάληψης, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η αναγκαία επέκταση του καταναγκασμού στο εσωτερικό του ψυχισμού, η οποία επιστρέφει στη φύση (εσωτερική και εξωτερική) ως κοινωνική κυριαρχία. Ο Εβραίος, στα λόγια του αγκιτάτορα, αποτελεί τον ήχο του κινδύνου της ανάδυσης στο συνειδητό απωθημένων ορμών, ανοίκειων· ως τέτοιος πρέπει να εξοντώνεται.

Ο Εβραίος αντιμετωπίζεται σαν μία διαρκής απειλή.¹⁴⁹ Αυτή η διάρκεια, που αποτελεί το ισχυρότερο στοιχείο για την πρόκληση φόβου, δεν προβάλλεται από τον αγκιτάτορα ή το κοινό, αλλά αναδύεται από την ερμηνεία της ίδιας της ιστορίας των Εβραίων. Αποτελεί, δηλαδή, ένα εσωτερικό χαρακτηριστικό τους, ενυπάρχον στην ιστορία τους ως φυλής, που στρέφεται εναντίον τους. Αντίθετα, η προβολή στοιχείων χωρίς κάποια βάση δεν θα είχε δυνατές συνέπειες. Η αντιστροφή των στοιχείων, που αποτελούν πηγή θαυμασμού σε πηγή μίσους επιτελείται σε τρία επίπεδα: αρχικά, η επιβίωση του εβραϊκού πνεύματος μέσα σε αιώνες ταλαιπωρίας, μεταφράζεται από τη

¹⁴⁷ Χορκχάμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 295-306.

¹⁴⁸ Χορκχάμερ, *Η έκλειψη του Λόγου*, σ. 147.

¹⁴⁹ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 91-102, [σ. 91-97].

μία ως εκδικητικότητα απέναντι σε όσους τόσο καιρό τους ταλαιπωρούν (αναφέρονται ακόμη και εκστρατείες εκδίκησης απέναντι στον Hitler ή σχέδια αφανισμού του γερμανικού λαού συλλήβδην)* από την άλλη, ως πανουργία να ξεφεύγουν από οποιαδήποτε κατάσταση (μέσω της πανουργίας και της πονηριάς εντείνεται και το μοτίβο της εκδικητικότητας, μιας και είτε από τη μία, είτε από την άλλη ο Εβραίος πάντα θα στη φέρει). Έπειτα, σκιαγραφούνται ως έχοντες εξωπραγματική ζωτικότητα* ότι δηλαδή μπορούν, ως ατομικότητες που δεν αναφέρονται πουθενά έξω από τον εαυτό τους, να επιβιώσουν. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, να μη λησμονηθεί, ότι τους προσάπτεται, σε μία ιστορική εποχή όπου κάθε τύπος ατομικότητας καταπιέζεται και οποιοσδήποτε, αναγκαστικά, στρέφεται στην εξωτερική αναφορικότητα προκειμένου να επιβιώσει.

Με την πραγμάτευση του Εβραίου ως του απόλυτου εχθρού, ολοκληρώνεται η παρουσίαση του Löwenthal περί του φαντασιακού εχθρού που κατασκευάζει ο αγκιτάτορας, στον οποίο ο τελευταίος εναντιώνει το κοινό του. Ο Εβραίος είναι εκείνος που αποτελεί το καθημερινό ζήτημα, εκείνος που βρίσκεται πίσω απ' όλους τους κινδύνους* είναι τελικά εκείνος που παρ' όλη την καταπίεση απολαμβάνει* που παρά την όλη απανθρωποίηση και μαζοποίηση παραμένει ατομικότητα. Ο Εβραίος αποτελεί εκείνο το αμάλγαμα στοιχείων, από τα οποία ο σύγχρονος άνθρωπος έχει απογυμνωθεί. Η ζήλεια, την οποία αναφέρει πολλές φορές ο Löwenthal, δεν είναι τίποτε άλλο από το αποτέλεσμα της ματαιωμένης παντοδυναμίας της σκέψης:¹⁵⁰ ο άνθρωπος του κοινού σκέφτεται πως ο εχθρός έχει ό,τι θα ήθελε αυτός να κατέχει. Ο αγκιτάτορας φανερώνει αυτή την ιδιοκτησία του ξένου, διογκώνοντας τα αμφιθυμικά αισθήματα φθόνου και μίσους προς τον «άλλο». Όταν, πολύ περισσότερο, ανοίγεται ο δρόμος προς την καταστροφή εκείνης της μη-απανθρωποποιημένης ατομικότητας που απολαμβάνει τη ζωή και χειραγωγεί τους άλλους* όταν, με άλλα λόγια, αναδεικνύονται οι αδυναμίες του, τότε, ο αδύναμος, καταπιεσμένος και ακρωτηριασμένος άνθρωπος βρίσκει τόπο να ξεσπάσει φαντασιακά –ένα μονοπάτι που πολύ εύκολα οδηγεί στην μετέπειτα αποσυμφόρηση και ικανοποίηση διαμέσου της πραγματικής βίας—. Αυτή η πραγματική βία, όμως, από ποιους υλοποιείται; Αυτό είναι ίσως ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία που υπογραμμίζει ο Löwenthal: «Η

¹⁵⁰ «Αυτό που καθορίζει την δημιουργία των συμπτωμάτων [της παντοδυναμίας της σκέψης] δεν είναι η πραγματικότητα της εμπειρίας, αλλά η πραγματικότητα των σκέψεων [...] Μέσα από αυτή τη συμπεριφορά, όπως και μέσα από τις δεισιδαιμονίες που ακολουθεί στη ζωή του, φαίνεται πόσο κοντά βρίσκεται στους άγριους, που πιστεύουν ότι μπορούν να μεταβάλλουν τον κόσμο με απλές σκέψεις.» Φρόντ, *Τοτέμ και Ταμπού*, σ. 111-113.

απανθρωποίηση και η δολοφονία του Εβραίου δεν μπορεί να υλοποιηθεί αποτελεσματικά, παρά μόνο εάν ο δολοφόνος είναι επίσης απανθρωποιημένος· παρά μόνο αν ξεριζώσει και από τον εαυτό του κάθε αξίωση προς την ανθρώπινη ύπαρξη ως άτομο».¹⁵¹ Αυτή η πρόταση περικλείει ό,τι ο Löwenthal θέλησε να τονίσει στο κείμενό του «κονιορτοποίηση του ατόμου»: στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, το θύμα δεν ήταν μόνο ο δολοφονημένος, αλλά και εκείνος που διέταζε, εκείνος που έθετε σε λειτουργία, εκείνος που ταξινομούσε και εκείνος που έριχνε το Zyklon B στους θαλάμους αερίων. Όλα αυτά δεν πραγματοποιούνταν από ανθρώπους, αλλά από αυτόματα. Η πλήρης αυτοματοποίηση ίσχυε για όλα τα γρανάζια της μηχανής τόσο, όσο ίσχυε και για τα θύματα που προχωρούσαν στη γραμμή αποθήκευσης (και εκτέλεσης) σαν σε εργοστάσιο: από τον Hitler και τον Göbbels, μέχρι τον Eichmann και τον τυχαίο στρατιώτη που έκανε περιπολίες, όλοι ήταν αυτόματα. Απογυμνωμένα, από κάθε αίσθηση ενοχής, συμπάθειας, τρόμου, φόβου και αγάπης, δίποδα τα οποία το μόνο που γνώριζαν ήταν να εκτελούν εντολές. Ένα χαρακτηριστικό της ζωής τους, που χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές ως επιχείρημα του Eichmann στη δίκη του,¹⁵² η χρήση του οποίου ήταν αναπόφευκτη διότι αυτό ακριβώς έκανε.¹⁵³ Ο Löwenthal, πολλά χρόνια πριν την Arendt, έδειξε ότι το ίδιο το σύστημα μετατρέπει τους πάντες σε αυτόματα, όχι μιλώντας για την κοινοτοπία του κακού, που αποτελεί συνέπεια της απανθρωποιητικής αυτοματοποίησης, αλλά, αναδεικνύοντας τον ίδιο τον μηχανισμό. Αν η σκέψη του αφανισμού του «εχθρού»—οι ακροατές του αγκιτάτορα στο εσωτερικό της σύγχρονης κοινωνίας— καθώς και το θέαμα χιλιάδων πτωμάτων και η επίγνωση των πράξεων που τα γέννησαν—στρατόπεδα συγκέντρωσης ναζιστικής Γερμανίας— δεν αποτελούν, για κάποιον, πηγή συναισθημάτων φρικαλεότητας, συμπόνιας και ενοχές, τότε αυτός δεν είναι κάτι διαφορετικό από ένα ζωντανό πτώμα, ένα απανθρωποιημένο αυτόματο, ένα τρομακτικό και επικίνδυνο θηρίο. «Το ουσιώδες σημείο το οποίο [ο αγκιτάτορας]

¹⁵¹ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 100, [σ. 97].

¹⁵² «Ό,τι έκανε [ο Eichmann] ήταν, κατά τη γνώμη του, πράξεις ενός νομοταγούς πολίτη. Έκανε το καθήκον του. [...] Υπάκουγε, όχι απλώς σε διαταγές, αλλά στον νόμο.» Χάννα Άρεντ, *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ Έκθεση για την κοινοτοπία του Κακού*, ελλ. μτφρ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη: Νησίδες 2009, σ. 110.

¹⁵³ Σε καμία περίπτωση δεν πρόκειται εδώ για κάποια μείωση της ευθύνης των ναζιστών, επειδή και οι ίδιοι είχαν καταστεί αυτόματα. Η απανθρωποίηση επιτελείται κυρίως στις ανθρώπινες ορμές και συναισθήματα, γι' αυτό χρησιμοποιείται η ψυχολογία στις ερμηνείες αυτές. Οι συνέπειες της αυτοματοποίησης σε σχέση με τις ανθρώπινες ορμές και συναισθηματικές ιδιότητες δεν αφαιρούν εξ ολοκλήρου από τον άνθρωπο την ικανότητα να σκεφτεί τη βιαιότητα που πραγματοποιεί και αναπαράγει, ώστε να παραιτηθεί από το εκάστοτε αξιωμα του, οποιεσδήποτε και αν είναι οι συνέπειες αυτής της παραίτησης.

θέλει να αποτυπώσει στους ακροατές του είναι το εξής: υπό καμία απολύτως περίπτωση δεν πρέπει να υποκύψουν σε ανθρώπινες ορμές». ¹⁵⁴

3.2: Ο αντισημιτισμός του κοινού

Η μελέτη των Löwenthal και Guterman δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως αμειγώς εμπειρική, διότι λείπουν από αυτήν οι αντιδράσεις του κοινού, όπως αυτές θα διαμορφώνονταν από τις διάφορες τεχνικές του αγκιτάτορα. Αυτό είναι ένα στοιχείο που και ο ίδιος ο Löwenthal υπογραμμίζει ήδη από τον πρόλογο της εργασίας του. ¹⁵⁵ Ωστόσο, πληροφορίες όσον αφορά στις αντισημιτικές τάσεις του κοινού ως εικόνες προκατάληψης μπορούν να αντληθούν από μία προγενέστερη εργασία του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών στην Αμερική, κατά τη διετία '44-'45, η οποία ονομάστηκε *Ο Αντισημιτισμός στους Αμερικανούς εργάτες*. Η έρευνα αυτή, λόγω του όγκου της –σχεδόν 1300 σελίδες ανάλυσης δεδομένων ποιοτικών ερευνών– έμεινε αδημοσίευτη. Από το '45 μέχρι και το '53 έγιναν προσπάθειες δημοσίευσής της, όμως ο διευθυντής του Ινστιτούτου, ο Horkheimer, θεώρησε πως ύστερα από σχεδόν δέκα χρόνια, πολλά θα έχουν αλλάξει σε σχέση με τα δεδομένα και πως τα συμπεράσματα θα ήταν ανακριβή, οπότε η δημοσίευση ολόκληρης της μελέτης δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Λαμβάνοντας όμως υπ' όψιν τους περιορισμούς του Horkheimer, υπάρχουν στοιχεία, τα οποία μπορούν να αντληθούν από τη συμβολή του Löwenthal στην μελέτη αυτή όσον αφορά στα αντισημιτικά στερεότυπα του κοινού του αγκιτάτορα, τα οποία επιβεβαιώνουν, ως ένα σημείο, πολλές από τις ερμηνείες του στοχαστή σχετικά με εκείνον. Η έρευνα του Löwenthal ονομάζεται *Εικόνες Προκατάληψης: Ο Αντισημιτισμός στους Αμερικανούς εργάτες κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο* και δημοσιεύτηκε αποκλειστικά για τον τόμο των *Απάντων* του. ¹⁵⁶ Οι παρακάτω αναφορές είναι στα πραγματικά λόγια των εργατών, όπως καταγράφηκαν στις συνεντεύξεις.

¹⁵⁴ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 100, [σ. 97].

¹⁵⁵ *Ο.π.*, σ. xvi, [...].

¹⁵⁶ Leo Löwenthal, *Images of Prejudice: Anti-Semitism among U.S. workers during World War II*, στο *ό.π.*, σ. 189-245, [σ. 177-237].

Στη μελέτη αυτήν, της οποίας η ψυχαναλυτική βάση είναι και πάλι προφανής, ο Εβραίος αναδύεται, από την ανάλυση των δεδομένων των ποιοτικών ερευνών, ως ο αποδιοπομπαίος τράγος για όλα όσα το σύγχρονο υποκείμενο νιώθει. Η αντίδραση απέναντι στον Εβραίο ερμηνεύεται ως η αντίδραση απέναντι σε έναν κρυφό αλλά υπερ-καταπιεστικό κοινωνικό μηχανισμό, ο οποίος φαντάζει απόρθητος.¹⁵⁷ Το πρώτο και κυριότερο χαρακτηριστικό που τους αποδίδεται, το οποίο αποτελεί και την πιο ισχυρή προκατάληψη είναι ότι αποτελούν «παράσιτα» που ενδιαφέρονται μονάχα για το χρήμα. Ο Εβραίος, που κινητοποιεί τον μηχανισμό προκαλώντας την αποφόρτιση έντονων απωθιμένων συναισθημάτων, λαμβάνει όλες τις κατηγορίες που θα έπρεπε να στραφούν εναντίον ενός συστήματος που πλουτίζει σε βάρος των μελών του. Έτσι, ο Εβραίος χαρακτηρίζεται ως εκείνος που «κατέστρεψε οποιαδήποτε χώρα, στην οποία πήγε».¹⁵⁸

Το παράσιτο δεν θα μπορούσε να αποτελεί κοινωνικό κατασκεύασμα, οπότε η εικόνα του Εβραίου ως παράσιτο-κυνηγό χρημάτων συνδέεται σε βιολογικές βάσεις: «δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να βγάζουν σωρούς χρημάτων ενώ άλλοι άνθρωποι σκοτώνονται» και «Μαθαίνουν από τη γέννα τους ακόμη, ότι ο μόνος στόχος στη ζωή του πρέπει να είναι το να αποκτήσουν συνεχή οικονομικό πλεονέκτημα εναντίον των μη-Εβραίων».¹⁵⁹ Από τις εικόνες αυτές δεν θα μπορούσε να λείπει η σύνδεση με τη βία, αφού προκειμένου να αποκτήσει όσο το δυνατόν περισσότερα, ο Εβραίος θα έφτανε μέχρι και στη δολοφονία: «ο Εβραίος είναι δολοφόνος», «θα σου έκοβε το λαιμό για ένα δολάριο».¹⁶⁰ Τελικά, ο Εβραίος καθίσταται στο μυαλό του κοινού, ήδη πριν ο αγκιτάτορας προσπαθήσει να τους προσεγγίσει, ως εκείνος, τον οποίο κανείς δεν μπορεί να εμπιστευθεί, διότι «θα σου την φέρει με κάθε ευκαιρία».¹⁶¹ Τελικά, ως προς το χρήμα και την οικονομική απάτη του Εβραίου, αυτός αποτελεί εκείνον τον τεμπέλη που μέσω της χειριστικής γλώσσας και της πονηριάς του, κατορθώνει να αποφεύγει την εργασία, ενώ ταυτόχρονα κερδίζει περισσότερα από τον τίμιο εργάτη.¹⁶²

¹⁵⁷ Ό.π., σ. 196, [σ. 184].

¹⁵⁸ Ό.π., σ. 192, [σ. 179].

¹⁵⁹ Ό.π., σ. 193, [σ. 180].

¹⁶⁰ Ό.π., σ. 194, [σ. 181].

¹⁶¹ Ό.π., σ. 195, [σ. 183].

¹⁶² Ό.π., σ. 201, [σ. 190].

Πώς όμως ο Εβραίος αποκτά αυτή τη χειριστική ικανότητα; Σε αυτό το σημείο η εικόνα του Εβραίου συνδέεται με την υψηλή νοημοσύνη –ως πανουργία – και την εκπαίδευση. Σε καμία περίπτωση, ωστόσο, αυτά τα δύο χαρακτηριστικά του δεν νοηματοδοτούνται θετικά. «Έχουν αναπτύξει τα μυαλά και την ενέργειά τους για να εξισορροπήσουν το κοινωνικό τους μειονέκτημα.»¹⁶³ Η αυξημένη νοημοσύνη του Εβραίου λειτουργεί ως πανουργία, προκειμένου αυτός εξαπατώντας, να αποκτήσει καλύτερη κοινωνική θέση. Δεν αποτελεί ποτέ μέλος της κοινωνίας και ούτε μπορεί να ενταχθεί σε αυτήν. Αυτός είναι ο ρόλος της παιδείας: η εμφύσηση κανόνων και νορμών που θα οδηγήσουν στη διαμόρφωση των νέων μελών του κοινωνικού συνόλου. Ο Εβραίος την αποφεύγει, διακατέχεται από το πνεύμα της αντισυλλογικότητας. Ο διανοούμενος, αυτός που δεν βιοπορίζεται από χειρωνακτική εργασία, ζε σε βάρος των άλλων εκμεταλλευόμενος αυτούς που με ιδρώτα βγάζουν το ψωμί τους. Έτσι, ο Εβραίος «προσπαθεί να αποκτήσει εκπαίδευση, ώστε να μην χρειάζεται να δουλέψει σκληρά.»¹⁶⁴ Ο Löwenthal, ερμηνεύοντας ψυχαναλυτικά, βλέπει σε αυτή την επίθεση, μία προβολή των εργατών, οι οποίοι, κατανοούν την εκπαίδευση –η οποία τους λείπει – ως μία δυνατότητα εισαγωγής σε έναν καλύτερο για τους ίδιους κόσμο.¹⁶⁵ Η επιθυμία τους αυτή απωθείται και αντιστρεφόμενη προβάλεται στον Εβραίο ως μίσος. Έτσι αυτός ο τελευταίος κατέχει μεν γνώση μέσω της εκπαίδευσης, που οι πλούσιοι γονείς του παρείχαν, την χρησιμοποιεί δε για να εξαπατά και εξακολουθεί να είναι τεμπέλης σε βάρος των πραγματικών εργατών.

Η αποφυγή της αρμονικής ένταξης στη συλλογικότητα μέσω της εκπαίδευσης καθιστά τον Εβραίο όχι μόνο ένα παράσιτο, αλλά και έναν εσωτερικό ταραχοποιό, ο οποίος δεν επιθυμεί να ενταχθεί και φέροντας τα δικά του χαρακτηριστικά δημιουργεί προβλήματα στην κοινωνία εκ των έσω.¹⁶⁶ Δεν σέβονται κοινωνικούς κανόνες και προσπαθούν διαρκώς να κάνουν το δικό τους: «Οι Εβραίοι είναι συνήθως πιο επιθετικοί», «αν πας σε ένα εστιατόριο, συνεχώς προσπαθούν να περάσουν μπροστά σου. Στις αγορές ισχύει το ίδιο.»¹⁶⁷ Ο Εβραίος, λοιπόν, είναι εξαιρετικά εγωιστής και νοιάζεται μόνο για το συμφέρον του, «θέλει να διευθύνει ολόκληρη την παράσταση.»¹⁶⁸ Έτσι ο εγωιστής Εβραίος, που προσπαθεί να κερδίσει όσο το δυνατόν

¹⁶³ Ο.π., σ. 203, [σ. 192].

¹⁶⁴ Ο.π., σ. 204, [σ. 193].

¹⁶⁵ Ο.π., σ. 205, [Ο.π.].

¹⁶⁶ Ο.π., σ. 209, [σ. 198].

¹⁶⁷ Ο.π., σ. 211, [σ. 200].

¹⁶⁸ Ο.π., σ. 213, [σ. 203].

περισσότερα, χωρίς να δουλέψει σκληρά, ερμηνεύεται ως ο απόλυτος επιδειξίας, ο οποίος μπορεί να «ζει σε φτώχεια για πολλά χρόνια, μόνο και μόνο για να μπορέσει να γίνει επιθετικός στους γείτονές του, όταν θα έχει βάλει στην άκρη πολλά ώστε να είναι αυτόνομος.»¹⁶⁹

«Ο Εβραίος» είναι ένας χαρακτηρισμός που συναποτελείται από πολλούς, ακόμη και όταν ο καθένας από αυτούς δεν έχει προσωπική ταυτότητα. Ωστόσο, η αδιαφορία τους προς τη συλλογικότητα στην οποία αρνούνται να ενταχθούν, τους οδηγεί να δημιουργήσουν μία δική τους συλλογικότητα, με δικές τους νόρμες, οικονομικούς μηχανισμούς, θρησκεία κ.α. Ο Εβραίος είναι πιστός μόνο στη δική του συλλογικότητα, «ζει μονάχα για να βοηθά τους δικούς του και δεν βοηθά κανέναν άλλο.»¹⁷⁰ Αυτό οδηγεί σε μία αρμονία τη συλλογικότητα του Εβραίου, η οποία δεν υπάρχει στους εργάτες. Και πάλι, για τον Löwenthal, η προβολή είναι ο μηχανισμός που κατασκευάζει αυτές τις εικόνες. Ο φθόνος των εργατών για την αδερφικότητα και την αρμονία, που υπάρχει στην φαντασιακά δομημένη ξεχωριστή συλλογικότητα του Εβραίου, τον οδηγεί στο μίσος απέναντι σε αυτόν και στην κατηγορία ότι ο Εβραίος επιθυμεί να είναι ένας άλλος, διαφορετικός από «εμάς», κάτι που απολαμβάνει μέσα στην υπεροψία του. Τέτοιου είδους εικόνες δεν θα μπορούσαν να μην ενέχουν και το θρησκευτικό στοιχείο: «Ο λόγος για τον οποίο μισώ τόσο πολύ τους Εβραίους είναι γιατί συνεχώς περηφανεύονται ότι είναι ο εκλεκτός λαός του Θεού.»¹⁷¹

Τέλος, η απόλαυση αυτή που μονάχα ο Εβραίος έχει μέσα στη δική του συλλογικότητα, μεταφράζεται σε σωματική ηδονή. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό που λείπει από τον εργάτη της εποχής. Ίσως αυτό το σημείο του αντισημιτισμού να είναι εκείνο που κλείνει τη διαμόρφωση της εικόνας του Εβραίου ως του εχθρού, διότι αυτό αποτελεί την πιο βαθειά απώθηση που η καπιταλιστική κοινωνία επιφυλάσσει για το άτομο. Η αντίδραση απέναντι στις ηδονές του Εβραίου είναι ασυνείδητη αντίδραση απέναντι στην απώθηση της πραγματικής ηδονής από την κοινωνία της βιομηχανίας. Ο Εβραίος «είναι βρώμικος» και όσον αφορά στους ίδιους τους ανθρώπους «και στα σπίτια τους.»¹⁷² Πρώτα ο Εβραίος κατηγορείται για βρωμιά, μη

¹⁶⁹ Ό.π., σ. 216, [σ. 205].

¹⁷⁰ Ό.π., σ. 220, [σ. 208].

¹⁷¹ Ό.π., σ. 227, [σ. 215].

¹⁷² Ό.π., σ. 230, [σ. 218].

καθαρότητα, για δυσοσμία και «βρώμικα εσώρουχα»,¹⁷³ και στη συνέχεια ακολουθούν οι κατηγορίες για το σεξ και τις ηδονές. Σε αυτές, φαίνονται όλες οι ασυνείδητα απωθημένες επιθυμίες του μέσου ανθρώπου της εποχής αλλά και η αντιστροφή τους σε μίσος καθώς, κάθε φορά, οτιδήποτε σεξουαλικό συνδέεται, στο μυαλό των εργατών, με κάποιο αδίκημα· είτε, βία, είτε κλοπή, είτε βιασμό: Ο Εβραίος «πηγαίνει σε σεξουαλικά όργια, επιτίθεται σε λευκές γυναίκες», «θεωρεί ότι αν κλέψει από Χριστιανό ή βιάσει Χριστιανή γυναίκα είναι καλή πράξη.»¹⁷⁴

Όλα τα στοιχεία της εικόνας του Εβραίου που παρατέθηκαν παραπάνω αποτελούν την τάση του κοινού, στην οποία βασίζεται ο αγκιτάτορας βρίσκοντας αντίκρισμα για τους λόγους του. Το γεγονός πως τα χαρακτηριστικά, που προβάλλονται στον Εβραίο, αποτελούν ασυνείδητη αντίδραση προς έναν κοινωνικό μηχανισμό, που μετατρέπει τους ανθρώπους σε αυτόματα εργασίας, οδηγεί τον Löwenthal να υπογραμμίσει πως «όλα αυτά μετατρέπουν τον αντισημιτισμό σε ένα εργαλείο για την έκφραση της ανημποριάς –ορθολογικής, συναισθηματικής, πολιτικής, πολιτισμικής–, η οποία απειλεί την ανθρωπότητα στα τελευταία δημοκρατικά προπύργιά της. Ο αντισημιτισμός μπορεί να ειπωθεί ως διαστρεβλωμένη, ανορθόλογη, χωρίς στόχο έκφραση της έκκλησης για βοήθεια.»¹⁷⁵ Αυτήν την έκκληση αφουγκράζεται ο αγκιτάτορας και διαμορφώνει τους λόγους του.

¹⁷³ Ο.π., σ. 231, [σ. 219].

¹⁷⁴ Ο.π., σ. 233, [σ. 221].

¹⁷⁵ Ο.π., σ. 244, [σ. 236].

Κεφάλαιο 4^ο

*«Έτσι, μ' αυτή την κωλοεφεύρεση που τη λένε ρολόι,
σπρώχνουμε τις ώρες και τις μέρες σαν να μας είναι βάρος
και μας είναι βάρος
γιατί δε ζούμε κατάλαβες; [...]
χωρίσαμε τη μέρα σε πτώματα στιγμών,
σε σκοτωμένες ώρες που τις θάβουμε μέσα μας [...]
και τις μπαζώνουμε με όλων των ειδών τα σκατά και τα σκουπίδια που μας πασάρουν
σαν "άξιες", σαν "ανάγκες", σαν "ηθική", σαν "πολιτισμό" [...]
όλα, όλα τα αφήνουμε γι' αυτό το αύριο που δε θα έρθει ποτέ.»¹⁷⁶*

Ο αγκιτάτορας και οι οπαδοί του

4.1: Το πορτραίτο του αγκιτάτορα

Η εργασία του Löwenthal για τους *Ψευτοπροφήτες* προχωρά με τη παρουσίαση των στοχεύσεων του αγκιτάτορα και των τρόπων με τους οποίους ο ίδιος αναφέρει ότι θα τα καταφέρει. Εφόσον παρουσιάζεται ως εκείνος που θα καθοδηγήσει τα πλήθη, ως ο Ηγέτης, είναι αναγκαίο να θέτει στόχους και να πραγματοποιεί προγραμματικές δηλώσεις, καθώς και παρουσιάσεις των τρόπων επίτευξης. Αφού ο εχθρός και οι επιδιώξεις του έχουν παρουσιαστεί, ο αγκιτάτορας χρειάζεται να παρουσιάσει και τον εαυτό του. Ως προς αυτό, βέβαια, δεν αρκεί, απλώς, η εναντίωση σε οποιοδήποτε αρνητικό στοιχείο έχει εναποθέσει στον φανταστικό εχθρό, αλλά και η διατύπωση γύρω από το πρόσωπό του θετικών χαρακτηριστικών. Ο αγκιτάτορας, με αυτό τον τρόπο, παρουσιάζεται ως «σπίτι για τους άστεγους»,¹⁷⁷ ως σανίδα σωτηρίας στην απέραντη θάλασσα των συνεπειών του τρόμου της μοντέρνας κοινωνίας, στην οποία βυθίστηκε το πλοίο της ατομικότητας του ανθρώπου: δεν προσφέρει ψωμί ή δουλειά στον καθένα, αλλά στάσεις ζωής. Ξεφεύγει από τα υλικά αγαθά, στα οποία επικεντρώνονται άλλα κινήματα, και παρέχει συναισθηματική αποκατάσταση, απέναντι στη βαθύτερη δυσφορία, την οποία προκαλεί η εποχή που σχετίζεται με συναισθήματα, ορμές και ικανοποιήσεις. Οι πρακτικές προγραμματικές θέσεις του αγκιτάτορα είναι οι λιγότερο επεξεργασμένες (όπως έχει αναφερθεί από την αρχή της

¹⁷⁶ Χρόνης Μίσσιος, *Χαμογέλα, ρε... Τι σου ζητάνε*, Αθήνα: Γράμματα 1988, σ.29.

¹⁷⁷ *Ο.π.*, σ. 103-120, [σ. 98-112].

εργασίας, ο αγκιτάτορας δεν παρέχει πρακτικές λύσεις, δεν είναι καλά ενημερωμένος ως προς ιστορικο-πολιτικές συνέπειες). Από τον αγκιτάτορα δεν προσφέρεται ένα φως στο βάθος του τούνελ της δυστυχίας και της ακρωτηριασμένης ικανοποίησης, αλλά ένα πρόσκαιρο λεκτικό προστατευτικό σπρέι που φαντασιακά, για λίγο, απωθεί τους φανταστικούς εχθρούς.

Για να καταστεί το παραπάνω δυνατό, ο αγκιτάτορας πρέπει να εμφανίζεται ως άτομο με αξίες. Οι αξίες όμως που αναδεικνύονται από τη στάση και τα λόγια του δεν είναι ούτε σταθερές ούτε συγκεκριμένες, και σίγουρα δεν προτείνονται ως αντικατάσταση ξεπερασμένων αξιών και ιδεωδών. Όσα εμφανίζονται ως αξίες και ιδεώδη δεν είναι, για τον αγκιτάτορα, τίποτε άλλο παρά η καμουφλαρισμένη ανάγκη για επιβίωση. Όλες οι ιδέες, τα ιδεώδη, οι αξίες και οι πεποιθήσεις περιστέλλονται στο επίπεδο της απλής αυτοσυντήρησης και διαίωνισης του ατόμου-είδους και, έτσι, ο αγκιτάτορας μπορεί εύκολα να προτείνει την καταστροφή του εχθρού ως κάτι που δεν αξιώνει ηθικούς προβληματισμούς, διότι δεν υπάρχουν αντιμαχόμενες αξίες σε αυτό, παρά μονάχα η επιβίωση του ενός ή του άλλου. Η επιλογή του κοινού πραγματοποιείται στη βάση της επιλογής του στρατοπέδου που θα εξασφαλίσει την επιβίωση, και όχι σε κάποια αφηρημένα ηθικά ζητήματα. Η συζήτηση αυτή καθώς και τα επιχειρήματα ερείδονται στη βάση της φυσικότητας και της αναγκαιότητας του ζητήματος, καθώς η επιβίωση (ως επιβίωση του σώματος) υπερνικά την ανάπτυξη των αξιών και ιδεωδών (ιστορικο-κοινωνικές κατηγορίες) και άρα η φύση το πνεύμα. Οι πιο δυνατοί (λόγω φυλής, αίματος, αρρενωπότητας κ.α.) είναι εκείνοι που θα επιβιώσουν και αυτό ορίζεται από τη φύση, όχι από αξίες. Ο κόσμος περιστέλλεται στο επίπεδο του «είτε-είτε» («either-or»)(«entweder-oder»): είτε επιβιώνεις είτε πεθαίνεις. Αυτό το δίλημμα δεν είναι ούτε επιφανειακό, ούτε κάπως πιο σοβαρό, όπως τα κοινωνικά ή πολιτικά ζητήματα. Αντιθέτως, είναι το πιο σοβαρό, περίπλοκο και φλέγον ζήτημα της ανθρωπότητας, διότι είναι κάτι που ισχύει παγκοσμίως και η επιλογή του κάθε ατόμου συνεπάγεται σοβαρότατες συνέπειες· όχι απλώς σε επίπεδο μικρο-αλλαγών στο πολιτικό επίπεδο, αλλά στην ίδια τη ζωή του ατόμου. Η παγκοσμιότητα του διλήμματος, η εξαιρετικά γιγαντιαία κλίμακα –σαν υπερ-ανθρώπινη–, στην οποία αυτό το ζήτημα λαμβάνει χώρα, χρησιμεύει στο να περιέλθει το άτομο σε μία παρανοϊκή στάση, στην οποία δεν γνωρίζει τι να κάνει και τρομοκρατείται: το άτομο βρίσκεται σε μία κατάσταση σαν να κουνά το κεφάλι του δεξιά και αριστερά πολύ γρήγορα κοιτάζοντας τις δύο επιλογές, μη ξέροντας τι να διαλέξει. Η αναφορές του

αγκιτάτορα στον θάνατο, τον βιασμό, την καταστροφή και την πείνα ως συνέπειες της «λανθασμένης επιλογής», σπρώχνουν το ευρισκόμενο σε πανικό άτομο προς τον δρόμο που ο αγκιτάτορας επιβάλλει. Η επιλογή όμως φαινομενικά είναι του ατόμου, καθώς ο αγκιτάτορας δεν φαίνεται ποτέ να λέει «κάντε αυτό» αλλά, περιγράφοντας την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, αφήνει το άτομο να επιλέξει. Αυτή είναι η ουσία της χειραγώγησης: η ελεύθερη επιλογή του ατόμου είναι όπως η κωπηλασία με ένα κανό με πολύ λεπτά κουπιά σε έναν ποταμό με εξαιρετικά ερμητικά και δυνατά νερά· φαίνεται να κωπηλατεί το άτομο, αλλά στην πραγματικότητα, τα νερά είναι εκείνα που πηγαίνουν το κανό προς όποια κατεύθυνση ρέουν. Ο αγκιτάτορας, κατά την παρουσίαση αυτού του κόσμου, μεταφέρει την έμφαση από την προστασία κάποιων ηθικών αξιών, στην βιολογική αυτο-άμυνα. Δεν υπάρχουν αξίες πλέον· το μόνο που υπάρχει είναι η επιβίωση. Αυτή είναι η μόνη αξία.

Μετά την ανάλυση των αξιών που παρουσιάζει ο αγκιτάτορας, ο Löwenthal οδηγείται στους στόχους, όπως αυτοί παρουσιάζονται από τους δημαγωγούς. Η παρουσίαση των στόχων είναι για τον αγκιτάτορα πολύ σημαντική, καθώς έχει κατασκευάσει έναν εχθρό με τις στάσεις και τα χαρακτηριστικά του, με τους στόχους που θέλει να πετύχει και τις μεθόδους του, χρειάζεται και ο Ηγέτης-αγκιτάτορας που είναι αντίθετος σε όλα αυτά να παρουσιάσει και τους δικούς του, προκειμένου να αντιληφθεί το κοινό προς τα πού κινείται, και να τον ακολουθεί.

Ο κυρίως στόχος του είναι να δημιουργηθεί μία κοινωνία κλεισμένη στον εαυτό της, λύνοντας έτσι όλα τα προβλήματά της. Προκειμένου να καταστεί αυτός ο στόχος θεμιτός από το κοινό, ο αγκιτάτορας παρουσιάζει όλα τα προβλήματα ως διαμάχες της έσω-ομάδας με έξω-ομάδες. Η οποιαδήποτε οικονομική κρίση σχετίζεται με τους ξένους που εισβάλλουν στη χώρα. Οποιαδήποτε έλλειψη σε είδη πρώτων αναγκών αναδύεται λόγω της φροντίδας της χώρας για άλλες χώρες. Καμία δυσκολία για τους ανθρώπους δεν προέρχεται από το εσωτερικό της χώρας, από εσωτερικές αντιφάσεις εγγενείς στο εκάστοτε σύστημα: αυτό το τελευταίο παρουσιάζεται μέσα από τον συντηρητικό εθνικισμό του αγκιτάτορα ως «αγνό νερό», ενώ οι εξωτερικές απειλές το μολύνουν σαν «αρρώστιες». Ο εθνικισμός του αγκιτάτορα αποτελεί την εναντίωσή του σε οποιασδήποτε μορφής διεθνισμό: παγκόσμια ειρήνη, διεθνείς πολιτικές, πολιτικές συνάψεις με άλλα κράτη κ.α. Το μόνο εγγενές πρόβλημα, που αναδεικνύει ο αγκιτάτορας, είναι η παρουσία, στο εσωτερικό της ομάδας, «κόκκινων» και «Εβραίων –το «ξένο» στοιχείο και πάλι—. Οι λόγοι του αγκιτάτορα διέπονται από

δυσπιστία και φόβο για τον «ξένο» και αυτό είναι το μόνο που μπορεί να προσφέρει στο κοινό του, καθώς κάθε φορά που προσπαθεί να παρουσιάσει κάποιον πραγματιστικό οικονομικό και πολιτικό στόχο, καταλήγει σε συνηθισμένα κλισέ όπως ελεύθερη οικονομία, ατομικισμός, προστατευτική φορολογία και πατριωτισμό. Ο αγκιτάτορας, ελλείπει πρακτικών στόχων, βασιζόμενος στη δυσφορία των κοινωνικά αλλοτριωμένων, υπόσχεται εκείνη την αίσθηση του *ανήκειν* σε μία ομάδα –τύπου οικογένεια–, που έχει απολεσθεί. Το φαγητό και τα χρήματα οφείλουν να μοιράζονται επαρκώς στην ομάδα αυτή, προτού δοθεί το οτιδήποτε σε κάποιον ξένο. Το εκάστοτε ανθρώπινο δικαίωμα μεταφράζεται από τον αγκιτάτορα ως προνόμιο, που πρέπει να απολαμβάνουν μονάχα τα μέλη της έσω-ομάδας, της πατρίδας. Αυτό το πλεονέκτημα έναντι στους υπόλοιπους ακούγεται θετικό και θεμιτό στο δυστυχισμένο και αδικημένο από τον κόσμο κοινό, όμως το τίμημα που χρειάζεται να πληρώσουν είναι αρκετά σημαντικότερο: κάθε άνθρωπος του κοινού πρέπει να μετατραπεί σε πιστό οπαδό του κράτους, που θα υπακούει ό,τι εκείνο επιθυμεί και θεσπίζει. Το κράτος ως η μορφή του Πατέρα και το κοινό ως τα μη-επαναστατημένα αδέρφια θα συνεχίσουν να επιβιώνουν παράλληλα υπό τις διαταγές του πρώτου. Ό,τι ο αγκιτάτορας κατήγγειλε σχετικά με την ενδογαμία στους Εβραίους, για να τους καταστήσει απεχθείς και μισητούς στο κοινό, το προτείνει για τους ίδιους τους ακροατές του. Το κοινό αντιλαμβάνεται ότι ο Εβραίος καταφέρνει να αναδιπλώνεται στον εαυτό του, κάτι το οποίο αποτελεί μία βαθιά επιθυμία για το ίδιο και, έτσι, η προβολή της επιθυμίας αντεστραμμένης ως μίσος γίνεται ευκολότερη. Αυτός είναι και ο κύριος στόχος του αγκιτάτορα. Ήδη έχει περάσει ο Löwenthal στην ανάλυση της μεθόδου του αγκιτάτορα, προς την εκπλήρωση του στόχου του.

Ο αγκιτάτορας υποστηρίζει ότι θα λάβει την εξουσία με δημοκρατικές μεθόδους εκτοπισμού της παρούσας κυβέρνησης. Ωστόσο, το στοιχείο που ο ίδιος κατέχει περισσότερο από την κυβέρνηση είναι το κοινό, το οποίο λαμβάνει μία πολύ πιο ενεργή θέση στο πρόταγμα του: «αυτή η συνάντηση δεν είναι μία διάλεξη, ούτε ένα ανοιχτό φόρουμ... Εδώ κάνουμε ιστορία σήμερα»¹⁷⁸ τους τονίζει. Απέναντι σε όλους εκείνους, που αποφασίζουν για τις τύχες του κοινού αδικώντας το και κάνοντας τους ανθρώπους δυστυχισμένους, ενώ όλο αυτό το καλύπτουν πίσω από την κουρτίνα της δημοκρατίας, ο αγκιτάτορας προσφέρει πραγματική και άμεση συμμετοχή του κοινού* προσφέρει την ανάληψη της ευθύνης για το παρόν και το μέλλον από τους

¹⁷⁸ Ο.π., σ. 113, [σ. 107].

ιδίους τους ακροατές. Η εκδίκηση, η καλύτερη ζωή, η άρση της αδικίας αποτελούν κάποιες από τις σκέψεις που περνούν από το μυαλό των ακροατών. Όπως έχει δειχθεί μέχρι τώρα, όμως, αυτές οι σκέψεις παραμένουν σε φαντασιακό επίπεδο· στο ίδιο επίπεδο, που έχει κατασκευαστεί ο εχθρός, η αδικία και πολλά ακόμη στοιχεία. Η έκκληση για άμεση δράση από τον αγκιτάτορα είναι στον ίδιο βαθμό ασαφής όσο και οι στόχοι του, που παρουσιάστηκαν πρωτίτερα. Η ασάφεια αυτή δεν παρουσιάζεται ως δράση, διότι δεν έχει κανένα πρακτικό υπόβαθρο, δεν αποτελεί κάποια σιωπή μέχρι την επανάσταση· αντιθέτως, διόλου δεν παρουσιάζεται ως επανάσταση αυτό που επιθυμεί ο αγκιτάτορας: τάσσεται υπέρ των δυνάμεων καταστολής και παρουσιάζει την αστυνομία ως την πρώτη γραμμή άμυνας σε περίπτωση «κατάληψης» της χώρας από τη «Συναγωγή του Σατανά».¹⁷⁹ Ποτέ ο αγκιτάτορας δεν θα καλούσε το κοινό να πάρει πραγματικά τα όπλα και το νόμο στα χέρια του.

Η σχέση του κοινού με την κυβέρνηση πρέπει να είναι έμμεση: μία διαρκής καχυποψία απέναντι στο οποιοδήποτε πολιτικό σώμα· μία κατάσταση που να επιτείνει τον φόβο για το αύριο και να καθηλώνει το θύμα-κοινό σε μία κατάσταση παράνοιας και τρόμου. Η ονειροπόληση σταματά στη φανταστική δράση και ο αγκιτάτορας, βασιζόμενος σε αυτό, προχωρά στην μετα-επαναστατική στιγμή της ανάληψης πολιτικών θέσεων από ικανούς πατριώτες τεχνοκράτες, που θα λύσουν όλα τα προβλήματα του λαού, έχοντας στραμμένη την προσοχή τους στα συμφέροντα αυτού του τελευταίου. Το κοινό δεν χρειάζεται να κάνει τη «βρώμικη δουλειά» και εκεί έγκειται η αντίφαση μεταξύ φανταστικής επαναστατικής δράσης και πραγματικής απραξίας που το κρατά καθηλωμένο: ο αγκιτάτορας παρομοιάζει τα προβλήματα της χώρας που επιφέρουν οι «ξένοι» με τον καθαρισμό του σπιτιού. Οι γονείς –οι έμπειροι πατριώτες ειδικοί–, θα θέσουν σε λειτουργία τον καθαρισμό, και τα παιδιά –το κοινό–, θα έχουν την ευθύνη να διατηρεί το σπίτι καθαρό. Καμία πράξη διωγμού, πογκρόμ ή απέλασης δεν θεωρείται, έτσι, ακραία. Ο καταμερισμός της εργασίας, υπό αυτή τη μορφή, μετατρέπει τις παραπάνω πράξεις, αφενός, σε πολιτική δράση: για να θεωρεί το κοινό ότι συμμετέχει ενεργά στην πολιτική ζωή της χώρας· αφετέρου, ως συνειδησιακά εύπεπτες: το κοινό κάνει τις –υπό άλλες συνθήκες κατακριτέες– πράξεις, χωρίς ενοχές διότι απλώς «κάνει τη δουλειά του». Βασιζόμενος σε αυτά, ο αγκιτάτορας χρησιμοποιεί την εικόνα της νοικοκυράς με τη μυγοσκοτώστρα και τη σκούπα στα χέρια, μία εικόνα που δείχνει τη μετατροπή της

¹⁷⁹ Ο.π., [σ. 108].

παθητικότητας σε επιθετικότητα: η νοικοκυρά αποτελεί τη μορφή της γυναίκας, που παραμένει ψύχραιμη και παθητική στην κουζίνα της και συνάμα όμορφη και αγνή, ενώ παράλληλα κρατά τα εργαλεία αφανισμού εχθρών και σκόνης· κανείς δεν πρέπει να λυπάται τις ενοχλητικές μύγες ή τη βρώμικη σκόνη. Η διαζευκτική εικόνα του κόσμου μέσω του σχήματος «είτε-είτε» αναδεικνύεται και σε αυτό το σημείο: είτε διώχνεις τη σκόνη είτε σε λερώνει.

Ως προς την εικόνα της καθαριότητας δεν πρέπει να λησμονεί κανείς τις ψυχαναλυτικές της επεκτάσεις, καθώς και από τον ίδιο τον Freud θεωρείται ως ένα εκ των σημαντικότερων δειγμάτων του πολιτισμού.¹⁸⁰ Ο Löwenthal τονίζει πως η παιδεία σχετικά με την καθαριότητα είναι, ψυχαναλυτικά, από τις πιο δύσκολες εμπειρίες για ένα παιδί. Το παιδί προβάλλει σθεναρή αντίσταση απέναντι σε αυτήν, και η συχνότερη μέθοδος για την καλύτερη διδασχία είναι η απειλή της βρωμιάς και της αρρώστιας, που συνεπάγεται η μη καθαριότητα. Λόγω αυτού, οι αναφορές στην βρωμιά, κατά τη μετέπειτα ζωή, προκαλούν αρνητικά συναισθήματα στο άτομο. Ο Löwenthal αναφέρει επίσης τη γνωστή σύνδεση μεταξύ της καθήλωσης στο πρωκτικό στάδιο με χαρακτηριστικά όπως η τάξη, η καθαριότητα και η σχολαστικότητα.¹⁸¹ Η σύνδεση του εχθρού με την ακαθαρσία αποτελεί προφανή χειραγώγηση τέτοιου είδους απωθημένων ορμών των ανθρώπων, ώστε να προβληθούν ως αηδία και μίσος απέναντί του (απέναντι στον εχθρό). Για άλλη μια φορά, ο αγκιτάτορας επιτρέπει την ταυτόχρονη ανάδυση της νηπιακής επιθυμίας και την αντιστροφή της σε μίσος εναντίον του εχθρού, στον οποίο αυτή προβάλλεται ως κάτι το ντροπιαστικό και αποκρουστικό. Το κοινό, όχι μόνο, νιώθει απέχθεια απέναντι στον εχθρό, αλλά νιώθει, επίσης, ότι δεν πρέπει ούτε να τον πλησιάσει, ούτε να ακούσει τα λόγια του, ούτε να ακουμπήσει γραπτά του, διότι όλα αυτά είναι βρώμικα. Σύγχρονοι ψυχαναλυτές τονίζουν την ανέκαθεν σύνδεση του φασισμού με την «εθνοκάθαρση».¹⁸² Στη συνέχεια ο Löwenthal πραγματοποιεί μία ανάλυση της

¹⁸⁰ «Ο πολιτισμός δεν αποσκοπεί μόνο σε ωφέλεια». Τα στοιχεία που φανερώνουν πολιτισμό: ομορφιά, τάξη και καθαριότητα μπορεί να μην είναι, αναφέρει ο Freud εξίσου σημαντικά όπως η κυριαρχία πάνω στις φυσικές δυνάμεις, αλλά δεν πρέπει να παραμερίζονται και σαν δευτερεύοντα. «Μας εξοργίζει και το θεωρούμε “βάρβαρο” [την ακαθαρσία]». «Η ακαθαρσία κάθε είδους μάς φαίνεται ασυμβίβαστη με τον πολιτισμό.» Φρόντ, *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας*, σ. 30-31.

¹⁸¹ Η χαρακτηρισολογία ανάλογα με τα στάδια και τις καθηλώσεις αποτελεί σαφή αναφορά στο έργο του Erich Fromm. Πρβλ. Erich Fromm, «Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie», στο *ZfS*, τχ. 1, 1932, (σ. 253-277).

¹⁸² Πρβλ. Klaus Ottomeyer, *Sozialpsychologie des Rechtsextremismus. Entstehung und Veränderung eines Syndroms*, Wiesbaden: Springer Fachmedien 1998, σ. 34.

δυσσοσμίας: η βαθύτερη στρώση του ασυνειδήτου ίσως είναι εκείνη της οσμής και μάλιστα της «άσχημης μυρωδιάς». Ο άνθρωπος, αναφέρει ο Löwenthal, κατά την όσφρηση μίας άσχημης οσμής νιώθει ταυτόχρονα και ικανοποίηση και αποστροφή, καθώς φαίνεται να μην προσπαθεί να ξεφύγει από τη δυσσομία, αλλά να εισπνέει περισσότερο με την πρόφαση της αναγνώρισης του είδους της μυρωδιάς. Αυτό αποτελεί ανάδυση της απωθημένης ορμής του ανθρώπου εν γένει, που φτάνει ως στην προϊστορία του, όπου ως ζώο που περπατούσε στα τέσσερα αναγνώριζε τα πάντα μέσω της οσμής –ένα στοιχείο που τονίζουν και οι συγγραφείς της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, το οποίο λαμβάνουν από τον Freud¹⁸³. Ο ακροατής παραμένει στο ενδιαμέσο από μία κατάσταση την οποία έχει μάθει να σιχαίνεται και στην οποία, βαθιά μέσα του, θα ήθελε να ενδώσει. Αυτό φαίνεται και από την αντίδραση του κοινού στην κάθε αναφορά: χειροκρότημα στις μεταφορές της καλής μυρωδιάς και απαξιωτικό, κοροϊδευτικό γέλιο στις μεταφορές δυσσομίας. Το μίσος στρέφεται, λοιπόν, εναντίον εκείνων, που αποτελούν τη βρωμιά του κόσμου. Έτσι, ολοκληρώνεται η ανάλυση της μεθόδου που χρησιμοποιεί ο αγκιτάτορας. Ο οπαδός του αγκιτάτορα, που φαντασιακά θα ήθελε ένα ολοκαίνουργιο σπίτι, καταλήγει στην «παλιά καλή παράγκα», τώρα όμως πραγματικά αποκαθαρμένη και αποστειρωμένη.

4.2: Το πορτραίτο του οπαδού

Κατ' αυτόν τον τρόπο, Löwenthal οδηγείται στην προσέγγιση της εικόνας που ο αγκιτάτορας διαμορφώνει για τον οπαδό του.¹⁸⁴ Η συζήτηση για τον οπαδό οδηγεί αναγκαία στη συζήτηση για τις σχέσεις μεταξύ των οπαδών. Σε κάθε κίνημα, αναφέρει ο Löwenthal, επικρατεί αν όχι η αδερφικότητα με την πλήρη σημασία της λέξης, τότε, ένα θετικό κλίμα συντροφικότητας μεταξύ των μελών. Στη ναζιστική προπαγάνδα αυτό το θετικό κλίμα δεν υπήρχε, ωστόσο, μέσω της άριας φυλής και της κοινωνικο-ιστορικής μοίρας που αγκάλιαζε τον γερμανικό λαό της εποχής, οι ναζί κατάφεραν να συνενώσουν τα μέλη τους με την έννοια της λαϊκής κοινότητας

¹⁸³ «Η ψυχαναγκαστική τάση προς την ωμότητα και την καταστροφικότητα πηγάζει από την οργανική απόθεση της γεγνίας με το σώμα, έτσι όπως, σύμφωνα με την μεγαλοφυή διαίσθηση του Φρόντ, προήλθε η αηδία, όταν με το όρθιο βάδισμα, με την απομάκρυνση από τη γη, η όσφρηση, η οποία οδηγούσε το αρσενικό ζώο προς το θηλυκό που εμμηνορρούσε, περιέπεσε σε οργανική απόθεση» Χορκχάμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 373.

¹⁸⁴ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 121-134, [σ. 113-125].

[*Volksgemeinschaft*]. Η έλλειψη, ωστόσο, παρόμοιας ιστορίας και παρόμοιων πληγών του λαού στην Αμερική της εποχής του αγκιτάτορα, τον καθιστά ανίκανο να χρησιμοποιήσει την ίδια έννοια. Ο «αγνός» Αμερικανός και οι «παλιές καλές μέρες» που χρησιμοποιεί ο αγκιτάτορας, μονάχα συμπτωματικά καθίστανται παρόμοιες με τη *Volksgemeinschaft* των ναζιστών. Ο Löwenthal χαρακτηρίζει τις έννοιες αυτές του αγκιτάτορα ως «ψευδοκοινότητες». Μέσω αυτών, ο αγκιτάτορας, προσπαθεί να αντιμετωπίσει το ζήτημα του ατομικισμού που διέπει τη σύγχρονη κοινωνία, το οποίο παρουσιάζει ως κάτι έξωθεν και όχι ως σύμπτωμα που αναβλύζει από την ίδια την ιστορική ανάπτυξη της κοινωνίας. Ο οπαδός όμως κατασκευασμένος επίσης από τον αγκιτάτορα κατά παρόμοιο αφηρημένο και αφελή τρόπο όπως ο εχθρός, δεν αφήνεται να κατανοήσει πλήρως τις εξωτερικές δυνάμεις που ευθύνονται για τη δυσφορία του. Ο οπαδός αποτελεί μία με σαθρό τρόπο κατασκευασμένη, αντιδραστική απέναντι στα πάντα μάζα, με απατηλή ισχύ και πραγματική αδυναμία. Ο μόνος λόγος για τον οποίο συνενώνονται σε ομάδα/κοινότητα είναι ο φαινομενικός εχθρός· μονάχα, δηλαδή, λόγω της απειλής του αφανισμού και της ανάγκης για σωτηρία. Με άλλα λόγια, οπαδός καθίσταται όποιος νιώθει την ανάγκη να προβάλει τον φόβο του αντεστραμμένο σε μίσος¹⁸⁵ εχθρός, από την άλλη, είναι εκείνος στον οποίο αυτό προβάλλεται. Ωστόσο, ο αγκιτάτορας δεν πραγματοποιεί αναλύσεις σχετικά με τις προβολές των οπαδών. Εκείνο που κάνει είναι να χρησιμοποιεί στερεοτυπικά μοτίβα, τα οποία θα ωθήσουν τους οπαδούς στην μεταξύ τους συνένωση ως κοινοτική μάζα – υπό τις υποδείξεις του αγκιτάτορα πάντοτε–.

Το πρώτο από αυτά τα μοτίβα, που έχει συντόμως αναφερθεί προηγουμένως, ως αντίδραση στους πρόσφυγες που εισρέουν στην χώρα, είναι οι «ταπεινοί Αμερικανούς» (κάτι που χάριν της επικαιροποίησης των λεγομένων, θα μπορούσε να αναφέρεται στους εκάστοτε ταπεινούς πολίτες μίας χώρας). Στην προσπάθειά του να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν περισσότερο κοινό γύρω του, ο αγκιτάτορας αναφέρει πως το μεγαλύτερο ποσοστό των Αμερικανών συμφωνούν μαζί του και πως ο ίδιος δεν αποτελεί μία ακόμα κραυγή βοήθειας ενός πολίτη, αλλά πίσω από αυτήν υπάρχουν οι φωνές εκατομμυρίων. Η δύναμη της ομάδας είναι πολύ πιο ισχυρή για

¹⁸⁵ Καταλυτικό στοιχείο στην οργάνωση της μάζας, βέβαια, είναι η ταύτιση με τον αρχηγό, ως απώθηση του φόβου, η αντικατάσταση του ιδεώδους του Εγώ (Ichideal) από αυτόν και η αγάπη προς το πρόσωπό του από τα άτομα της μάζας, ως συνέπεια της μείωσης του δικού τους ναρκισσισμού. Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ελλ. μτφρ. Κλ. Τρικεριώτη, Αθήνα: Επίκουρος 1977, σ. 39, 45, 58-61.

τον ψυχισμό του αναποφάσιστου, φοβισμένου ατόμου και με τέτοιου είδους αναφορές το άτομο πιστεύει ότι εισέρχεται σε μία μεγάλη οικογένεια –ένα στοιχείο που εντείνεται με την ύπαρξη και έλευση του άτρωτου εχθρού—. Αυτός ο τελευταίος, καθίσταται αβοήθητος απέναντι σε μία πολύ μεγαλύτερη από αυτόν μάζα συνασπισμένων ανθρώπων, στην οποία ο αγκιτάτορας καταφέρνει να εμφυσήσει την ιδέα ότι η ίδια αποτελεί μία ξεχωριστή και ιδιαίτερη ελίτ.

Η σύγκριση της εικόνας του οπαδού του αγκιτάτορα, με εκείνη των ναζί εξακολουθεί να πραγματοποιείται από τον Löwenthal: η αναφορά του αγκιτάτορα σε «πραγματικούς» Αμερικανούς κατά παρόμοιο τρόπο όπως η σύνδεση των ναζί με μία αγνή σκανδιναβική φυλή, χαρακτηρίζεται ως άτοπη. Ο αγκιτάτορας δεν μπορεί να χαρακτηρίσει με άμεσο τρόπο τους οπαδούς του, διότι εκείνο μονάχα, που δύναται να αναφέρει προς διαμόρφωσή τους, είναι η πλήρης αντίθεση στα χαρακτηριστικά του εχθρού. Επομένως, για τον αγκιτάτορα, οι οπαδοί είναι ό,τι δεν αποτελεί ο εχθρός. Με βάση αυτό, ο αγκιτάτορας αρνείται να προσφέρει εκείνο το οποίο υπόσχεται: ταυτότητα –ένα από τα κυριότερα στοιχεία που ο νεωτερικός άνθρωπος της σύγχρονης βιομηχανοποιημένης κοινωνίας απώλεσε—. Αυτή η ματαίωση προκαλεί μονάχα φόβο. Οι λόγοι του αγκιτάτορα αναδύονται από την ίδια την σύγχρονη κοινωνία και οι συνέπειές τους για τον ψυχισμό των ανθρώπων είναι παρόμοιες με τα αποτελέσματα των ιδίων των κοινωνιών.

Επιπλέον, ο «ταπεινός άνθρωπος» είναι το μοτίβο που χρησιμοποιεί ο αγκιτάτορας στην προσπάθειά του να εναντιώσει το κοινό του στους διανοούμενους.¹⁸⁶ Αυτό είναι ένα κλασσικό χαρακτηριστικό του ολοκληρωτικού σκέπτεσθαι.¹⁸⁷ Η διαφορά του οπαδού και του εχθρού είναι μία διαμάχη μεταξύ του απλού και όχι πολύ

¹⁸⁶ Όπως φάνηκε και ανωτέρω, αυτό δεν αποτελεί ένα στοιχείο που ο αγκιτάτορας με τον λόγο του επιβάλλει στο άτομο, αλλά αντιθέτως, κάτι που αναδύεται από τα στερεότυπα που έχουν αναπτυχθεί στους ίδιους τους ανθρώπους. Δεν είναι τυχαίο που στην άλλη εμπειρική εργασία της ΣτΦ σχετικά με τον αντισημιτισμό στους αμερικανούς εργάτες, το δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο της συμβολής του Löwenthal ονομάζονται αντίστοιχα: Εβραίοι και χρήμα», «Εβραίοι και διάνοηση». Πρβλ. Löwenthal, *Falsche Propheten*, σ. 178-191 και 192-197.

¹⁸⁷ Η αντίδραση του ολοκληρωτικού σκέπτεσθαι προς τους διανοούμενους είναι ένα στοιχείο που τονίζεται συνεχώς στην *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* κυρίως στα «Στοιχεία του Αντισημιτισμού»: «Ο τραπεζίτης και ο διανοούμενος, το χρήμα και το πνεύμα, οι εκπρόσωποι τη κυκλοφορίας, είναι το ανομολόγητο ίνδαλμα των ακρωτηριασμένων από την κυριαρχία, η οποία το χρησιμοποιεί για τη δική της διαίωσιση.» Χορκχάιμπερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 284. Το χρήμα, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω με το μοτίβο του «πλουτοκράτη», και ο διανοούμενος είναι οι βαθιές ασυνείδητες πληγές του σύγχρονου ανθρώπου, εκείνου, δηλαδή, του ατόμου που η βιομηχανική επανάσταση τού υποσχέθηκε επίλυση της φτώχειας και ο διαφωτισμός επίλυση της απαιδευσίας. Ο αγκιτάτορας, χρησιμοποιεί αυτές τις πληγές, ως αντίστροφη ψυχανάλυση, για να επιτείνει την κυριαρχία και τη χειραγωγή του.

πνευματικού κοινού ανθρώπου, με τον διανοούμενο. Αυτό χαρακτηρίζεται από τον Löwenthal ως το οφθαλμοφανές και επιφανειακό στοιχείο του μοτίβου του αγκιτάτορα. Το πιο συγκαλυμμένο, που συνεπάγεται ριζικό άγγιγμα του ψυχισμού του ακροατή, είναι η αντίδραση στην οποιαδήποτε ορθολογικότητα. Η περίοδος του ορθού Λόγου έχει περάσει καθώς το κοινό και ο αγκιτάτορας ως νεωτερικά άτομα βιώνουν την αποτυχία των διαφωτιστικών προταγμάτων, μία αποτυχία που επέφερε απώλεια νοήματος και δυσπιστία απέναντι σε οποιοδήποτε φαινομενικά ορθολογικό στοιχείο. Ο αγκιτάτορας ακουμπά, με αυτόν τον τρόπο, σε ένα χαρακτηριστικό της εποχής, που είναι ριζωμένο βαθιά στο ασυνείδητο των ατόμων, προκειμένου όχι να το ανακουφίσει παρέχοντας κάποια λύση, αλλά χρησιμοποιώντας το να στρέψει τους ανθρώπους προς την κατεύθυνση που αυτός επιθυμεί. Ο αγκιτάτορας δεν πείθει με τα λόγια του, αλλά τοποθετεί το κοινό στην κατάσταση τρόμου, ώστε σαν παρανοϊκό υποκείμενο να καθηλωθεί στην αδυναμία. Αντικείμενο της επίθεσης απέναντι στην ορθολογικότητα καθίσταται, από τον αγκιτάτορα, και η ίδια η ψυχανάλυση, ως ανορθολογική προσπάθεια ελέγχου του υποκειμένου. Η συζήτηση, η κριτική και ό,τι μεταφέρεται διαμέσου του *ομιλίν* χαρακτηρίζεται ως ύποπτο και μη δραστικό, σε μία εποχή που χρειάζεται δράση –όλα αυτά, βέβαια, αναφέρονται σε λόγους ανθρώπων, που χρησιμοποιούν την ομιλία ως όχημα προσέγγισης του κοινού—. Τελικά, κάθε ένας από τους ακροατές, καθίσταται ένα άτομο χωρίς προσωπική ταυτότητα, απλό μέλος μίας ανώνυμης μάζας που κατευθύνεται από εκείνον που το χαρακτηρίζει: ο μόνος θετικός χαρακτηρισμός, που ο αγκιτάτορας μπορεί να προσφέρει στο κοινό είναι εκείνος του οπαδού* δηλαδή, του ανώνυμου ατόμου, το οποίο χάνεται μέσα στο πλήθος που λέγεται μάζα. Στο εσωτερικό αυτής της τελευταίας επικρατεί εκείνη η ύπνωση, η οποία έχει αναφερθεί από τον Freud και που υπογραμμίστηκε στην αρχή της παρούσης εργασίας. Ο αγκιτάτορας σπάει, φαινομενικά, αυτή την ύπνωση* οδηγεί, ωστόσο, σε μία βαθύτερη ύπνωση, η οποία όμως δεν γίνεται αντιληπτή από το κοινό. Έτσι, το επόμενο μοτίβο που αναλύει ο Löwenthal είναι εκείνο της «υπνωτικής εγρήγορσης».

Η αντίφαση μεταξύ ύπνωσης και εγρήγορσης είναι μονάχα φαινομενική, όπως θα φανεί. Ο αγκιτάτορας φαίνεται να προσπαθεί να ξυπνήσει το κοιμώμενο πλήθος, υπενθυμίζοντάς του ότι από την κοροϊδία και τη χειραγωγήση έχει γίνει παθητικό και απαθές. Η αφύπνιση όμως που προωθεί ο αγκιτάτορας δεν περιλαμβάνει βαθύτερη γνώση των αιτίων της παθητικής κατάστασης, αλλά μονάχα, μία στροφή του

ανθρώπου στα συναισθήματά του και διοχέτευση αυτών στον εχθρό. Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς την αντίφαση στα ίδια τα λόγια του αγκιτάτορα: προηγουμένως αναδείχθηκε πως ο αγκιτάτορας προσπαθεί να ωθήσει τους ανθρώπους στην απόλυτη απάρνηση των συναισθημάτων τους, προκειμένου αυτοί να καταστούν αυτόματα. Τώρα, ο ίδιος φαίνεται να προωθεί την εκτόνωσή τους. Η αντίφαση αυτή καθίσταται και πάλι φαινομενική, καθώς ο βαθύτερος σκοπός είναι να μην γνωρίζει ο άνθρωπος πώς να πράξει: η παραμονή του ανθρώπου, δηλαδή, στο αέναο παρόν όπου φοβάται κάποιον εχθρό, αλλά δεν μπορεί να του επιτεθεί· η παραμονή του εκεί όπου νιώθει ανάμεικτα συναισθήματα συμπόνιας και μίσους, ενοχής και συμπάθειας, κάποια από τα οποία χαρακτηρίζονται ως καλά από τη μία και ως κακά από την άλλη. Όλες αυτές οι αντιφάσεις, που ο αγκιτάτορας προωθεί, αποτελούν το κλουβί του ακροατή του. Αυτός ο τελευταίος κατασκευάζεται ως οπαδός μέσα από όλες αυτές τις αντιφάσεις που παίζουν με τα συναισθήματα, τις ορμές, τις συνήθειες, τα στερεότυπα και τις σκέψεις του και δεν του προσφέρουν απολύτως καμία διέξοδο από τη σύγχρονη κατάσταση στην οποία βρίσκεται τον εαυτό του. Η κατάσταση αυτή είναι η κατάσταση της έλλειψης νοήματος και της ανωνυμίας. Αυτή η τελευταία είναι που καθιστά το άτομο, στοιχείο του πλήθους, μέσα στο οποίο το πρώτο αφανίζεται και μαζί με τον εαυτό του, χάνει και τον ψυχολογικό έλεγχο. Ο αγκιτάτορας χρειάζεται αυτό το πλήθος, διότι αυτό αποτελεί τους οπαδούς του· περιγράφει τα υστερικά συναισθηματικά ξεσπάσματα ως μία μορφή υποκειμενοποίησης, διότι μέσα από την απατηλή απελευθέρωση από τα ηθικά δεσμά του Κοινωνικού και του πολιτισμού, ο άνθρωπος του πλήθους νιώθει, για λίγο, να υπερνικά αυτά τα τελευταία και να υψώνεται ως το απολεσθέν Υποκείμενο. Περισσότερο όμως αυτό γίνεται στη φαντασία του ακροατή παρά στην πραγματικότητα, γιατί πίσω από όλα αυτά, ο άνθρωπος βυθίζεται σε μία μοντέρνα καμουφλαρισμένη φυλακή, την οποία κατασκευάζει από κοινού αυτός με τον αγκιτάτορα. Αν σε αυτό το επιχείρημα, προστεθεί ο εγκλεισμός στο κλουβί της εμπραγμάτωσης, την οποία επιφέρει η σύγχρονη νεωτερική κοινωνία και η ατροφία της «επαναστατικής φαντασίας»¹⁸⁸ που συνεπάγεται η μαζική κουλτούρα, μπορεί κανείς να χαρτογραφήσει τους όρους πάνω στους οποίους είναι αναγκαίο, να τίθεται η συζήτηση περί ύπαρξης σύγχρονου υποκειμένου. Αν μπορεί να υπάρξει συζήτηση περί Υποκειμένου υπό τέτοιες περιστάσεις, τότε αυτό είναι ένα ακρωτηριασμένο,

¹⁸⁸ Χορκχάιμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ.87.

σκελετωμένο, απανθρωποποιημένο και εμπραγματωμένο «κάτι», που σκεπάζεται με το πέπλο των προωθημένων από τη σύγχρονη μαζική κουλτούρα τεχνητών αναγκών.¹⁸⁹ Ο άνθρωπος καθίσταται από τον αγκιτάτορα ένα αυτόματο σε διαρκή εγρήγορση προκειμένου να αντιδρά στα σοκ –στις επιθέσεις του εχθρού–. Αυτό που προωθείται από τον αγκιτάτορα ως αφύπνιση, είναι η βαθύτερη ύπνωση με σάρκα και οστά.

Η προώθηση αυτή παίζει με τις ορμές του ανθρώπου στο επίπεδο της ονειροπόλησης και της φαντασίας και αυτό είναι το σημείο, που ο Löwenthal προσθέτει ως προς την μέθοδο του αγκιτάτορα: τα λόγια, που δημιουργούν τις βίαιες και αποτρόπαιες εικόνες στο μυαλό των ακροατών, δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία «πρόβα μένους πριν από την πραγματική οργή».¹⁹⁰ Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο σαδιστικές φαντασιώσεις και ικανοποιήσεις προωθούνται μέσα από τις εικόνες του αγκιτάτορα. Κάθε τέτοιου είδους φαντασιακή ικανοποίηση όμως ακολουθείται από την υπενθύμιση της αδυναμίας και των εμποδίων πραγματικής ικανοποίησης. Ο αγκιτάτορας δεν παρουσιάζεται ως η μορφή του Πατέρα, που θέτει εμπόδια άμεσα, αλλά ως ο μεγαλύτερος αδερφός που βοηθά στην εξέγερση και απελευθέρωση των πιο απωθημένων ορμών, μόνο για να θέσει τις απαγορεύσεις του υπόρρητα. Τελικά, ο αγκιτάτορας καθίσταται υποκατάστατο της μορφής του Πατέρα καθώς, προκειμένου οι ακροατές να ελευθερωθούν, είναι αναγκαίο να υποταχθούν σε αυτόν. Επειδή ο αγκιτάτορας δεν μπορεί να περάσει στη σφαίρα του πραγματικού, είτε στις αναλύσεις του είτε στις ικανοποιήσεις που προσφέρει, στρέφεται στη συννομισιολογία, παράγοντας τις ήδη προαναφερθέντες συνέπειες στον ψυχισμό του ατόμου –τον καθιστά ένα αδύναμο αυτόνομο, προσαρμοσμένο στην αυθεντία, που το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να υπακούει και να αντιδρά–.

Ο Löwenthal περνά από την εικόνα, την οποία ο αγκιτάτορας διαμορφώνει για το κοινό του, στην αυτο-εικόνα του ίδιου του αγκιτάτορα,¹⁹¹ για να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο ο αγκιτάτορας παρουσιάζει τον εαυτό του, καθώς και πώς αυτό επιδρά στους ακροατές του. Ένα πολύ βασικό στοιχείο, που έχει υπογραμμιστεί και στην αρχή της παρούσης εργασίας, είναι το γεγονός πως ο αγκιτάτορας παρουσιάζεται ως

¹⁸⁹ «Οι πολιτικές ανάγκες της κοινωνίας γίνονται ατομικές ανάγκες και επιθυμίες, η ικανοποίησή τους ευνοεί τις δουλειές και το καλό του συνόλου και τα πάντα μοιάζουν να είναι η ίδια η εκδήλωση της λογικής. Κι όμως, στο σύνολό της, η κοινωνία αυτή είναι παράλογη. Η παραγωγικότητά της καταστρέφει την ελεύθερη ανάπτυξη των ανθρώπινων αναγκών και ιδιοτήτων.» Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, σ. 23-24.

¹⁹⁰ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 130, [σ. 123].

¹⁹¹ *Ο.π.*, σ. 135-153, [σ. 126-145].

πάσχων, όπως και το κοινό, και πως αναδύεται μέσα από αυτό το τελευταίο ως εκείνος που έχει υποστεί πολύ χειρότερα από τους υπόλοιπους: με άλλα λόγια, παρουσιάζεται, έτσι ώστε να φανεί πως τα συμφέροντά του ταυτίζονται απόλυτα με εκείνα των ακροατών. Εφόσον όμως είναι άλλος ένας «ταπεινός ανθρωπάκος» του κοινού, τότε, γιατί αυτός; Γιατί να υψώσει αυτός το ανάστημα και τη φωνή του και να ανέβει στο βάθρο; Τον αγκιτάτορα δεν τον απασχολεί η δημόσια παρουσίαση της προσωπικής του ζωής, των κακοτυχιών και των κακουχιών που έχει βιώσει· μέσω αυτών αποκτά την απόδειξη της καταλληλότητας του για αρχηγός. Ο αγκιτάτορας παρουσιάζεται ως εκείνος, που αγνοεί τις κοινωνικές νόρμες της απόκρυψης των προσωπικών καθημερινών αγώνων. Αυτό δεν το πραγματοποιεί μπροστά σε ένα οποιοδήποτε κοινό, αλλά στο κοινό που ριζικά πάσχει από τα στοιχεία της σύγχρονης ζωής όπως αναφέρθηκαν προηγουμένως: αν ο άνθρωπος του κοινού βιώνει τις κακουχίες της ζωής, αλλά τις συγκρατεί μέσα του –ένα καρκίνωμα που ως απογοήτευση και έλλειψη νοήματος τον καταστρέφει έσωθεν–, ο αγκιτάτορας εμφανίζεται ως εκείνο το αυτόνομο Υποκείμενο που βρήκε τη δύναμη να σπάσει το status quo και να ορθώσει το ανάστημά του. Το κοινό βλέπει και ακούει στον αγκιτάτορα, εκείνο που το ίδιο θα ήθελε να είναι, αλλά (κάποιος) του το στέρησε. Όταν ο αγκιτάτορας μιλάει για τον εαυτό του και τις δυσκολίες του, δεν κάνει τίποτε παραπάνω από το να εκφράζει τα κοινωνικά στερεότυπα περί δυσκολιών της εποχής, που θα ήθελε με μίσος και ουρλιαχτά να φωνάξει ο ακροατής. Αυτός ο τελευταίος, ακούει τη δική του φωνή μέσα από τη φωνή του αγκιτάτορα –ζει μέσα από τον αγκιτάτορα καθώς επιτυγχάνει με την επιτυχία του και αποτυγχάνει με την αποτυχία του–. Με αυτό τον τρόπο ο αγκιτάτορας κατασκευάζει κάτι σαν οικογενειακούς δεσμούς (είναι ο μεγαλύτερος αδελφός άλλωστε) μεταξύ του ιδίου και του ακροατή. Αυτοί οι δεσμοί κατατάσσονται από τον Löwenthal σε δύο κατηγορίες: η πρώτη καθιστά τον αγκιτάτορα ως τον «φοβερό μικρό άνθρωπο» («Great little man», «Großer kleiner Man»)· η δεύτερη ως τον «αλεξίσφαιρο μάρτυρα» («Bulletproof Martyr», «Märtyrer mit kugelsichere Weste»).

Ως «μικρός» άνθρωπος υπερτονίζει την οικειότητά του με τον ανθρωπάκο του κοινού, ενδυναμώνοντας, με αυτόν τον τρόπο, τους δεσμούς μεταξύ τους, που θυμίζουν τους οικογενειακούς. Ο αγκιτάτορας επαναλαμβάνει ότι προέρχεται από το πλήθος: δεν είναι κάποιος προερχόμενος έξωθεν από αυτό· και αν δεν υπήρχε πραγματική ανάγκη να τον ωθήσει, δεν θα έκανε τίποτε από όσα κάνει. Το στοιχείο

που τον καθιστά «φοβερό», αφενός δεν το κυνήγησε από μόνος του, δεν το επιθυμούσε· αφετέρου, του δόθηκε το δικαίωμα να συμμετέχει σε όλα αυτά –να έχει γραφείο, να πηγαίνει σε ιδιωτικά γκαλά και δεξιώσεις και γενικά σε ό,τι έχει κατηγορήσει άλλους πολιτικούς ότι κάνουν–, διότι ήταν ταλαντούχος. Η ηθικότητα όμως του αγκιτάτορα είναι που ξεπερνά αυτές τις λεπτομέρειες σχετικά με τη διαφορά του ιδίου από το κοινό. Ο αγκιτάτορας παρουσιάζεται ως οικογενειάρχης που αγαπά και προσέχει τα παιδιά του και ειδικότερα τη γυναίκα του, η οποία τον ακολουθεί σε κάθε του ομιλία, και την οποία δεν διστάζει να αποκαλέσει ως το αφεντικό του σπιτιού. Αναδεικνύεται μέσα από αυτά, το στερεότυπο της αγαθής και ευγενικής ψυχής, που χαρακτηρίζει τον αγκιτάτορα.¹⁹²

Άλλα στοιχεία τα οποία δημοσιεύει προκειμένου να κατασκευάσει την οικειότητα με το κοινό είναι από τη μία, τα οικονομικά του προβλήματα, μέσω της παρουσίας των οποίων εντείνει την ταπεινοφροσύνη, που περιβάλλει τον εαυτό του αναδεικνύοντάς τον ως ίδιο με τους ακροατές. Όλοι έχουν προβλήματα, ακόμη και ο αγκιτάτορας· έτσι, ενώ έχει παρουσιάσει τον εχθρό ως τον πλουτοκράτη Εβραίο, ο ίδιος παρουσιάζεται ως ένα ακόμα θύμα, που όμως βρήκε την ψυχική δύναμη, παρά την απανθρωποίηση της εποχής, τα οικονομικά προβλήματα, τον κίνδυνο εκτέλεσης γι' αυτά που λέει και πολλά άλλα, να αντισταθεί. Με αυτές τις πληροφορίες, ο ακροατής μετατρέπεται σε εκ των έσω γνώστη απαγορευμένων, γι' αυτόν ζητημάτων, κάτι που ψυχαναλυτικά ερμηνεύεται ως ικανοποίηση μίας ορμής για περιέργεια σχετικά με τα ζητήματα των ενήλικων, που διέπει τη ζωή του νηπίου. Ο ακροατής δεν ενδιαφέρεται για το περιεχόμενο των πληροφοριών, αλλά για την πληροφορία καθ' εαυτήν. Από την άλλη ο αγκιτάτορας δημοσιεύει και την ιδιωτική του ζωή θέτοντας το ιδιωτικό και το δημόσιο σε διαλεκτική σχέση. Ο αγκιτάτορας παραδίδει την ιδιωτική του ζωή στη δημόσια και αντιστρέφοντας τους όρους σε συμβολικό επίπεδο, περιμένει να πράξουν και οι ακροατές του το ίδιο: να παραδώσουν τις ιδιωτικές τους ζωές στο δημόσιο κίνημα του αγκιτάτορα υπακούοντάς τον. Η αντιστροφή αυτή, ωστόσο, δεν καθίσταται πρόδηλη· εκείνο που προτάσσεται είναι να ακολουθήσουν οι «πιστοί» τα χνάρια του «φοβερού ταπεινού ανθρώπου» και να γίνουν σαν κι αυτόν.

Με αυτόν τον τρόπο ο αγκιτάτορας κατασκευάζει την οικειότητα. Ως αλεξίσφαιρος μάρτυρας όμως διαμορφώνει μία διαφορετικού είδους σχέση με τους ακροατές.

¹⁹² Ο.π., σ. 138, [σ. 129-130].

Αναδεικνύεται ως ανώτερος, χωρίς όμως να γίνει αυτό αντιληπτό από το κοινό του. Φαίνεται πως ακόμη και σε αυτό το πορτραίτο του εαυτού του, παίζει με τους όρους της φυσικής αναγκαιότητας. Το ταλέντο είναι κάτι έμφυτο.¹⁹³ επομένως, ο αγκιτάτορας γεννήθηκε γι' αυτό. Όπως ακριβώς μας δείχνουν και οι δημοφιλείς βιογραφίες που ανέδειξε ο Löwenthal στην αντίστοιχη εργασία του για την ZfS. Ευθύς αμέσως, ο ακροατής που ζει μέσα από τον αγκιτάτορα και τον νιώθει ως οικογένειά του, αντιλαμβάνεται και την ιεραρχική τους διαφορά. Αυτή η αντίληψη δεν μειώνει τον αγκιτάτορα στα μάτια των ακροατών του, μιας και αυτό αποτελεί κάτι για το οποίο ο ίδιος ο αγκιτάτορας δεν φταίει: ο ίδιος φαίνεται να παρουσιάζει το πώς είναι τα πράγματα (το Είναι) και όχι το πώς θα έπρεπε να είναι (το δέον), διότι στη δεύτερη περίπτωση θα αναδεικνυόταν μία αδικία σε βάρος του κοινού. Εφόσον ο αγκιτάτορας και ο ακροατής έχουν διαφορετικές ικανότητες από τη φύση τους, ως εγγενείς δομές του Είναι τους, και εφόσον τα χαρακτηριστικά του αγκιτάτορα είναι τα κοινωνικά υψηλότερα, δεν μπορεί να φταίει ο αγκιτάτορας για τη διάγνωση αυτής της φυσικής δομής. Ο ακροατής καταλαβαίνει τη διαφορά μεταξύ τους και αρκείται στην άντληση φαντασιακής ικανοποίησης από τις φαινομενικές επιτυχίες του αγκιτάτορα. Επιπλέον, ο Löwenthal, παραπέμποντας στον γνωστό ψυχαναλυτή Otto Fenichel, αναφέρει πως ο μη αυτοκριτικός και μη αυτόνομος ακροατής μπορεί να ταυτιστεί με μεγαλύτερη ευκολία με τον εγωιστή, ναρκισσιστή και ψυχρό απέναντί του αγκιτάτορα, καθώς «αυτή η ναρκισσιστική συμπεριφορά που δεν προσφέρει στα εξαρτημένα άτομα καμία ελπίδα για πραγματική αγάπη, διεγείρει την ετοιμότητά τους για ταύτιση».¹⁹⁴ Ο αγκιτάτορας παρουσιάζεται ως μάρτυρας, αφενός διότι ο ίδιος δεν ήθελε να υποστεί τίποτε απ' όσα του συμβαίνουν, αλλά η κλίση του από τη φυσική αναγκαιότητα και τις ανώτερες δυνάμεις τον ανάγκασε· αφετέρου, διότι η κατάσταση στην οποία τον έσυρε αυτή η ανώτερη δύναμη χαρίζοντάς του ταλέντα που δεν είχαν οι υπόλοιποι, σημαίνει διαρκή κίνδυνο της ζωής του, αδιάκοπη κριτική από τους εχθρούς και οικονομικές δυσκολίες, συνέπεια των εχθρικών πρακτικών απέναντί του. Ωστόσο, όπως οι ήρωες των ταινιών ή κάποιων διηγημάτων, ο αγκιτάτορας, εν τέλει, δια μαγείας ή λόγω ανώτερων δυνάμεων κατορθώνει, όπως ο Ήρωας, να σωθεί. Οι εχθροί που τον καταδιώκουν διαρκώς εμφανίζονται ως αδύναμοι να τον σκοτώσουν, και ο ίδιος πρόκειται να πάρει την εκδίκησή του στο μέλλον. Παρουσιάζεται ως ο σκληρός εκείνος τύπος, τον οποίο δεν θα ήθελε κανείς

¹⁹³ Ο.π., σ. 141, [σ. 133-134].

¹⁹⁴ Otto Fenichel, *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*, London: Routledge 2005, σ. 468.

για εχθρό· καθίσταται πολύ περισσότερο σκληρός από όλους τους ακροατές κι, έτσι, εντείνει τη φαντασιακή πρόσληψή του από αυτούς ως τον εκλεκτό. Αυτός ο τελευταίος υπόσχεται τις πληροφορίες εκ των έσω τις οποίες επιθυμεί το κοινό, προκειμένου και αυτό να νιώσει «ότι κάνει κάτι». Όλη αυτή η εικόνα με την οποία παρουσιάζει τον εαυτό του ο αγκιτάτορας φαίνεται αντιφατική, υπερβολική ή και αστεία σε όλα της τα στοιχεία. Όμως πετυχαίνει τον σκοπό της: ο μάρτυρας που καταπολεμά όλους τους εχθρούς του και παράλληλα αποτελεί τον μεγαλύτερο αδερφό του ακροατή, βοηθά αυτόν τον τελευταίο να νιώσει ικανοποίηση για τις δικές του ματαιώσεις και απωθήσεις, χωρίς ο ίδιος να κάνει κάτι.

Η παρουσίαση της εικόνας του αγκιτάτορα από τον ίδιο αποτελεί το αποκορύφωμα της τεχνικής που αυτός χρησιμοποιεί, καθώς τα προϋποθέτει και τα χρησιμοποιεί. Ο τελικός ψυχολογικός σκοπός, στον οποίο ο αγκιτάτορας στοχεύει, είναι να καταφέρει αυτός ο ίδιος να αποτελεί την εσωτερική συνείδηση των ακροατών, το Υπερεγώ. Είναι το ίδιο στοιχείο το οποίο ο Löwenthal στο κείμενό του «Κονιορτοποίηση του ανθρώπου» ονομάζει ως Χιτλερεγώ (Hitler-ego).¹⁹⁵ Η εικόνα του αγκιτάτορα αναδεικνύει τον απόλυτο ναρκισσιστή προς τον οποίο προορίζεται η πράξη οποιουδήποτε, ως πράξη καταστροφής. Σύμφωνα με τον Fenichel όπως δείχθηκε παραπάνω, αλλά και τον Freud,¹⁹⁶ δεν θα μπορούσε να υπάρξει μία καλύτερη μορφή με την οποία ασυνείδητα να επιθυμούν να ταυτιστούν όλοι εκείνοι, των οποίων ο ναρκισσισμός έχει τόσο ριζικά –από την ίδια την ανάπτυξη των κοινωνιών–, προσβληθεί.

Το τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας του Löwenthal, «τι άκουσε ο ακροατής»,¹⁹⁷ αποτελεί μία εγελιανή σύνθεση, καθώς η ανάλυση επιστρέφει σε στοιχεία με τα οποία είχε ξεκινήσει, διαμεσολαβημένα, πλέον, σε σχέση με ό,τι παρέθεσε ο συγγραφέας στο μεσοδιάστημα. Αυτό είναι ένα ακόμη στοιχείο για τον χαρακτηρισμό της εργασίας του Löwenthal ως εργασίας της Κριτικής Θεωρίας, καθώς ακόμη και η δομή του κειμένου του ακολουθεί τη δομή της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Löwenthal, «Atomization of Man» στο Leo Lowenthal, *False Prophets. Studies on Authoritarianism*, New Brunswick/New Jersey: Transaction Publishers 2016, σ. 177, [σ. 165].

¹⁹⁶ «Αγαπά κανείς το αντικείμενό του, γιατί βρίσκει σ' αυτό την τελειότητα που επεδίωκε για το δικό του Εγώ, και προσπαθεί να την εξασφαλίσει μ' αυτόν τον πλάγιο τρόπο, για να ικανοποιήσει τον ναρκισσισμό του.» Φρόντ, *Ψυχολογία των μαζών*, σ. 51.

¹⁹⁷ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 155-162, [σ. 146-153].

¹⁹⁸ Ο πρόλογος, για παράδειγμα, του magnum opus της Σχολής της Φραγκφούρτης ξεκινά με τον Francis Bacon και το πρόταγμά του για εξουσία της φύσης στην πράξη. Ο ίδιος πρόλογος, μετά από

Ο Löwenthal αναφέρει πως για να γίνει κατανοητή η δράση του αγκιτάτορα, πρέπει αυτή να θεωρηθεί ως ένας ψυχολογικός κώδικας Μορς. Ο πομπός είναι ο αγκιτάτορας και ο δέκτης ο ακροατής. Ποτέ, στα λεγόμενα του αγκιτάτορα, δεν θα βρεθούν άμεσα λεγόμενα, αλλά μονάχα υπαινιγμοί. Προκειμένου αυτοί οι τελευταίοι να έχουν αντίκρισμα στο κοινό, χρειάζεται ο ανθρωπολογικός τύπος, τον οποίο έχει αναλύσει στην εργασία ο Löwenthal, και ο οποίος μπορεί να συνοψιστεί καθώς η ανάλυση επιστρέφει στον εαυτό της: ο σύγχρονος άνθρωπος που βιώνει την αρρώστια της σύγχρονης κοινωνίας σε επίπεδο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και, κυρίως, συναισθηματικό· ο άνθρωπος, που ο ατομικισμός τον έχει απομονώσει από τους υπόλοιπους, κλείνοντάς τον στον εαυτό του· ο άνθρωπος, ο οποίος ως πρότυπα έχει όλα εκείνα που αναδεικνύονται ως σταθερές και προωθούνται μαζικά από οποιοδήποτε μέσο του ελεύθερου χρόνου του –πρότυπα της επιτυχίας–· όσοι δεν ανήκουν σε αυτά, είναι οι αποτυχημένοι που μπορούν ακόμη και να πεταχτούν ως μη-χρήσιμο πλεόνασμα. Αυτός ο τύπος ανθρώπου έχει πραγματικά προβλήματα, άγχη, φόβους και ανησυχίες, πάνω στα οποία ο αγκιτάτορας βαδίζει, διαστρεβλώνοντας τη φαντασιακή εικόνα του ανθρώπου γι' αυτά. Αυτές οι διαστρεβλωμένες εικόνες (Zerrbilder)¹⁹⁹ οδηγούν τον ακροατή αφενός στην υιοθέτηση της άποψης ότι είναι πολιορκούμενος από όσους δεν είναι καταπιεσμένοι και απογοητευμένοι, οι οποίοι κατάφεραν από τύχη και πανουργία να ξεφύγουν αυτής της μοίρας (αυτοί αποτελούν τον εχθρό)· αφετέρου οδηγούν στην ονειροπόληση της επίλυσης αυτής της δυσβάσταχτης κατάστασης μέσω φαντασιώσεων βίαιης –μια κι' έξω–, αντιστροφής ρόλων, κατά την οποία ο κυνηγημένος θα γίνει κυνηγός. Αποτέλεσμα είναι η καθήλωση του ανθρώπου σε μία κατάσταση αντίδρασης απέναντι στο οτιδήποτε· μία κατάσταση, που συνεπάγεται ακόμη μεγαλύτερη καταπίεση, καθώς κανένα πραγματικό άγχος δεν επιλύεται και κάθε φορά, επιστρέφει δριμύτερο. Η υποταγή στον αγκιτάτορα δεν είναι κάτι επουσιώδες. Ο μοντέρνος άνθρωπος είναι εκείνο το ακρωτηριασμένο υποκείμενο, που βιώνει την κατάλυση των αξιών των προηγούμενων κοινωνιών και θρησκειών: όχι μόνο ο ίδιος, ως κοινωνικό υποκείμενο,

πενήντα πέντε σελίδες ανάλυσης, ολοκληρώνεται με τον ίδιο φιλόσοφο και το πρόταγμά του, διαμεσολαβημένο από πολλές πληροφορίες ως κυριαρχία πάνω στη φύση και τον διαφωτισμό ως εξαπάτηση των μαζών. Πρβλ. Χορκχάμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 30, 88. Η ανάλυση, δηλαδή, και του προλόγου της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* και της εργασίας του Löwenthal, εκκινεί από κάτι πιο αφηρημένο, διαμεσολαβείται από αναλύσεις και έπειτα επιστρέφει στον αρχικό εαυτό της πιο πλούσια και συγκεκριμένη (υπέρβαση).

¹⁹⁹ Πρβλ. Peter Schallberger, «Agitation Und Ohnmacht Auf den Spuren Hitlers im Vorkriegsamerika», στο Axel Honneth (επιμ.), *Schlüsseltexte der Kritischen Theorie*, Wiesbaden: VS Verlag 2006, (319-323), σ. 321.

δεν μπορεί να κάνει κάτι για να σώσει τον εαυτό του και να επιβληθεί η δικαιοσύνη· αλλά πολύ περισσότερο η τοποθέτησή του στη νεωτερικότητα δεν του παρέχει τη δυνατότητα να πιστέψει σε θαύμα κάποιου Επέκεινα.

Το πιο σημαντικό στοιχείο ως προς τον αγκιτάτορα, είναι η δυνατότητα εφαρμογής των λεγομένων του –και της γενικότερης μεθόδου και στοχοθεσίας του– σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό τον διαφοροποιεί από τον ναζισμό και τον καθιστά εξίσου επικίνδυνο. Ο αγκιτάτορας δεν θα μπορούσε να αναφέρεται σε κάποιον αγνού-αίματος-σκανδιναβό-άριο Γερμανό· ούτε έχει ως βάση τη ναζιστική ρητορική σχετικά με τη φαινομενική απόρριψη των παλαιών φεουδαρχικών οικονομικο-κοινωνικών δομών· και βέβαια, δεν μπορεί να στραφεί διόλου στη λέξη «σοσιαλισμός» (που οι ναζί είχαν ακόμη και στο όνομα του κόμματος). Το γεγονός όμως ότι ο αγκιτάτορας κατάφερε να συγκεντρώσει ένα μικρό πλήθος οπαδών, χωρίς καμία προηγούμενη ιστορική βάση και χωρίς συγκεκριμένες εθνικές αναφορές, αλλά με αφηρημένα μοτίβα που μπορεί να λάβουν το οποιοδήποτε περιεχόμενο, καθιστά τη δράση του επικίνδυνη και την εμφάνισή του διαρκή απειλή. Το κοινό του, στην Αμερική κατά την ιστορική στιγμή της μελέτης του Löwenthal, μπορεί να ήταν μικρό, αλλά όπως ο ίδιος τονίζει, ο ανθρωπολογικός τύπος δεν ήταν αυτός του Αμερικανού, αλλά ένας τύπος, συνέπεια της κοινωνικής ανάπτυξης της Δύσης· ένα στοιχείο, που όχι μόνο δεν έχει ξεπεραστεί, αλλά προελαύνει σήμερα πιο ισχυρό από ποτέ. Σε κάθε στιγμή οικονομικής κρίσης μπορεί να εμφανιστούν τα χαρακτηριστικά, που έδωσαν έναυσμα στον αγκιτάτορα να αναδυθεί: η ένωση των ανέργων και των μη δυνάμενων για εργασία· η ανασφάλεια της μεσαίας τάξης, καθώς και η δυσπιστία προς το μέλλον για τους νέους. Η γλώσσα του αγκιτάτορα, ως μυστικός ψυχολογικός κώδικας που ενεργοποιεί τα ήδη ενυπάρχοντα στοιχεία του σύγχρονου ψυχισμού του ανθρώπου και ριζώνει τόσο βαθιά σ' αυτόν, ώστε να καταστήσει ένα νέο Υπερεγώ, αποτελεί έναν συνεχή κίνδυνο που ελλοχεύει σε κάθε στιγμή κρίσης, είτε οικονομικής είτε πολιτισμικής ή αξιών. Κάθε φορά, είναι αναγκαίο να παρακολουθούνται οι λόγοι των δημαγωγών σε παραλληλία με το κοινό, τις προδιαθέσεις του και την ευρύτερη κοινωνική κατάσταση, προκειμένου να αντιμετωπίζεται οποιοδήποτε λανθάνον στοιχείο ολοκληρωτισμού· ενός ολοκληρωτισμού που μετά την προώθηση του μοτίβου του «χαρισματικού Ηγέτη που εισήγαγαν ο Hitler και ο Stalin»,²⁰⁰

²⁰⁰ Löwenthal, *False Prophets*, σ. 155, [σ. 146].

μεταμορφώθηκε σε προώθηση της συγκαλυμμένης υποταγής και σε διαρκή αναζήτηση λιγότερο ορατών αυθεντιών.

4.3: Η προετοιμασία των οπαδών

Το πορτραίτο του οπαδού, όπως κι εκείνο του ίδιου του αγκιτάτορα, δεν θα είχαν, ίσως, αντίκρουσμα στο κοινό, εάν αυτό δεν ήταν ήδη προετοιμασμένο για την αποδοχή τους. Ίσως το σημαντικότερο στοιχείο στην εργασία του Löwenthal να είναι η ερμηνεία, ότι η δημαγωγία χρησιμοποιεί τα ήδη ενυπάρχοντα στο κοινό χαρακτηριστικά, προκειμένου –ως «αντίστροφη ψυχανάλυση»– να καθυποτάξει τους ακροατές μετατρέποντάς τους σε οπαδούς. Αυτή η ερμηνεία συνεπάγεται την δημιουργία των τάσεων για να καταστεί κανείς «οπαδός», ήδη προτού αυτός έρθει σε επαφή με τα λεγόμενα του αγκιτάτορα. Το κεφάλαιο της εργασίας του Löwenthal για την κοινωνική δυσφορία αποτέλεσε την προσπάθειά του να αναδείξει αυτό ακριβώς το στοιχείο: δεν δημιουργεί ο αγκιτάτορας τον οπαδό από το μηδέν. Επομένως, ποια είναι η διαδικασία μέσα από την οποία δημιουργείται η τάση προς την μετατροπή σε οπαδό;

Ο Löwenthal δεν έχει κάποια συστηματική ψυχαναλυτική θεώρηση, όπως για παράδειγμα ο Marcuse, ωστόσο στο κείμενό του «Κονιορτοποίηση του ατόμου» πραγματεύεται αυτό ακριβώς το ζήτημα: τη μορφή της κοινωνίας η οποία κατασκευάζει το άτομο με τέτοιον τρόπο, ώστε υπό την κατάλληλη μετέπειτα διαχείριση (ό,τι ονομάζεται από τον Löwenthal «αντίστροφη ψυχανάλυση») να μετατραπεί σε οπαδό. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε μία από τις πρώτες προσπάθειες να καταγραφούν και να ερμηνευτούν οι πρώτες μαρτυρίες κρατουμένων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Χρειάζεται, ωστόσο, να αναφερθεί, ήδη πριν από την ανάλυση του κειμένου αυτού, πως η θέση που ο Löwenthal υποστηρίζει και η παραλληλία μεταξύ στρατοπέδων συγκέντρωσης και κοινωνίας θα φανούν ότι μπορούν να χαρακτηριστούν ως ακραίες και υπερβολικές. Σε κάποιον βαθμό, όμως, δικαιολογείται, διότι το βίωμα των εγκλειστών στα ναζιστικά στρατόπεδα αποτέλεσε ένα σοκαριστικό άκουσμα για τους ανθρώπους, που για πρώτη φορά τότε ξεκίνησαν να αντιλαμβάνονται τι συνέβαινε στο εσωτερικό των στρατοπέδων.

Ο βασικός άξονας στον οποίο κινείται ο Löwenthal στο κείμενό του είναι η ζωή υπό καθεστώς τρόμου. Γι' αυτό πραγματοποιεί μία παράλληλη ανάλυση των ψυχολογικών συνεπειών του τρόπου ζωής σε στρατόπεδο συγκέντρωσης και του τρόπου ζωής στο πλαίσιο του καπιταλιστικά και βιομηχανικά οργανωμένου κόσμου. Ευθύς εξαρχής, ο Löwenthal σπεύδει να τονίσει πως ο τρόμος στην μία και στην άλλη περίπτωση δεν χαρακτηρίζεται από ποιοτική διαφορά, αλλά από διαφορά βαθμού.²⁰¹ Αυτό σημαίνει πως οτιδήποτε πρόκειται να αναφέρει, συνέβη σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό και με πολύ μεγαλύτερη ένταση στον ψυχισμό όσων βιαίως φυλακίστηκαν από τους ναζί σε στρατόπεδα συγκέντρωσης (τα οποία διακρίνονταν σε εργασίας και θανάτου). Με μία πολύ προσεκτική ματιά, αναφέρει ο Löwenthal, θα διακρίνει κανείς πως τα ίδια συμβαίνουν και στον ψυχισμό όλων όσων βιώνουν το καθεστώς τρόμου, που έχει διαμορφωθεί από τον σύγχρονο τρόπο ζωής στο εσωτερικό του βιομηχανοποιημένου καπιταλιστικού κόσμου. Αυτή η θέση είναι που μπορεί να χαρακτηριστεί ως ακραία: Μία βασική διαφορά που καθιστά τη διαφορά και ποιοτική –εκτός από βαθμού– είναι πως στα στρατόπεδα συγκέντρωσης οι άνθρωποι δεν είχαν καμία διέξοδο· ήταν καταδικασμένοι· στην κοινωνία, ωστόσο, παρά τις άθλιες συνθήκες, ο άνθρωπος μπορεί να βρει διάφορες διεξόδους, δημιουργώντας τες. Ωστόσο, ο Löwenthal σε καμία περίπτωση δεν επιχειρεί να ταυτίσει τον σύγχρονο τρόπο ζωής με εκείνον στα στρατόπεδα των ναζί ούτε, βέβαια, και να μειώσει τη θηριωδία και τη βία, που βασίλευε στα τελευταία εξισώνοντάς τα με έναν μέτριο «τρόμο». Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί πως ο τρόμος όπως τον αναφέρει ο Löwenthal, που μοιάζει με την εννοιολογική χρήση της ιδέας του τρόμου στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, δεν σημαίνει την πρόσφατη τρομοκρατία, όπως έχει εμφανιστεί τις τελευταίες δεκαετίες με τις τρομοκρατικές επιθέσεις, όπως λ.χ. εκείνης της 11^{ης} Σεπτεμβρίου ή εκείνες των τζιχαντιστών.²⁰²

Η πραγμάτευση του τρόμου στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ξεκινά όταν οι συγγραφείς αναφέρονται στην άκρατη βιομηχανοποίηση, κάτι που συνεπάγεται την εξουσία στη φύση ως τον εξωτερικό, περιβάλλοντα κόσμο, αλλά και στη φύση ως τον ίδιο τον άνθρωπο· με άλλα λόγια, στην αντικειμενοποίηση που συνεπάγεται ο

²⁰¹ Leo Löwenthal, «Atomization of Man», σ. 176-177, [σ. 165].

²⁰² Πρβλ. Ted Honderich, *Οι Πόλεμοι της Τρομοκρατίας Οι Αμφιλεγόμενες Πολιτικές των Δυτικών Δημοκρατιών*, ελλ. μτφρ. Μ. Χωρεάνθη, Αθήνα: Ιωλκός 2007.

σύγχρονος τρόπος οργάνωσης των κοινωνιών.²⁰³ Η μεγαλύτερη ομοιότητα που εντοπίζει ο Löwenthal μεταξύ των στρατοπέδων συγκέντρωσης από τη μία και της σύγχρονης κοινωνίας από την άλλη, είναι ακριβώς αυτή η διαδικασία αντικειμενοποίησης. Την περιγράφει με λεπτομέρεια για να αναδείξει τη συγγένεια, πάντοτε τονίζοντας, βέβαια, τη διαφορά βαθμού. Παραθέτοντας λόγια από τους πρώτους πρώην κρατούμενους στρατοπέδων συγκέντρωσης, ο Löwenthal περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι φυλακισμένοι εισάγονταν σε αυτά: αφότου είχαν αφήσει όλα τους τα υπάρχοντα με σειρά και τακτοποιημένα σε διάφορες πλευρές του τομέα υποδοχής, ελάμβαναν έναν αριθμό τον οποίο αργότερα αποκτούσαν υπό τη μορφή δερματοστιξίας στο αριστερό στήθος. Έπειτα έπαιρναν ριγέ ρούχα φυλακισμένου και κλείνονταν σε μικρά κελιά κατά εκατοντάδες.²⁰⁴ «Υπάρχει τρομερή αναλογία μεταξύ αυτού του είδους μεταχείρισης των ανθρώπινων όντων και εκείνου [του είδους μεταχείρισης] του εμπορεύματος που αποστέλλεται ως απόθεμα σε αποθηκευτικά δωμάτια μεγάλων εμπορικών κέντρων ή εργοστασίων».²⁰⁵ Αυτή είναι η αμέσως επόμενη πρόταση του Löwenthal, η οποία σκιαγραφεί ολόκληρη τη θεώρηση περί εμπραγμάτωσης του ανθρώπου και στις δύο περιπτώσεις. Η παραλληλία του τρόπου αποθήκευσης εμπορευμάτων με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι καίρια διότι εκεί, λόγω του ακραίου βαθμού, μπορεί να γίνει πολύ πιο φανερή αυτή η μεταχείριση του ανθρώπου ως πλεονάζον υλικό.²⁰⁶ Αν σκεφτεί κανείς ότι όλα τα παραπάνω λαμβάνουν χώρα στο υποκεφάλαιο του κειμένου του Löwenthal, που ο ίδιος έχει ονομάζει «Περιστολή σε ακατέργαστο υλικό»,²⁰⁷ καταλαβαίνει ευθύς αμέσως τι σημαίνει αυτό το «πλεονάζον» υλικό. Στην περίπτωση των στρατοπέδων συγκέντρωσης είναι περισσότερο εμφανές, διότι ακριβώς η βάση τους ήταν η ακρότητά τους. Στο επίπεδο της κοινωνίας, όμως, ποιος είναι αυτός ο «πλεονάζων πληθυσμός» και πώς πραγματοποιείται η αντικειμενοποίηση, μιας και δεν εμφανίζεται υπό αυτήν την ακρότητα;

²⁰³ Η πρόταση στην οποία στηρίζονται για να αναλύσουν το ζήτημα έχει ως εξής: «ο ανιμισμός εμψύχωνε τα αντικείμενα, ο βιομηχανισμός αντικειμενοποιεί τις ψυχές.» Χορκχάιμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 66.

²⁰⁴ Löwenthal, «Atomization of Man», σ. 179, [σ. 168].

²⁰⁵ Ο.π., σ. 180, [σ. 168].

²⁰⁶ «Surplus Population» (πλεονάζων πληθυσμός) το αναφέρει παρακάτω στο κείμενό του ο Löwenthal, ακριβώς για να δώσει προβάδισμα στο ότι το ίδιο συμβαίνει με το πλεονάζον εργατικό δυναμικό/στρατιά των ανέργων έξω από τα στρατόπεδα.

²⁰⁷ Löwenthal, «Atomization of Man», σ. 179, [σ. 167].

Το «ακατέργαστο υλικό» που αναφέρει ο Löwenthal αποτελεί ένα αντικείμενο. Η ύπαρξη αυτού του αντικειμένου συνεπάγεται την ύπαρξη υποκειμένου. Ποιο είναι αυτό το υποκείμενο; «Αυτές οι μάζες [του πλεονάζοντος πληθυσμού] συντηρούνται ως στρατιά ανέργων. Η υποβίβασή τους σε απλά αντικείμενα των διοικητικών αρχών [...]».²⁰⁸ Εφόσον ο άνθρωπος πέρασε από την εξουσία πάνω στη φύση (ως τον εξωτερικό από τον ίδιο κόσμο), στην εξουσία πάνω στη φύση (ως τον εσωτερικό άνθρωπο αλλά και τον «συνάνθρωπο»), κάποιοι μετατράπηκαν σε Υποκείμενα, σε «κυρίους της κοινωνίας»²⁰⁹ και άλλοι σε αντικείμενα, στο «πλεονάζον υπόλοιπο». Έτσι η διοίκηση, πλέον, είναι το Υποκείμενο, είναι εκείνη η οποία κινεί τα νήματα της βιομηχανίας, άρα και της οικονομίας· είναι εκείνη που καθορίζει τους τρόπους καθυστάσεως της φύσης (του εξωτερικού κόσμου και των ανθρώπων). Η μεγάλη μάζα καθίσταται απλώς το αντικείμενο πάνω στο οποίο ασκείται η κυριαρχία, το οποίο, επιπλέον, συντηρεί και τον ίδιο μηχανισμό που την υποτάσσει. Οι διοικητικές αρχές είναι υπεύθυνες για τη σωστή διαχείριση του αντικειμένου, με το να το διαιρούν με ορθό τρόπο και να το κατανέμουν ομοιόμορφα με βάση συγκεκριμένους σκοπούς. Αυτό ακριβώς συνέβαινε και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Η διαχείριση είναι ένας καθαρά οικονομιστικός όρος. Εισήχθη στο προσκήνιο μαζί με την άνοδο της αγοράς, με την οποία, όπως αναφέρουν οι συγγραφείς της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, «πολλαπλασιάστηκε η εξουσία».²¹⁰ Αυτήν την εξουσία βίωσε η ανθρωπότητα και στις δύο περιπτώσεις της παράλληλης ανάλυσης. Όλα τα παραπάνω αρκούν για την κατανόηση πως η μηχανοποίηση και εκβιομηχάνιση της ζωής έχει επιφέρει εξουσία στην οργάνωση και διοίκηση, που πλέον γίνεται το Υποκείμενο· επιπλέον, έχει επιφέρει εξαθλίωση στη μεγάλη μάζα, δηλαδή στον πλεονάζοντα πληθυσμό, στο αντικείμενο, καθώς και φαινομενική ανημποριά απέναντι στην «απατηλή εντύπωση μιας αντικειμενικής αναγκαιότητας»²¹¹ –της αντικειμενικής αναγκαιότητας του «δάσους των κλικών» και των υψηλότερων «διευθυντικών κέντρων».²¹² Αυτά αποτελούν την μακρο-κλίμακα στην ανάλυση. Πώς, όμως, κατασκευάζεται αυτή η μάζα; Πώς μπορεί να καταλήξει το ανθρώπινο ον να γίνει ένα «φυσικό υλικό», το οποίο να το μεταχειρίζονται απλώς με τέτοιο τρόπο, ώστε μονάχα να στηρίζει έναν καταπιεστικό μηχανισμό; Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά, χρειάζεται κανείς

²⁰⁸ Χορκχάιμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 81.

²⁰⁹ *Ο.π.*

²¹⁰ *Ο.π.*, σ. 87.

²¹¹ *Ο.π.*, σ. 81.

²¹² *Ο.π.*, σ. 82.

να εστιάσει από τη μακρο-κλίμακα στο εκάστοτε άτομο αυτού του πλεονάζοντα πληθυσμού. Το πέραςμα αυτό αποκαλύπτει τον τρόπο. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος καθίσταται αντικείμενο.

Ο Löwenthal στο κείμενό του αναφέρει δύο πολύ σημαντικά αλληλοσυνδεόμενα χαρακτηριστικά, που λαμβάνουν χώρα όταν ζει κανείς υπό καθεστώς τρόμου, καθώς και κάποιες από τις απολήξεις τους που το διαιωνίζουν. Η πιο σημαντική επίδραση του τρόμου στον ψυχισμό του ανθρώπου είναι η «διάσπαση του συνεχούς της εμπειρίας».²¹³ Η παντελής απόσπαση της πράξης ενός ανθρώπου από το αποτέλεσμα της, με τα λόγια του Löwenthal, η «διακοπή της αιτιώδους σχέσης μεταξύ του τι κάνει ένα άτομο και τι συμβαίνει σε αυτό»,²¹⁴ οδηγεί στην απαλοιφή της αιτιώδους σχέσης σε επίπεδο συνεχούς της εμπειρίας εν γένει. Αν οι πράξεις, που ένα άτομο εκτελεί, φανούν να μην σχετίζονται με το τι αυτό το άτομο θα λάβει ως αποτέλεσμα, ποια μεταχείριση θα υποστεί, τότε οι ίδιες οι πράξεις χάνουν κάθε νόημα, μιας και το άτομο δεν γνωρίζει τι πρόκειται να βιώσει με βάση τις πράξεις του. Πολύ περισσότερο, το τι έχει ήδη βιώσει καθίσταται άνευ σημασίας για το παρόν ή το μέλλον του. Και πάλι, προκειμένου να φανεί η λειτουργία αυτή, ο Löwenthal αναφέρεται στην επιλογή και σύλληψη των μελλοντικών φυλακισμένων στα στρατόπεδα, όπου, όπως τονίζει ο ίδιος, πρόκειται για καθαρό «τρομοκρατικό υπολογισμό».²¹⁵ Άσχετα με τις πράξεις τους, άσχετα με το τι έχει κάνει ο καθένας από αυτούς, αν αξίζει κάποια σύλληψη²¹⁶ ή όχι, αν είναι αθώος ή αν έχει διαπράξει κάποιο έγκλημα: όλοι θα συλληφθούν μαζικά και θα οδηγηθούν σε στρατόπεδο. Δεν έχουν σημασία οι πράξεις τους, αλλά το γεγονός ότι γεννήθηκαν «Εβραίοι» ή «Πολωνοί».²¹⁷ Η περιστολή του χρόνου κατ' αυτόν το τρόπο αντικατοπτρίζει τη νοηματοδότηση του χωρίς αιτιότητα χρόνου στο καθεστώς τρόμου, στο εσωτερικό του οποίου εκείνο που αναδεικνύεται ως σημαντικότερο είναι ο εξ αρχής χαρακτηρισμός ως «success or failure».²¹⁸

²¹³ Löwenthal, «Atomization of Man», σ. 176, [σ. 164].

²¹⁴ Ο.π. [Ο.π.].

²¹⁵ Ο.π. [Ο.π.].

²¹⁶ Όχι βέβαια με την έννοια, αν αξίζει σύλληψη οδηγούμενη σε ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης, κάτι το οποίο δεν το αξίζει κανένας άνθρωπος σε καμία ιστορική περίοδο της ανθρωπότητας ως τώρα ή και της μελλοντικής.

²¹⁷ Löwenthal, «Atomization of Man», σ. 177, [σ. 165].

²¹⁸ Χορκχάμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 66.

Που καταλήγει, λοιπόν, η σμίκρυνση του χρόνου και της ζωής;²¹⁹ Εφόσον το «πριν» δεν έχει καμία σχέση με το «τώρα», και αυτά τα δύο δεν φέρουν καμία μελλοντική αξίωση, τότε το άτομο ενυπάρχει πάντοτε σε ένα παρόν ξεκομμένο και απομονωμένο, το οποίο κάθε φορά έρχεται κατά πάνω του και βιώνεται ως σοκ.²²⁰ Απέναντι σε αυτό το σοκ καλείται συνεχώς να αντιδρά. «Η ζωή», λοιπόν, «ελαχιστοποιείται σε μία αλυσίδα από αποκομμένες μεταξύ τους αντιδράσεις σε σοκ».²²¹ Αυτή η ασθματική ζωή συνεπάγεται απουσία σχεδίου, κάτι που φαίνεται να είναι το μοναδικό σχέδιο της υπό καθεστώς τρόμου κοινωνίας σχετικά με τον πλεονάζοντα πληθυσμό: να μην έχει σχέδιο.²²² Στην ατροφία της μνήμης και στην απουσία προβολής στο μέλλον «φιζώνει η απόγνωση, η απάθεια, η αδιαφορία, η απελπισία, η δυσπιστία και ο εγωκεντρισμός».²²³ Στην έλλειψη μνήμης συγκεντρώνεται και το ενδιαφέρον των συγγραφέων της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*. Η ανάλυσή τους διέπεται από την σκέψη του Hegel σε αυτό το σημείο. Το πνεύμα εξωτερικεύεται σε φύση. Όμως, εάν λησμονεί ότι η φύση είναι μέρος του ίδιου, τότε φτάνει στο σημείο να την εξουσιάζει, ωσάν να ήταν κάτι εξωτερικό από το ίδιο, κάτι άλλο. Η κυριαρχική αυτή απαίτηση θα μπορούσε να μετριασθεί, για τους συγγραφείς της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, με την υιοθέτηση μιας ολιγάρκειας όπου το πνεύμα θα μπορεί να ανακαλεί τον εαυτό του στη φύση.²²⁴ Καταλήγουν ότι μία τέτοια «ενθύμηση» της φύσης επιτρέπει την εκτίμηση της απόστασης από αυτήν,²²⁵ που διαιωνίζει την αδικία. Ως προς αυτό το σημείο, σε σχέση δηλαδή με την ανάμνηση και την προσπάθεια ανάκαμψης από την διάσπαση της ανθρώπινης εμπειρίας σε αποκομμένες μεταξύ τους στιγμές αντίδρασης σε σοκ, είναι που πολλές φορές χρησιμοποιείται η *διάρκεια*, όπως την ανέπτυξε ο Bergson και προσλήφθηκε από μέλη της ΣτΦ, κυρίως από τον Horkheimer.²²⁶

²¹⁹ Ότι αυτή η περιστολή του χρόνου όπως εμφανίζεται στην εργασία του Löwenthal για τις βιογραφίες σχετίζεται με μία περιστολή της ίδιας της ζωής, είναι ένα στοιχείο, που του προσθέτει ο Adorno σε μία επιστολή του στην οποία επικροτεί την ποιότητα και τις απολήξεις της εργασίας του. Πρβλ. γράμμα του Adorno στον Löwenthal στις 25/11/1942: Löwenthal, *Critical Theory and Frankfurt Theorists*, σ. 131-132.

²²⁰ Löwenthal, «Atomization of Man», σ. 177, [σ. 165].

²²¹ Ό.π. [Ό.π.].

²²² Ό.π. [Ό.π.].

²²³ Ό.π. [Ό.π.].

²²⁴ Χορκχάιμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 84.

²²⁵ Μία απόσταση που έχει γεννηθεί από την επιστήμη, δηλαδή τον θετικισμό, που επέτρεψε στον άνθρωπο να καταστεί Υποκείμενο και να μετατρέψει τη φύση σε Αντικείμενο.

²²⁶ Πρβλ. Max Horkheimer, «Zur Bergsons Metaphysik der Zeit» (σ. 321-342), *ZfS*, τχ. 3, 1934· Για την πρόσληψη της φιλοσοφίας της ζωής, κυρίως τον Nietzsche από τον Horkheimer, πρβλ. Γκόλφω Μαγγίνη, «Για μια θεώρηση του ηθικού εγωισμού: ο Νίτσε στον πρώιμο Χορκχάιμερ», στο Κ. Καβουλάκος (επίμ.), *Κριτική Θεωρία: Παράδοση και Προοπτικές*, Αθήνα: Νήσος 2003 σ. 47-67.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό του καθεστώτος τρόμου, το οποίο αναδεικνύει ο Löwenthal, βρίσκεται σε άμεση σχέση με όσα έχουν λεχθεί παραπάνω. Το άτομο, έχοντας απολέσει κάθε ίχνος παρελθόντος και κάθε προσδοκία μέλλοντος, παραμένει προσκολλημένο στο παρόν. Ένα παρόν, που το μόνο που του προσφέρει είναι μία διαρκή αντίδραση σε σοκαριστικά βιώματα* σοκ τα οποία χρειάζεται να κατανικήσει, προκειμένου να συνεχίσει να ζει το αιώνιο παρόν του. Το στοιχείο που δεσπόζει και διέπει ολόκληρο τον ψυχισμό του είναι ο αγώνας για επιβίωση, ή με άλλα λόγια, «ο μοναδικός στόχος γύρω από τον οποίο πρέπει να περιστρέφονται όλοι οι υπολογισμοί του ατόμου καθίσταται η όσο το δυνατό περισσότερη αυτοσυντήρηση.»²²⁷ Αυτό δεν θα πρέπει να ειπωθεί σαν μία εκδοχή χομπσιανής φυσικής κατάστασης, καθ' όσον σ' αυτήν, υπάρχει μία ανθρωπολογία που συνεπάγεται την προσπάθεια για όσο το δυνατόν περισσότερη παραμονή στη ζωή, κάτι που, λόγω του φόβου απώλειάς της στο εσωτερικό του νόμου της ζούγκλας, ωθεί τους ανθρώπους προς το κοινωνικό συμβόλαιο. Αντιθέτως, η ανάλυση του Löwenthal αναδεικνύει πως όσα συμβαίνουν, κατευθύνονται από πάνω προς τα κάτω, πιέζοντας τους ανθρώπους να πράξουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Όπως στην περίπτωση των στρατοπέδων συγκέντρωσης, όπου μία ομάδα ναζί κατασκεύασαν την κατάσταση που δημιούργησε όσα έχουν αναφερθεί ως προς τους κρατούμενους. Είτε όπως στην εκβιομηχανισμένη κοινωνία με τις διοικητικές αρχές της, που κατασκευάζουν τον πλεονάζοντα πληθυσμό και ό,τι αυτό συνεπάγεται στον ψυχισμό του εκάστοτε ατόμου. Η «υπερ-καταπίεση», που ο Marcuse ψυχαναλυτικά αναδεικνύει στο επίπεδο της κυριαρχίας της Αρχής της πραγματικότητας επί της Αρχής της ηδονής²²⁸ (και άρα της κυριαρχίας της αρχής της απόδοσης –το να είναι, δηλαδή, κανείς αποδοτικός για το σύστημα), θα μπορούσε να αποτελέσει μία ακόμη θεωρητική αναλογία μεταξύ των σκέψεων του Löwenthal και των άλλων στοχαστών της ΣτΦ. Οι άνθρωποι οδηγούνται στην προσπάθεια για την όσο είναι δυνατόν συνέχιση της ζωής τους, (αυτοσυντήρηση ως αυτοσκοπός). Αυτό τους καθιστά αποδοτικούς, διότι οτιδήποτε θα τους αποσπούσε την προσοχή, όπως για παράδειγμα ένας ηδονικός ερεθισμός, η αγάπη ή ένας πραγματικός έρωτας, στοιχεία που αναβλύζουν από την Αρχή της ηδονής, θα τους αποσπούσε από την εργασία.²²⁹ Επιπλέον, δεν μπορεί να βρεθεί μεγαλύτερη ομοιότητα με αυτές τις

²²⁷ Löwenthal, «Atomization of Man», σ. 178, [σ. 167].

²²⁸ Marcuse, «Πέραν της Αρχής της Πραγματικότητας», σ. 10.

²²⁹ Αυτή η μη απόσπαση από την εργασία, η μηχανική και συνεχής προσπάθεια για αυτοσυντήρηση είναι μία από τις βασικές αιτίες για την «αποσύνθεση της ατομικότητας.», Πρβλ. Χορκχάμερ, *Η έκλειψη του Λόγου*, σ. 195.

σκέψεις του Löwenthal (και του Marcuse, όπως φάνηκε) απ' ό,τι στην περίφημη σκηνή με τον Οδυσσέα (όπως χρησιμοποιείται και ερμηνεύεται στην *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*).²³⁰ Σε αυτήν, ο Οδυσσέας περνά μπροστά από το νησί των Σειρήνων και δένεται στο κατάρτι ακούγοντας το τραγούδι τους, μη μπορώντας να οδηγηθεί σε αυτές (λαμβάνοντας, δηλαδή, την ηδονή, χωρίς ωστόσο, να μπορεί να την ολοκληρώσει –και γι' αυτό είναι και αυτός αλλοτριωμένος–)• αλλά και οι κωπηλάτες, επίσης, έχοντας κλειστά τα αυτιά τους (ή στη γλώσσα της ψυχανάλυσης: έχοντας καταπιεσμένη την Αρχή της ηδονής) γίνονται παραγωγικοί• γίνονται απλώς αυτόματα, που οδηγούν τον Οδυσσέα μακριά από τον πειρασμό.²³¹ Η αυτοσυντήρηση του πλεονάζοντος πληθυσμού, της στρατιάς των ανέργων, εξυπηρετεί το σύστημα και γι' αυτό, καθίσταται από αυτό με τον οποιονδήποτε τρόπο ως εξαιρετικής σημασίας. Δεν είναι τυχαίο, που σήμερα, πολλά χρόνια μετά από τις αναλύσεις του Löwenthal, οι επιστήμες της υγείας έχουν τα πρωτεία σε πολλές πτυχές της ζωής, μιας και αυτές είναι υπεύθυνες για τη συγκράτηση ενός ανθρώπου στη ζωή• όπως επιπλέον, ο νεοσύστατος κλάδος της Βιοηθικής παλεύει καθημερινά με ερωτήματα όπως το πότε «πρέπει» να πεθαίνει κανείς. Η γνώση και η σκέψη τίθενται στις υπηρεσίες της αυτοσυντήρησης και διαίωνισης της ζωής. Τι είδους ζωής όμως; Μιας ζωής υπό καθεστώς τρόμου. Γι' αυτό, ο Διαφωτισμός «ποτέ δεν ήταν απαλλαγμένος από την τάση να συγχέει την ελευθερία με τις πρακτικές της αυτοσυντήρησης».²³²

Προτού ολοκληρωθεί η ανάλυση του κειμένου του Löwenthal χρειάζεται να αναφερθεί και η προσπάθεια, που είναι από τις πρώτες που επιχειρήθηκαν,²³³ να κατανοηθούν εκείνοι που ασκούν τον τρόμο (οι θύτες) ως επηρεασμένοι στον ίδιο βαθμό από το καθεστώς, όσο και εκείνοι στους οποίους ασκείται ο τρόμος (τα θύματα). Στο κείμενό του ο Löwenthal πραγματεύεται αυτό το ζήτημα από τη μεριά που γίνεται περισσότερο εμφανές: από τη μεριά της ακρότητας, δηλαδή, του στρατοπέδου συγκέντρωσης. Η καπιταλιστική κοινωνία, που αποτελεί την πιο μετριάσμενη έκφανση του ίδιου προβλήματος, δεν χρειάζεται να αναζητηθεί παρά μόνο στις τρεις πρώτες θέσεις για τον Αντισημιτισμό που ο Löwenthal έγραψε από

²³⁰ Χορκχάμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 72-82.

²³¹ Οι δύο αυτές εκδοχές αποτελούν τους δύο πιθανούς «δρόμους γλιτωμού από τις μυθικές δυνάμεις [από τις ορμές ως απόσπαση από την αποδοτικότητα]». Κωνσταντίνος Ράντης, «Μπένγιαμιν και Αντόρνο. Η έννοια του μύθου μέσα από τη μορφή του Οδυσσέα» στο Αγγελική Σπυροπούλου (επιμ.), *Εικόνες και Μύθοι της Νεωτερικότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2007, (σ. 148-168), σ. 163.

²³² Χορκχάμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 85.

²³³ Πολύ πριν την δίκη του Eichmann και την καταγραφή και θεωρητικοποίηση από την Hannah Arendt στο βιβλίο της *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ* (1963).

κοινού με τους συνεργάτες του, αναδεικνύοντας το ίδιο ζήτημα στο κοινωνικό επίπεδο.

Ο απανθρωπισμός (dehumanization), που συνέβη στους φυλακισμένους, είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, το μίσος για όσους δεν είχαν την ίδια τύχη με αυτόν²³⁴ (τον εκάστοτε φυλακισμένο), ή τη ταύτιση με τον τρομοκράτη (επιτιθέμενο, για να χρησιμοποιηθεί η καθαρά ψυχαναλυτική έννοια). Η ταύτιση αυτή τους έκανε να παίζουν παιχνίδια, που έπαιζαν οι φρουροί, και συμπεριελάμβαναν σωματικό πόνο – λες και δεν είχαν πονέσει αρκετά για να ζητούν κι άλλο—²³⁵ ή ακόμα και να ασκούν βία στους νεοσύλλεκτους, όπως ακριβώς έκαναν και οι φρουροί. Ο ίδιος απανθρωπισμός επενεργούσε και στον ψυχισμό των φρουρών. Αυτοί αποτελούσαν απλώς «αυτόματα» τα οποία εκτελούσαν διαταγές ανωτέρων.²³⁶ Ήδη μέσω της παραπάνω πρότασης φαίνεται πως και αυτοί αποτελούν «πλεονάζοντα πληθυσμό», καθώς δεν παίρνουν καμία απόφαση αλλά μονάχα εκτελούν. Όμως, εκείνο που είχε την ισχυρότερη επίπτωση στον ψυχισμό των φρουρών δεν ήταν απλώς η καθημερινή, συνεχής εκτέλεση εντολών. Ήταν το περιεχόμενο των πράξεών τους, απέναντι στο οποίο οι ίδιοι είχαν κάποια συναισθηματική διάθεση. Ένιωθαν άβολα γι' αυτό που έκαναν.²³⁷ Μετά από κάποιον καιρό στο στρατόπεδο ως φρουροί, αυτοί συνήθιζαν σε αυτή την απάνθρωπη (inhuman) συμπεριφορά, και αυτή γινόταν η «πραγματική» τους ζωή, μία μη-ανθρώπινη ζωή· ενώ στην αρχή, λόγω της βιαιότητας απέναντι στην οποία και οι ίδιοι δεν κρατούσαν θετική στάση, υπερτερούσε ένα αίσθημα πλασματικότητας,²³⁸ στο τέλος –και ως τέλος εννοούνται οι δίκες αυτών των ανθρώπων μετά τη λήξη του πολέμου–, αυτοί παραδέχονταν τα πιο αποτρόπαια εγκλήματα χωρίς κανένα αίσθημα ενοχής, ακριβώς διότι είχαν μετατραπεί σε αυτόματα· εκτελούσαν απλώς διαταγές των ανωτέρων.²³⁹ Καταλήγει, λοιπόν, να αναρωτηθεί ο Löwenthal: «Μπορεί κανείς να φανταστεί κάποιον σημαντικότερο θρίαμβο για το οποιοδήποτε σύστημα παρά αυτή την αφομοίωση των αξιών και των συμπεριφορών από τη μεριά των ανίσχυρων θυμάτων του;».²⁴⁰ Μπορεί κανείς να συμπληρώσει, πλέον, ότι δεν πρόκειται μόνο για τα ανήμπορα θύματα του συστήματος, αλλά και για τους ίδιους τους «υπηρέτες» του. Αυτό γίνεται εμφανές,

²³⁴ Löwenthal, «Atomization of Man», σ. 177-178, [σ. 166].

²³⁵ *Ο.π.*, σ. 181, [σ. 170].

²³⁶ *Ο.π.*, σ. 178, [σ. 166].

²³⁷ *Ο.π.* [Ο.π.].

²³⁸ *Ο.π.* [Ο.π.].

²³⁹ *Ο.π.* [Ο.π.].

²⁴⁰ *Ο.π.*, σ. 181, [σ. 170].

επίσης, όταν στρέψει κανείς το βλέμμα του στους αντισημίτες όπως αυτοί περιγράφονται στην *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*.

Τα μοτίβα ανάλυσης, στα οποία κινούνται οι «Θέσεις για τον αντισημιτισμό», είναι όμοια με όσα αναφέρθηκαν στο κείμενο του Löwenthal. Βρίσκει, λοιπόν, κανείς τη θέση πως και οι διώκτες και τα θύματα αποτελούν σε τελική ανάλυση τα πραγματικά θύματα του συστήματος «άσκησης της τρομοκρατίας». Οι μεν «χτυπούν τυφλά», ενώ οι δε «αμύνονται τυφλά». Και οι δύο πράξεις καθίστανται «θανατηφόρες και όμως κενές από νόημα αντιδράσεις»,²⁴¹ όπως αναφέρθηκε, στις βιωμένες σοκαριστικές καταστάσεις. Αυτή η τυφλότητα του αντισημιτισμού συνεπάγεται «έλλειψη στόχου και νοήματος»²⁴² μία έλλειψη –κυρίως αυτή του νοήματος– που διέπει τη ζωή στο πλαίσιο ενός αιώνιου παρόντος. Και οι αντισημίτες, που συντηρούν το σύστημα, αποτελούν απλώς «πιόνια» στη σκακιέρα της ασκούμενης εξουσίας από τη διοίκηση. Οι ίδιοι δεν γνωρίζουν γιατί διαπράττουν την αιματοχυσία, όμως οι ανώτεροι, οι εντολοδόχοι, εκείνοι που γνωρίζουν πολύ καλά, δεν «μισούν τους Εβραίους, ούτε αγαπούν τους οπαδούς».²⁴³ Αυτή η κατάσταση ομοιάζει με την, μετά την εμφάνιση στην ιστορία του Hitler και του Stalin, σχέση μεταξύ της ιδεολογίας και της προπαγάνδας όπου, πλέον δεν χρειάζεται να είναι κανείς υπέρ της εκάστοτε ιδεολογίας με την απόλυτη έννοια, να είναι δηλαδή ναζιστής ή σταλινιστής. Αρκεί να γνωρίζει καλά την τέχνη της προπαγάνδας και πώς να την ασκήσει, μιας και μετατράπηκε απλώς σε μέσο εξάπλωσης της εκάστοτε ιδεολογίας.²⁴⁴ Αυτό ακριβώς ήταν τα μεγάλα στελέχη των αντισημιτών. Απλοί εντολοδόχοι που «έκαναν τη δουλειά τους» (και πάλι εδώ αναδύεται η κοινοτοπία του κακού πολύ πριν την αναπτύξει η Arendt). Οι κατώτεροι αντισημίτες, όμως, εκείνοι που δεν ικανοποιούνταν σε οικονομικό ή σεξουαλικό επίπεδο, αναπτύσσουν μίσος προς οποιονδήποτε «ξεχωρίζει και είναι απροστάτευτος».²⁴⁵ Έτσι, ενώ τα θύματα του καθεστώτος τρόμου (αυτοί στους οποίους άμεσα στρέφεται ο τρόμος) ελπίζουν για κάποια ανακούφισή τους, για κάποιο τέλος του τρόμου²⁴⁶ αντιθέτως, οι διώκτες (που είναι θύματα και αυτοί), «δεν γνωρίζουν καμία εκπλήρωση»,²⁴⁷ ακριβώς λόγω της

²⁴¹ Χορκχάιμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 281-282.

²⁴² *Ο.π.*

²⁴³ *Ο.π.*

²⁴⁴ Jacques Ellul, *Propaganda the Formation of Men's Attitudes*, ελλ. μτφρ. Κ. Kellen J. Lerner, New York: Vintage Books 1973, σ. 196-202.

²⁴⁵ Χορκχάιμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 282.

²⁴⁶ Löwenthal, «Atomization of Man», σ. 181, [σ.170].

²⁴⁷ Χορκχάιμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 282.

τυφλότητας που διέπει τις πράξεις τους. Πώς να αντλήσει βαθειά ικανοποίηση από τις πράξεις του εκείνος που, παρόλο που τις κάνει, δεν γνωρίζει τον πραγματικό λόγο για την πραγματοποίησή τους; εκείνος που «σκαρώνει μεγαλόσχημες ιδεολογίες» που λειτουργούν ως «εκλογίκευση»,²⁴⁸ μία εκλογίκευση που τους καθιστά «γελασμένους», καθώς «η τυφλότητα» που εξ αρχής τους διαπερνά «καταλαμβάνει τα πάντα, διότι δεν καταλαβαίνει τίποτε»;²⁴⁹

Στην κοινωνία όπου η κυριαρχία μεταμφιέζεται σε παραγωγή, και ο απόλυτος μονάρχης, πλέον, είναι ο μεγάλος εργοστασιάρχης και όχι ο άμεσα καταπιεστικός κυρίαρχος,²⁵⁰ «εκείνοι που δεν ασκούν τη διοικητική εξουσία πρέπει να ζουν τόσο άσχημα όσο ο λαός».²⁵¹ με άλλα λόγια, τόσο άσχημα ζουν και οι διωκόμενοι, που έχουν καταστεί σύμβολα με οποιονδήποτε τρόπο (για παράδειγμα οι Εβραίοι).²⁵² και εκείνοι που φωνάζουν «πιάσε τον κλέφτη» δείχνοντας τον Εβραίο, προβάλλοντας πάνω του όλα εκείνα τα στοιχεία, για τα οποία ο ίδιος ο διώκτης μισεί την ίδια του την ύπαρξη· μία «ψευδής», δηλαδή, «προβολή»²⁵³ που συνεπάγεται τη θυματοποίηση του «έξω» κατά την εξωτερίκευση των απωθημένων παρορμήσεων²⁵⁴ υπό μορφή μίσους. Ακόμη και το πιο οικείο, καθίσταται έτσι εχθρός.²⁵⁵ Τέλος, αυτός ο απόλυτος

²⁴⁸ Η εκλογίκευση αποτελεί μία «διαδικασία με την οποία το άτομο επιδιώκει να δώσει μία λογικοφανή ή ηθικά παραδεκτή εξήγηση σε συμπεριφορές, πράξεις, ιδέες, συναισθήματα, κλπ., οι πραγματικές αιτίες των οποίων δεν είναι φανερές. [...] Η εκλογίκευση παρεμβαίνει επίσης στο παραλήρημα και καταλήγει σε λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένη συστηματοποίησή του. [...] Η εκλογίκευση δεν ταξινομείται συνήθως μεταξύ των μηχανισμών άμυνας, παρά την προφανή αμυντική της λειτουργίας [...], δεν αντιπαράκειται άμεσα στην ενορμητική ικανοποίηση, αλλά παρεμβαίνει, σε δεύτερη φάση». Λήμμα «Εκλογίκευση» (σ. 167-168), στο Laplanche/Pontalis, *Λεξιλόγιο Ψυχανάλυσης*, σ. 167-168.

²⁴⁹ Χορκχάμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 282-283.

²⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 285.

²⁵¹ *Ο.π.*, σ. 280.

²⁵² Λαμβάνοντας οποιοδήποτε στερεοτυπικό στοιχείο που μπορεί να αναδυθεί από την ύπαρξή τους και καθιστώντας το σύμβολο ενός «κάτω» για το οποίο πρέπει να καταδικαστούν. Ένα κάτι το οποίο λείπει από τους ίδιους τους διώκτες και λόγω αυτού δεν πρέπει να το απολαμβάνει κανείς, όπως για παράδειγμα: «το ξένο που θυμίζει τη γη της επαγγελίας, η ομορφιά που θυμίζει τη σεξουαλικότητα, το καταραμένο ως βδελυρό ζώο, που παραπέμπει στη συχνή εναλλαγή σεξουαλικού συντρόφου» *Ο.π.*, σ. 284.

²⁵³ *Ο.π.*, σ. 306.

²⁵⁴ Για ακρίβεια, η απώθηση αποτελεί τον αμυντικό εκείνο μηχανισμό κατά τον οποίο «το υποκείμενο επιδιώκει να απωθήσει προς το ασυνείδητο ή να διατηρήσει σ' αυτό αναπαραστάσεις (σκέψεις, εικόνες, αναμνήσεις) που συνδέονται με την ενόρμηση. Η απώθηση προκύπτει σε περιπτώσεις όπου η ικανοποίηση μιας ενόρμησης – η οποία είναι αυτή καθαυτή ικανή να επιφέρει ηδονή – κινδυνεύει να προκαλέσει δυσάρεσκα ως προς άλλες ψυχικές απαιτήσεις.» Λήμμα «Απώθηση» (σ. 79-84), στο Laplanche/Pontalis, *Λεξιλόγιο Ψυχανάλυσης*, *ό.π.*, σ. 79.

²⁵⁵ Ο αντισημιτισμός χρησιμοποιεί και την αυθεντική μίμηση (ενδοβολή) και την προβολή, διότι και οι δύο χρησιμοποιούνται στη διαδικασία της ταύτισης του αδύναμου Εγώ, το οποίο προσπαθεί να διαμορφώσει την ταυτότητά του. Η μίμηση ταυτίζει το άτομο με το ξένο, τον εξωτερικό κόσμο. Ενώ η ψευδής προβολή εξομοιώνει τον εξωτερικό κόσμο στον εσωτερικό, ταυτίζοντας τον πρώτο με τον δεύτερο. Κωνσταντίνος Ράντης, *Ψυχανάλυση και «Διαλεκτική του Διαφωτισμού»*, Αθήνα: Ύψιλον 2006, σ. 183-184.

μονάρχης (καθώς και εκείνοι οι εντολοδόχοι), δεν μπορούν, επίσης, να ξεφύγουν από το σύστημα που υπηρετούν: Οι ηγετικές μορφές σε αυτό το καθεστώς, αντιστοιχούν στις προβολές του αδύναμου Εγώ του κάθε μεμονωμένου ατόμου. Γι' αυτό λαμβάνουν τις εικόνες κομμωτών, ηθοποιών ή δημοσιογράφων. Οι διαφημιστικοί μηχανισμοί είναι εκείνοι που τους στηρίζουν* χωρίς αυτούς δεν θα ήταν τίποτε.²⁵⁶ Ο πλεονάζων πληθυσμός με όλα τα χαρακτηριστικά που φέρει, συγκροτεί τη μαζική κοινωνία, από την οποία δεν ξεφεύγει κανένα μέλος της.

Η σύγχρονη κοινωνία, λοιπόν, αποτελεί, για τον Löwenthal τη διαδικασία με την οποία δημιουργείται η κοινωνική δυσφορία όπως την αναλύει στην εργασία του για τους Ψευτοπροφήτες. Ωστόσο, μία ακόμη έκφανση της κοινωνίας αυτής, η οποία ενδυναμώνει τις συνέπειες των λόγων του αγκιτάτορα και την οποία μελέτησε σε βάθος ο Löwenthal ως επίσης μορφή «αντίστροφης ψυχανάλυσης» είναι η μαζική κουλτούρα, την οποία έθεσε στο επίκεντρο των μετέπειτα ερευνών του.²⁵⁷

Εφόσον, λοιπόν, οι μορφές «αντίστροφης ψυχανάλυσης» αναδεικνύουν τρόπους με τους οποίους το άτομο πολύ ριζικά, μέσα από τις ορμές και τις ασυνείδητες επιθυμίες του, επηρεάζεται και χειραγωγείται, θρυμματίζεται και απανθρωποιείται, τότε η ορθή ψυχανάλυση μπορεί να προσφέρει τους τρόπους, με τους οποίους μπορούν αυτά τα ζητήματα να αντιμετωπιστούν σε κάποιον βαθμό. Το έργο του Löwenthal δεν περνά στο δεύτερο μέρος αυτού του επιχειρήματος, αλλά στέκεται στο πρώτο και προσφέρει τη βάση, παρέχει, δηλαδή, τους τρόπους με τους οποίους αυτό λαμβάνει χώρα. Αυτό το πραγματοποιεί μέσα από τις προαναφερθείσες προβληματικές της τρομοκρατίας διαμέσου της εκβιομηχάνισης και της μαζικής κουλτούρας.

Το ίδιο, όμως, πραγματοποιεί και στις αναλύσεις του σχετικά με τους λόγους των αγκιτατόρων* τους τρόπους, δηλαδή, με τους οποίους οι αγκιτάτορες κατάφεραν να χειραγωγούν μέσα από τους λόγους τους. Λόγοι, οι οποίοι είναι βαθιά ριζωμένοι στην κοινωνική κατάσταση, όπως αυτή διαγνώσθηκε από τον Löwenthal. Οι λόγοι των αγκιτατόρων θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως μορφή «αντίστροφης ψυχανάλυσης», όπως ακριβώς και η μαζική κουλτούρα, κάτι το οποίο χρειάζεται να αναδειχθεί. Η εργασία του Löwenthal, που πραγματοποιείται με τη βοήθεια του Norbert

²⁵⁶ Χορκχάιμερ/Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, σ. 378.

²⁵⁷ Πρβλ. Leo Löwenthal, *Literature and Mass Culture*, New Brunswick/London: Transaction Publishers 2016.

Guterman,²⁵⁸ δύναται να διαβαστεί και να μελετηθεί κατ' αυτόν τον τρόπο: ως προσπάθεια αποσαφήνισης εκείνων των λόγων, οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι ό,τι δημιουργείται στους ανθρώπους από την εκβιομηχάνιση, χρωματίζουν πολιτικά τις καταστάσεις, στρέφοντας τη μάζα προς οποιαδήποτε κατεύθυνση επιθυμούν οι ίδιοι. Το κείμενο της εργασίας του παρέχει τη βάση προκειμένου να αναδειχθούν, όχι μόνο ο τρόπος λειτουργίας της προπαγάνδας, αλλά πολύ περισσότερο, η ανάδυση λόγων χειραγώγησης που βασίζονται στην ψυχοσύνθεση των ατόμων της κοινωνίας και που εκμεταλλευόμενοι ασυνείδητα συναισθήματα του ανθρώπου της εποχής, τον στρέφουν προς συμφέρουσες κατευθύνσεις. Αυτός είναι ένας ακόμη τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος καθίσταται ένα απλό υλικό διαχείρισης, όπως ένα εμπόρευμα. Ο Löwenthal δεν αναλύει την προπαγάνδα επιφανειακά. Η ανάλυσή του στοχεύει όχι στον ίδιο τον τρόπο της ομιλίας ή γραφής, αλλά στα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εποχής, τα οποία αφήνουν τέτοιου είδους ομιλίες να αναδυθούν και να περιλουστούν με νόημα. Εκείνο που θέτει στο στόχαστρό του ο Löwenthal, δεν είναι ένας ρήτορας που «μαγεύει» τα πλήθη. Κανένας ρήτορας δεν θα μπορούσε να «μαγέψει», εάν δεν ίσχυαν κάποια κοινωνικά στοιχεία που να του παρέχουν τη δυνατότητα να το κάνει. Η ανάλυση που θα λάβει χώρα στο επόμενο κεφάλαιο, λοιπόν, θα δείξει τον τρόπο με τον οποίο η ίδια η ανάπτυξη της κοινωνίας αφήνει να αναδυθούν λόγοι χειραγώγησης της μάζας, ομιλίες οι οποίες θα ήταν άνευ περιεχομένου σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Ο χειρισμός των πιο ριζικών συναισθημάτων των ανθρώπων –εκείνο που μπορεί να ονομαστεί «αντίστροφη ψυχανάλυση»– λαμβάνει χώρα κατά την εκμετάλλευση από κάποιους των ήδη διαμορφωμένων συναισθημάτων των ανθρώπων· μέσω αυτού του χειρισμού ο άνθρωπος καθίσταται αιχμάλωτος· δέσμιος στοιχείων που υπερβαίνουν τις ιδεολογίες. Αυτού του είδους η ανάλυση καθιστά την ίδια την εργασία του Löwenthal ένα παράγωγο της σκέψης της Κριτικής Θεωρίας, εφόσον βασίζεται σε πολλά μοτίβα της θεώρησής της τα οποία θα αναδειχθούν στη συνέχεια.

²⁵⁸ Σε ένα γράμμα του στον Adorno (25/5/1945) ο Löwenthal αναφέρεται στη βοήθεια του Gutermann ως προς διάφορες επεξηγήσεις του τελευταίου προς τρίτους, αλλά και στην αξία του ως φιλοσοφικού επιμελητή κειμένων. Αυτά όσον αφορά στην εργασία για τους Αμερικανούς εργάτες. Πρβλ. Löwenthal, *Critical Theory and Frankfurt Theorists*, σ. 137-138. Πρέπει, λοιπόν, να υποθέσουμε πως η συμβολή του Guterman και στους *Ψευτοπροφήτες* αφορούσε την επιμέλεια και αναγκαίες επεξηγήσεις.

Συμπεράσματα

Η μελέτη αφενός της σύνδεσης του Löwenthal με το Ινστιτούτο Κοινωνικών ερευνών, αφετέρου με τη σκέψη της Κριτικής Θεωρίας ανέδειξε τη σημαντικότητα του συγκεκριμένου στοχαστή, επιβεβαιώνοντας τα ερωτήματα που ετέθησαν ήδη από την αρχή της παρούσης εργασίας.

Οι λειτουργικές θέσεις που ο Löwenthal ανέλαβε για το Ινστιτούτο υπήρξαν καίριας σημασίας. Όχι μόνο συμμετείχε στις αποφάσεις που, κυριολεκτικά, έσωσαν το Ινστιτούτο και τα μέλη του από την επέλαση του ναζισμού μέσω της ίδρυσης παραρτήματος στη Γενεύη, αλλά πιο καίριας σημασίας για την λειτουργία του Ινστιτούτου και για την προσωπική του θεωρητική ανάπτυξη υπήρξε η εξ' ολοκλήρου προσωπική του επιμέλεια και ευθύνη της ZfS. Η επιμέλεια των μεγάλων σε όγκο και μεστών σε νόημα τόμων της ZfS είχε ως αποτέλεσμα να αναδειχθεί ο χαρακτήρας της Κριτικής Θεωρίας ως συλλογικής γνώσης. Αυτό το χαρακτηριστικό της ZfS δεν θα μπορούσε να αναδειχθεί δίχως την επιμέλεια των κειμένων από τον Löwenthal. Επιπλέον, η τριβή με τα κείμενα των διαφόρων επιστημών που απάρτιζαν τον κάθε τόμο επέδρασε καταλυτικά στη σκέψη του επιμελητή τους, τα κείμενα του οποίου διαποτίστηκαν από τον ίδιο τον χαρακτήρα συλλογικής γνώσης της Κριτικής Θεωρίας. Η θητεία του Löwenthal ως μέλος του αρχικού κύκλου του Ινστιτούτου οδήγησε στην παραγωγή σημαντικών κειμένων όχι μόνο για την ZfS αλλά και κατά την υπόλοιπη ζωή του όντας καθηγητής στην Αμερική. Ένα από αυτά υπήρξε και η εργασία του για της *Μελέτες*.

Η λεπτομερής έρευνα των *Μελετών* φανέρωσε όχι απλώς ένα κοινό θεωρητικό υπόβαθρο –την φροϋδική ψυχανάλυση– αλλά πολύ περισσότερο, έναν κοινό στόχο: την ανεύρεση των αιτιών του πρωτοφανούς, αυταρχικού «ανθρωπολογικού τύπου». Η διεπιστημονική αυτή έρευνα αποτέλεσε ξεκάθαρο διανοητικό προϊόν της Κριτικής Θεωρίας, καθώς στόχευσε στη συλλογική γνώση, μιας και όπως δείχθηκε οι *Μελέτες* απαρτιζόνταν από έρευνες που επικέντρωναν στο ίδιο το άτομο, στην κοινωνία, στους οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς, στην ανάλυση λόγου στο πολιτικό επίπεδο και σε άλλες πολύ σημαντικές πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας της εποχής. Η εργασία του Löwenthal για τους Ψευτοπροφήτες δεν θα μπορούσε παρά να έχει παρόμοιες θεωρητικές αφετηρίες αλλά και στοχοθεσία.

Η σε βάθος μελέτη της εργασίας του Löwenthal αποδεικνύει όχι μόνο τη βαθειά συγγένειά της με τη σκέψη και τις ιδέες της Κριτικής Θεωρίας, αλλά και την πρωτοτυπία της σχετικά με το πεδίο της ανάλυσης λόγου στο χώρο της πολιτικής θεωρίας. Η ψυχαναλυτική της βάση είναι πρόδηλη εξ αρχής. Η ιδέα του Löwenthal ότι οι τεχνικές του αγκιτάτορα αποτελούν «αντίστροφη ψυχανάλυση» αναδείχθηκε και επιβεβαιώθηκε μέσα από διάφορες παρατηρήσεις. Όπως φάνηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, αρχικά ο αγκιτάτορας είναι ένα προϊόν της πολιτισμικής καταπίεσης των ορμών του ανθρώπου, με τη φροϋδική έννοια. Η κοινωνική δυσφορία που ο πολιτισμός της βιομηχανοποιημένης καπιταλιστικής κοινωνίας παρήγαγε οδήγησε τον άνθρωπο στην αναζήτηση συναισθηματικών διεξόδων, οι οποίες πολύ εύκολα κατασκευάστηκαν από τον αγκιτάτορα σε φαντασιακό επίπεδο, δηλαδή στο επίπεδο της ονειροπόλησης. Κατά τη διάρκεια της ομιλίας, ο αγκιτάτορας προσπαθεί να φέρει το κοινό του σε τέτοιο επίπεδο ξάγρυπνης ύπνωσης ώστε στην φαντασία του κάθε ακροατή να αποφορτίζεται το συναισθηματικό του αδιέξοδο. Εκμεταλλευόμενος, δηλαδή, τις κοινωνικά καταπιεσμένες ορμές, ο αγκιτάτορας διαστρεβλώνει το οποιοδήποτε κοινωνικό συμβάν, ενσταλάζοντας εικόνες στο κοινό του μέσω των οποίων το τελευταίο μπορεί να εξέλθει φαντασιακά από την καταπίεσή του. Τα μοτίβα του αγκιτάτορα διεγείρουν πολλούς μηχανισμούς άμυνας του ψυχισμού του ανθρώπου όπως την απώθηση, τη μετουσίωση, την ονειροπόληση, την προσκόλληση και τους δύο σημαντικότερους γι' αυτά τα ζητήματα, την ενδοβολή και την προβολή.

Προκειμένου να λειτουργήσουν όμως οι μηχανισμοί, χρειάζεται ο αγκιτάτορας ένα στοιχείο που να τους ενεργοποιεί και αυτό είναι ο εχθρός. Στη συνέχεια του κεφαλαίου, αναδείχθηκε ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζεται ο εχθρός από τον αγκιτάτορα. Ο αμυντικός μηχανισμός της προβολής διεγείρεται, προκειμένου ο αγκιτάτορας να βοηθήσει στην διοχέτευση στον εχθρό αρνητικών χαρακτηριστικών, που η μορφή της κοινωνίας έχει δημιουργήσει στους ακροατές. Έτσι ο εχθρός παρουσιάζεται ως ένα αόριστο «κάτι» που συναποτελείται από όλα τα δεινά του σύγχρονου ανθρώπου και γι' αυτό πρέπει να καταστραφεί. Ο τρόμος που ένας παντοδύναμος εχθρός δημιουργεί στον ψυχισμό, σε συνδυασμό με την αξιολύπητη φιγούρα ενός αδύναμου εχθρού, επενεργούν στον ακροατή έτσι, ώστε να τον καταστήσουν δέσμιος μιας στασιμότητας και αδυναμίας. Η λύση είναι η προσφυγή στον αρχηγό.

Στο τρίτο κεφάλαιο φανερώθηκε ο αντισημιτισμός του αγκιτάτορα. Ο αντισημιτισμός του ήταν συγκαλυμμένος και πάντοτε διοχετευόταν στο κοινό μέσα από υπόρρητα μοτίβα. Τα χαρακτηριστικά που ελάμβανε ο εχθρός διέπονταν από αντισημιτικά στερεότυπα, διότι δεν αρκούσε μονάχα ένα αόριστο κάτι, το οποίο θα διαμορφωνόταν ως ο εχθρός. Πολύ περισσότερο, αυτός χρειαζόταν να έχει κάποια μορφή. Η εικόνα του Εβραίου δεν ήταν άγνωστη στο κοινό και αποτέλεσε τον κατάλληλο αποδιοπομπαίο τράγο για την προβολή όλων των δεινών των ανθρώπων. Ο αντισημιτισμός του αγκιτάτορα δεν θα μπορούσε να έχει τα επιθυμητά αποτελέσματα ως προς την εικόνα του Εβραίου-εχθρού αν τα χαρακτηριστικά που προσήπτε σε αυτόν δεν αποτελούσαν στερεότυπα ενυπάρχοντα ήδη στο κοινό. Στο ίδιο κεφάλαιο, λοιπόν, μέσα από μία άλλη μελέτη του Löwenthal παρουσιάζεται το αποτέλεσμα των ποιοτικών του ερευνών που αναδεικνύει τον αντισημιτισμό του κοινού. Γίνεται φανερό πως οποιοδήποτε στοιχείο με το οποίο ο αγκιτάτορας χαρακτήριζε τον Εβραίο, αποτελούσε ήδη στερεοτυπική εικόνα του ανθρώπου της εποχής ως προς τον Εβραίο. Σε ολόκληρη την μελέτη προτείνεται το ψυχαναλυτικό πρίσμα της προσπάθειας του ανθρώπου για απαλλαγή από τις καταπιέσεις για τις οποίες ευθύνεται το κοινωνικό πλαίσιο. Η προβολή αυτών των στοιχείων στην «εξω-ομάδα» των Εβραίων δεν είναι τίποτε άλλο από μία κραυγή βοήθειας των αβοήθητων ανθρώπων που βιώνουν την κοινωνική στασιμότητα, απέναντι στον κοινωνικό μηχανισμό του καπιταλισμού, που το μόνο που κάνει είναι να καταπιέζει ολοένα και περισσότερο.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας καταπιάστηκε με την αυτο-εικόνα του αγκιτάτορα, καθώς και την εικόνα που ο ίδιος διαμορφώνει για το κοινό του, ως οπαδούς. Ο αγκιτάτορας προσπαθεί μέσα από την εικόνα που κατασκευάζει να καταστήσει τον εαυτό του αρχηγό μέσα από συγκεκριμένους μηχανισμούς. Παρουσιάζεται ως άνθρωπος με γνώση των προβλημάτων, με όραμα, με αξίες και υπευθυνότητα. Όμως πίσω από αυτά τα στοιχεία υποβόσκουν χαρακτηριστικά που ακουμπούν βαθύτερα στρώματα του ασυνειδήτου του ψυχισμού των οπαδών. Ο αγκιτάτορας παρουσιάζεται ως ο μόνος που μπορεί να ηγηθεί, ως ο επίλεκτος από ανώτερες φυσικές δυνάμεις. Το κοινό προσκολλάται σε μία κατάσταση κατωτερότητας για την οποία δεν ευθύνεται ούτε το ίδιο ούτε ο αγκιτάτορας, αλλά η αναγκαιότητα. Ο οπαδός παρουσιάζεται ως ο μικρός ανήμπορος εξαπατημένος που δεν μπορεί να ανταποδώσει τα πυρά. Η απόσταση που χωρίζει τον αγκιτάτορα από

τον οπαδό είναι τόσο μεγάλη ώστε υποβοηθά ασυνείδητα την καθυστόταξη του δεύτερου, εφόσον όσο πιο ανώτερος φαίνεται ο αγκιτάτορας τόσο πιο μεγάλη είναι η ανάγκη ταύτισης μαζί του και τελικά, υποταγής σε αυτόν.

Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την αναφορά στο κείμενο του Löwenthal για την απανθρωποίηση του ανθρώπου και τελικά την μετατροπή του σε αυτόματο που αναζητά τον αγκιτάτορα. Αυτή η προετοιμασία του κοινού δεν συνεπάγεται κάποια θεωρία συνωμοσίας, αλλά φανερώνει ότι υπό τις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλιστικού βίου, η ανάγκη για υποταγή και ταύτιση είναι εξαιρετικά έντονη και βοηθά στην δημιουργία ενός τύπου ανθρώπου που μπορεί εύκολα να χειραγωγηθεί. Υπό τις προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν ως προς την σύγκριση του καπιταλιστικού εμπραγματωμένου βίου και της ζωής στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, μελετήθηκε το κατά πόσον οι σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες μπορούν να επιφέρουν τέτοιου είδους συνέπειες στον ψυχισμό του ανθρώπου. Υπό το ψυχαναλυτικό βλέμμα του Löwenthal, το παραπάνω ερώτημα φαίνεται να επιβεβαιώνεται.

Σε κάθε περίπτωση και παρά τους περιορισμούς της εργασίας του Löwenthal ως προς το εμπειρικό υλικό, η μελέτη του αποτελεί πρωτοποριακή για την εποχή και για το επιστημονικό πεδίο στο οποίο ανήκει. Επιπλέον, όπως έδειξε η παρούσα εργασία, ο Löwenthal αποτελεί έναν σημαντικό πυρήνα σκέψης της Κριτικής Θεωρίας, ο οποίος έχει λησμονηθεί στην παγκόσμια βιβλιογραφία και δη στην ελληνική. Η σημαντικότητά του, πέραν της Κοινωνιολογίας της Λογοτεχνίας που δεν αναλύεται στην παρούσα εργασία, έγκειται στην οξυδερκή ερμηνεία της δημαγωγίας ως αντίστροφης ψυχανάλυσης, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο κατάφερε να επιβεβαιώσει τον χαρακτηρισμό αυτόν στην έρευνά του.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Freud Sigmund, *Ο Πρόεδρος Σρέμπερ. Ψυχαναλυτικές παρατηρήσεις επί μιας αυτοβιογραφικής περίπτωσης παρανοϊκής παραφροσύνης*, στο Sigmund Freud, *Άπαντα*, τ.15 ελλ. μτφρ. Π. Σύρρος, Αθήνα: Πανεκδοτική 1971

– *Πέραν της Αρχής της Ηδονής*, ελλ. μτφρ. Ν. Μυλωνά, Αθήνα: Νίκας 2011

Φρόντ Σίγκμουντ, *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ελλ. μτφρ. Γ. Βαμβαλής, Αθήνα: Επίκουρος 1991

– *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας*, ελλ. μτφρ. Γ. Βαμβαλής, Αθήνα: Επίκουρος 1974

– *Τοτέμ και Ταμπού*, ελλ. μτφρ. Χ. Αντωνίου, Αθήνα: Επίκουρος 1978

– *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ελλ. μτφρ. Κλ. Τρικεριώτη, Αθήνα: Επίκουρος 1977

Leo Löwenthal, «Adorno and his Critics» (1978) στο *Critical Theory and Frankfurt Theorists Lectures-Correspondence-Conversations*, New Brunswick/Oxford: Transaction Publishers 1989 (σ. 49-61)

– «Atomization of Man» στο Leo Lowenthal, *False Prophets. Studies on Authoritarianism*, New Brunswick/New Jersey: Transaction Publishers 2016, (σ. 175-185)

– *Falsche Propheten Studien zum Autoritarismus*, S.3, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1990

– *False Prophets. Studies on Authoritarianism*, New Brunswick/New Jersey: Transaction Publishers 2016

– «I never wanted to play along: Interview with Helmut Dubiel» στο Martin Jay (επιμ.), *An Unmastered Past the Autobiographical Reflections of Leo Lowenthal*, Berkeley: University of California Press 1987, (σ. 17-159)

– «Sociology of Literature in Retrospect» (1981) στο *Critical Theory and Frankfurt Theorists Lectures-Correspondence-Conversations*, New Brunswick/Oxford: Transaction Publishers 1989, (σ. 110-124)

– «Theodor W. Adorno: An Intellectual Memoir» στο Martin Jay (επιμ.), *An Unmastered Past the Autobiographical Reflections of Leo Lowenthal*, Berkeley: University of California Press 1987, (σ. 183-200)

– «Walter Benjamin: The Integrity of the Intellectual» (1982) στο Leo Lowenthal, *Critical Theory and Frankfurt Theorists Lectures-Correspondence-Conversations*, New Brunswick/Oxford: Transaction Publishers 1989, (σ. 73-85)

Χορκχάιμερ Μαξ/Τεοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, ελλ. μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Ackerman Nathan W./Marie Jahoda, *Anti-Semitism and Emotional Disorder a Psychoanalytic Interpretation*, New York: Harper & Brothers 1950

Adorno Theodor W. et al., *The Authoritarian personality*, New York: Harper & Brothers 1950

Bettelheim Bruno/Janowitz Morris, *Dynamics of Prejudice a psychological and Sociological Study of Veterans*, New York: Harper & Brothers 1950

Ellul Jacques, *Propaganda the Formation of Men's Attitudes*, μτφρ. Κ. Kellen/J. Lerner, New York: Vintage Books 1973

Fenichel Otto, *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*, London: Routledge 2005

Held David, *Introduction to Critical Theory Horkheimer to Habermas*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press 1980

Horkheimer Max, *Κριτική του Εργαλειακού Λόγου. (Τέσσερα Δοκίμια)*, ελλ. μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Ύψιλον 2015

Horkheimer Max/Erich Fromm/Herbert Marcuse, *Αυθεντία και Οικογένεια*, ελλ. μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996

Χορκχάιμερ Μαξ, *Η έκλειψη του Λόγου*, ελλ. μτφρ. Θ. Μίνογλου, Αθήνα: Κριτική 1987

– «Υστερόγραφο» στο Μαξ Χορκχάιμερ, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, ελλ. μτφρ. Α. Οικονόμου, Αθήνα: Ύψιλον 1984 (σ. 63-70)

Huyssen Andreas, *After the Great Divide Modernism, Mass Culture and Postmodernism*, United Kingdom: Palgrave Macmillan 1988

Jay Martin, *Διαλεκτική Φαντασία. Μια Ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης & του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*, ελλ. μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2009

Laplanche Jean/J.-B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, ελλ. μτφρ. Β. Καψαμπέλης, Λ. Χαλκούση Α. Σκουλικά Π. Αλούπης, Αθήνα: Κέδρος 1986

Marcuse Herbert, «Μελέτη από τη σκοπιά της Ιστορίας των Ιδεών» στο Max Horkheimer Erich Fromm Herbert Marcuse, *Αυθεντία και Οικογένεια*, ελλ. μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996

– *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, ελλ. μτφρ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα: Παπαζήση 1971

– «Πέραν της Αρχής της Πραγματικότητας» στο Κωνσταντίνος Ράντης (μτφρ, επιμ) *Πέραν της Αρχής της Πραγματικότητας. Πέντε Διαλέξεις*, Τρίκαλα: Επέκεινα 2017

Μαρκούζε Χέρμπερτ, *Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας*, ελλ. μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Ύψιλον 1999

Massing Paul W., *Rehearsal for Destruction a Study of Political Anti-Semitism in Imperial Germany*, New York: Harper & Brothers 1950

Μίσσιος Χρόνης, *Χαμογέλα, ρε... Τι σου ζητάνε*, Αθήνα: Γράμματα 1988

Ottomeyer Klaus, *Sozialpsychologie des Rechtsextremismus Entstehung und Veränderung eines Syndroms*, Wiesbaden: Springer Fachmedien 1998

Ράντης Κωνσταντίνος, «Μπένγιαμιν και Αντόρνο. Η έννοια του μύθου μέσα από τη μορφή του Οδυσσέα» στο Αγγελική Σπυροπούλου (επιμ), *Εικόνες και Μύθοι της Νεωτερικότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2007 (σ. 148-168)

– *Ψυχανάλυση και «Διαλεκτική του Διαφωτισμού»*, Αθήνα: Ύψιλον 2006

Schallberger Peter, «Agitation Und Ohnmacht Auf den Spuren Hitlers im Vorkriegsamerika», στο Axel Honneth (επιμ.), *Schlüsseltexzte der Kritischen Theorie*, Wiesbaden: VS Verlag 2006 (σ.319-323)

Schneider Georg-Sönke, *Keine Kritische Theorie ohne Leo Löwenthal, die Zeitschrift für Sozialforschung (1932-1941/42)*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2014

Sontag Susan, *Η γοητεία του φασισμού*, ελλ. μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Ύψιλον 2010

Wiggershaus Rolf, *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*, Cambridge Massachusetts: MIT Press 1995

Περίληψη

Ο Leo Löwenthal είναι ένας από τους στοχαστές της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φραγκφούρτης. Η παρούσα εργασία στοχεύει αφενός στην ανάδειξη της σκέψης του και τη σύνδεσή της με τους υπόλοιπους στοχαστές που ανέπτυξαν τη λεγόμενη Κριτική Θεωρία. Αφετέρου, επιχειρεί να παρουσιάσει την πολύ σημαντική συμβολή του στις *Μελέτες για την Προκατάληψη*, μέσα από την ψυχαναλυτική εργασία του «Ψευτοπροφήτες. Μελέτες για τον Αυταρχισμό». Το πρώτο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας πραγματεύεται τον Löwenthal ως μέλος του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών της Σχολής της Φραγκφούρτης. Ερευνά τόσο τις θέσεις που κατείχε όσο και τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει στο Ινστιτούτο και κατά πόσον αυτές επηρέασαν τη σκέψη του. Το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει τις δύο πιο σημαντικές βάσεις για την εργασία του για τη δημαγωγία, την κοινωνική της βάση και την κατασκευή ενός εχθρικού κόσμου για τους ακροατές. Σε αυτό το κεφάλαιο αναδεικνύεται η τεχνική του αγκιτάτορα ως «αντίστροφη ψυχανάλυση» γι' αυτό και οι ψυχαναλυτικοί μηχανισμοί που ενεργοποιούνται κατά τη δημαγωγία τίθενται στο επίκεντρο της έρευνας. Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνει στην ανάδειξη της κατασκευής αυτού του εχθρού ως συγκαλυμμένο αντισημιτισμό. Ο αντισημιτισμός αυτός κρίνεται ως ενυπάρχον και στις τεχνικές του αγκιτάτορα αλλά και στο ίδιο το κοινό ως λανθάνοντα στοιχεία που αναμένουν εξωτερίκευση. Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζει την αυτό-εικόνα του αγκιτάτορα αλλά και τον χαρακτήρα των οπαδών του όπως αυτοί διαμορφώνονται από την ίδια τη δημαγωγία. Επιπλέον, αναλύεται ένα άλλο κείμενο του Löwenthal, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως η προσπάθειά του να αναζητήσει τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που κατορθώνουν να δημιουργήσουν άτομα επιρρεπή στη δημαγωγία. Η έρευνα του Löwenthal μπορεί να μην συμπεριλαμβάνει τις αντιδράσεις του κοινού, όπως το αναφέρει και ο ίδιος ήδη από τον πρόλογο, αλλά είναι πρωτοποριακή, καθώς ανοίγει το πεδίο της ανάλυσης λόγου στο πολιτικό επίπεδο.

Summary

Leo Löwenthal is one of the intellectuals of the first generation of the Frankfurt School. This essay aims on the one hand at the designation of his thought and its connection to the rest of the intellectuals who constituted what was later known as Critical Theory. On the other hand this essay attempts to present Löwenthal's important contribution to the *Studies on Prejudice* through his psychoanalytical study *False Prophets. Studies on Authoritarianism*. The first chapter of this essay presents Löwenthal as a member of the Institut für Sozialforschung of the Frankfurt School. It studies not only the positions Löwenthal possessed but also his responsibilities within the Institute and how they affected his thought. The second chapter presents the two most important elements for the rest of Löwenthal's essay about agitation: the social malaise and the construction of a fully hostile world. In this chapter Löwenthal's characterization of agitation as "psychoanalysis in reverse" is brought about along with the defensive mechanisms of the listeners' psyche which are triggered at the agitation process. The third chapter focuses on the creation of the enemy as surreptitious anti-Semitism. This anti-Semitism is characterized as latent not only within the techniques of the agitator but also within the listeners as elements which seek externalization. The fourth and last chapter presents the self-image of agitator along with the character of his followers as it is constructed by the agitation. Moreover, another of Löwenthal's texts is being analyzed which may be perceived as his attempt to seek the social elements which manage to create atoms prone to agitation. Löwenthal's research may not include the listeners' reactions, an element which is highlighted by him from the beginning, but it is innovative since it opens the field of what later went by the name of discourse analysis within the Political.